

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ПОЧАТОК ХРЕЩЕННЯ РУСІ ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ОСКОЛЬДА

"Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років" – під такою назвою в Чернігові 19-20 листопада 2010 р. відбулася міжнародна наукова конференція. Науковці обговорювали малодосліджену сторінку історії Київської Русі. Імпульсом до проведення конференції послужило видання книги С.В. Шумила "Князь Оскольд і християнізація Русі", побачила світ 2010 р. в науковому видавництві "Дух і Літера" при Національному університеті "Києво-Могилянська академія".

Організаторами конференції виступили Інститут історії, етнології та правознавства ім. О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка, Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній", Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, Товариство пам'яті князя Оскольда, релігійно-філософський журнал "Віра і життя", Благодійний фонд "Новий Чернігів". Конференція пройшла за сприяння Чернігівської обласної державної адміністрації.

Захід проводився з нагоди 1150-річчя походу князя Оскольда Київського на Константинополь і укладення мирного договору між Руссю та Візантією. Як відомо, у результаті цієї визначної події відбулося міжнародне визнання Київської Русі як самостійної держави. Окрім цього, наслідком такої події було перше хрещення русів на чолі з князем Оскольдом та початок поступової християнізації Давньоруської держави.

Перший день наукової конференції проходив у Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В. Короленка. Спочатку були заслухані доповіді відомих учених: директора Інституту археології України НАН України академіка П.П.Толочка та директора Інституту російської історії РАН проф. А.М. Сахарова. Навколо цих доповідей відбулася жвава дискусія, присвячена питанню місця локалізації походу русів на Константинополь у 860 році.

З науковими доповідями під час конференції, окрім істориків та археологів, виступили також філологи, культурологи, філософи. Спектр наукових виступів був доволі широким. Наприклад, Сергій Шумило і Сергій Цветков свої доповіді присвятили питанням вибору віри та початку християнізації Русі в IX ст., Всеволод Івакін та Юрій Ситий – впливам християнства на перехід древніх русичів від язичницької традиції трупоспалення (кремації) померлих до християнської традиції трупопокладання (інгумації) в IX-X вв., Олена Черненко розповіла про давньоруські християнські старожитності Новгород-Сіверської землі, Володимир Руденок і Тетяна Новік – про християнський вплив на поховальний обряд за матеріалами археологічних досліджень у Чернігові. Київський історик Сергій Конча свою доповідь присвятив існуючим суперечкам навколо Іракімівського літопису, а Юрій Лушай з Харкова – відомостям польських середньовічних хронік Я.Длугоша та М.Стрийковського про київського князя Оскольда. Світлана Шумило представила доповідь про наукову спадщину видатного дореволюційного історика і філолога академіка В.І. Ламанського, незаслужено забутого в радянські часи, та про наукові дослідження академіка, присвячені хазаро-руській місії Кирила і Мефодія. Як наголосила

дослідниця, у зв'язку з 1150-річчям першого (Оскольдова) хрещення Русі дослідження Ламанського набувають нової актуальності та значимості.

Другого дня конференція продовжила свою роботу в приміщенні одного з перших вищих навчальних закладів Східної Європи – у будівлі Чернігівського колегіуму, пам'ятці архітектури національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

Учасники конференції, заслухавши та обговоривши доповіді колег з України та Росії, дійшли висновку, що початок східнослов'янської державності необхідно виводити від першого дипломатичного визнання її на міжнародному рівні. Як наголошується у підсумковій резолюції конференції, "Така подія в історії Києво-руської держави мала місце 1150 років тому, коли у червні 860 р. після тижневої облоги столиці Візантійської імперії – Константинополя – флотом русів на чолі з князем Оскольдом Київським було укладено мирний договір. Цей договір уперше пов'язав Русь і Візантію узами міждержавних відносин, а також спричинив до започаткування дипломатичних, торговельних та міжкультурних зносин на шляху "із варяг у греки", хрещення київського князя Оскольда та початкового поширення християнства на Русі.

Усе це засвідчує, – відзначається у резолюції, – що Київська Русь завдовго до появи на Півночі династії Рюрика сформувалась як повноцінна самостійна держава. З часів князя Оскольда почався поступовий процес не лише поширення християнських світогляду, цінностей та культури, але й долучення Київської Русі до візантійсько-християнської цивілізації.

Не випадково від походу князя Оскольда на Царгород давньоруський літописець виводить початок Київської Русі і її державності. "Повість минулих літ" відзначає, що саме з цього часу "начася прозивати Руська земля". І саме з цієї події давньоруські літописці вели хронографічний відлік у своїх літописах: "Отсель начнем и числа положим". Це свідчення вітчизняного літопису є вагомим підтвердженням історичної та політичної важливості походу 860 р. і досягнутих дипломатичних домовленостей для міжнародного утвердження первісної Київської Русі як повноправної незалежної держави та початку її поступової християнізації", – йдеться у резолюції міжнародної наукової конференції.

Дослідники запланували продовжити вивчення таких маловідомих сторінок нашої історії, як початок християнізації Київської Русі в IX-X вв.

Зокрема, оскільки в 2011 році виповнюється 1150 років від початку місії Кирила і Мефодія та винайдення ними слов'янської писемності, що також має відношення до походу русів на Константинополь у 860 р. та досягнутих міжнародних дипломатичних угод віж Руссю та Візантією, учасниками конференції було вирішено наступне засідання присвятити саме цьому ювілею.

По завершенні конференції у просвітянському культурно-мистецькому центрі "Інтермеццо" було проведено прес-конференцію науковців – учасників міжнародної конференції. А потім тут відбулася презентація книги Сергія Шумила "Князь Оскольд і християнізація Русі".

Як підкреслив під час прес-конференції голова оргкомітету конференції, директор Інституту історії Чернігівського національного педагогічного університету, професор Олександр Коваленко, серед істориків і широкої громадськості існує точка зору про хрещення Київської Русі князем Володимиром. "Ніхто не збирається применшувати його роль. Але це найвдаліша спроба хрещення Русі. Зводити цей процес до одномоментного акту – неправильно, а значить антиісторично", – переконаний учений. Він наголосив, що перше хрещення Русі почалося за князя Оскольда, який в 860 році здійснив похід на Візантію і після цього прийняв хрещення, почавши сприяти поступовому поширенню християнства на Русі.

Цієї думки дотримується й інший член оргкомітету конференції, заступник голови "Товариства пам'яті князя Оскольда" Сергій Шумило. Під час прес-конференції він відзначив, що 860 рік є відправною точкою поширення християнства на Русі, а тому важливо цього року відзначити 1150-ліття цієї події. За словами

С. Шумила, археологічні дослідження підтверджують факти, викладені в книзі "Князь Оскольд і християнізація Русі". Зокрема, в другій половині IX століття на землях Київської Русі відбувається поступова зміна в способі поховання небіжчиків – перехід від язичницької традиції трупоспалення до християнської традиції трупопокладання померлих, що пов'язано з впливом християнства. Це яскраво було доведено під час конференції такими вченими, як В.Івакін, В.Коваленко, Ю.Ситий та іншими.

"1150 років тому на Русі почався процес поступового поширення християнства. Процес був складний і тривалий", – резюмував дослідник.

Сергій Шумило відзначив, що не йдеться про те, щоб замінити князя Володимира на Оскольда, оскільки саме Володимиру належить честь остаточного утвердження християнства на Русі, за що він і шанується як святий і рівноапостольний. "Важливо не забувати, як і завдяки кому починалося поширення християнства на початковій стадії", – переконаний дослідник.

Віталій ШУМІЛО

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 25.04.2011. Підписано до друку 31.05.2011. Формат 70x108^{1/16}
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк. 12,25. Тираж 800 прим. Зам. 0012.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 903.2

Станіслав Келембет

СІВЕРСЬКІ КНЯЗІ НАРИМУНТОВИЧІ

У статті досліджується генеалогія та діяльність сіверських Наримунтовичів – однієї з гілок литовсько-руської династії Гедиміновичів, представники якої наприкінці XIV – початку XV ст. володіли кількома удільними князівствами у Сіверській землі.

Ключові слова: Наримунтовичі, генеалогія, хронологія, історіографія, Сіверщина, князівства Стародубське, Рильське, Звенигородське, Путивльське.

Як відомо, протягом тривалого періоду з 1360/1370-х рр. (конкретні датування різних дослідників розходяться) до 1500 р. Сіверщина входила до складу величезної східноєвропейської держави – Великого князівства Литовського та Руського. Складаючи відносно єдиний історико-географічний регіон, сіверська земля весь цей час була поділена на кілька удільних князівств, якими володіли представники правлячої династії Гедиміновичів, а у 2-ій половині XV ст. – князі-емігранти з московської гілки Рюриковичів (Шемячичі, Можайські та Верейські). Не можна сказати, щоб історія цих князівств, незважаючи на обмеженість джерельної бази, залишилась в історіографії без належної уваги. Досить згадати роботи Р. Зотова (1892 р.), Ф. Леонтовича (1893 р.), польських учених Й. Вольфа (1892 р.), Й. Пузини (1931 р.), С. Кучинського (1936 р.), монографію сучасної української дослідниці О. Русиної (1998 р.)¹. Тим не менш окремі питання теми все ще потребують додаткового висвітлення, критичного аналізу та систематизації матеріалу. Особливо це стосується сіверських князів – представників однієї з ліній нащадків Наримунта Гедиміновича († 1348), які наприкінці XIV – початку XV ст. володіли князівствами Стародубським, Рильським, Звенигородським та, очевидно, Путивльським.

Гілку сіверських Наримунтовичів започаткував Патрикій, один з синів Наримунта Гедиміновича, який отримав в уділ князівство Стародубське. Про це свідчить відомий Любецький синодик чернігово-сіверських князів, де серед поминальних записів з іменами осіб XIV ст. міститься такий: «Кн(я)зя Патрикія Давидовича Стародубскаго, приємшаго агг(е)лскій образъ, и кн(я)гиню его Елену, с(ы)на ихъ кн(я)зя Иоанна»². Щоправда, в старій історіографії висловлювалася думка, що Патрикій Стародубський належав ще до нащадків сіверських Рюриковичів³; однак жодних вагомих підстав під собою ця версія не має. Серед литовсько-руських князів у літописах згадується Патрикій Наримунтович, який деякий час був служебним князем у Новгороді Великому. Добре відомо, що його батько, Наримунт Гедимінович, був охрещений у православ'я з ім'ям Гліба⁴. А це ім'я в Давній Русі вважалося синонімом імені Давида, оскільки один з найбільш шанованих давньоруських святих – кн. Гліб Володимирович (брат Бориса), – у хрещенні звався

© Келембет Станіслав Миколайович- канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

Давидом⁵. Отже, з точки зору православної церкви, «правильним» по батьковій Патрикій Наримунтовича було саме Давидович. І практично неможливо, щоб у XIV ст. існувало два князі, які носили б однакове, унікальне у князівському середовищі ім'я Патрикій, при цьому обидва були б синами Давида. Саме тому в історіографії домінує переконання, яке не ставилося під сумнів протягом усього XX ст., що в Любецькому синодику поминається Патрикій Наримунтович-Давидович – володар Стародубського уділу в Сіверській землі⁶.

У літописах Патрикій Наримунтович згадується лише у зв'язку з його діяльністю на півночі, в Новгороді Великому, де у 1330-х рр. якийсь час князував і його батько. Вперше він з'явився там у 1383 р., був прийнятий з почестями та отримав у «кормління» Орехов, Корельський та половину Копор'я. У наступному 1384 р. замість цих міст, через скарги населення на зловживання князя, Патрикійу було надано Русу та Ладугу⁷. Потім Наримунтович згадується у Новгороді зимою 1386/87 р., під час походу на місто вел. князя Дмитра Московського, внаслідок якого новгородці були змушені до покори та прийняли московських намісників⁸. Очевидно, після цього Патрикій мусив повернутися до Литовської держави. У 1388 р. у польського короля Владислава-Ягайла гостював серед інших «*ducum Lythuanorum et Ruthenorum*» якийсь «*duce Starodubski*»⁹. Хоча за іменем цей князь і не названий, напевно чи можна сумніватися, що мова тут могла йти лише про Патрикія Стародубського. Нарешті вже наприкінці життя, у 1397 р., Патрикій Наримунтович був удруге прийнятий у Новгороді¹⁰, після чого більше не згадується.

Такими є свідчення джерел про Патрикія Наримунтовича. Тепер спробуємо окреслити можливі хронологічні рамки його князювання у сіверському Стародубі. Вперше це місто у складі Литовської держави згадується у грудні 1379 р., коли московські війська «взяша городы Трубческы и Стародубъ», після чого князь Трубчевський, Дмитро Ольгердович (Старший), прийняв рішення виїхати на службу до Москви¹¹. Очевидно, Стародуб було приєднано до Литви одночасно з Черніговом та іншими містами південної Сіверщини. За нашим переконанням, це сталося у проміжок часу між 1372 та 1375 рр. Так, у 1371 р. вел. кн. Ольгерд «не включив Чернігово-Сіверщину до переліку руських земель, що залежали тою чи іншою мірою від його влади і тому мали підлягати юрисдикції окремої митрополії, створення якої він вимагав від константинопольського патріархату». У московсько-литовській перемирній грамоті 1372 р. вел. кн. Роман (Михайлович Чернігівський) виступає як союзник Москви, а кн. Дмитро (Ольгердович) Брянський – на боці Литви. Але вже у 1375 р. Роман Михайлович, знову як союзник Москви, згадується з титулом князя Брянського. Звідси випливає, що у 1372/75 р. мала місце угода, за якою Литовська держава поступилася Брянським князівством на користь Романа, а взамін, очевидно, отримала його колишні володіння – Чернігів з південною Сіверщиною (детальний розгляд цього важливого питання виходить за рамки даної статті)¹².

Хто ж саме був першим удільним володарем Стародуба у складі Литовської держави? На думку Р. В. Зотова, – Патрикій Наримунтович, який, «вірогідно, отримав (Стародуб) від Ольгерда при підкоренні останньому Сіверської землі, в другій половині XIV ст. Цим містом він володів, звичайно, до своєї появи у Новгородській землі»¹³. Й. Пузина вважав, що у 1372 р. Стародуб, разом з Брянськом, було надано Дмитру Ольгердовичу Старшому, який володів ними до свого виїзду в Москву у 1379 р. Патрикій же Наримунтович отримав місто вже після повернення з Новгорода в 1388 р., за угодою з королем Владиславом-Ягайлом¹⁴. Ф. Шабульдо також дотримується думки, що у 1370-х рр. Стародуб входив до складу Сіверського князівства Дмитра Ольгердовича. Однак створення Стародубського уділу Патрикія Наримунтовича, виокремленого з колишніх володінь Дмитра, дослідник відносить до 1380 р., незабаром після виїзду Ольгердовича до Москви¹⁵.

Нарешті можна згадати про оригінальну версію С. Кучинського, за якою Ольгерд, оволодівши Сіверщиною, надав Стародуб і Трубчевськ своєму найстаршо-

му сину Андрію Полоцькому. Саме в цьому дослідник вбачає причину, чому саме Андрій Ольгердович, який після смерті батька виїхав на службу до Москви, поруч з Володимиром Андрійовичем, двоюрідним братом вел. князя Дмитра Івановича, очолив московський похід на Трубчевськ і Стародуб у 1379 р. (причому ця дата виправляється на 1380 р.). За думкою Кучинського – тому, що метою цього походу було повернення Андрію його колишніх сіверських володінь. Крім того, вважає дослідник, на користь версії про приналежність Стародуба Андрію Ольгердовичу свідчить повідомлення т. зв. Хроніки Биховця про те, що другою дружиною Вітовта була Марія, дочка князя Андрія Лукомського та *Стародубсько-го*¹⁶. Але ж добре відомо, яка велика кількість грубих помилок властива цьому пізньому джерелу, особливо для подій XIV ст. (чого вартий, наприклад, лише перелік синів Ольгерда та Кейстуга). Що стосується Наримунтовичів, то Кучинський відносить надання їм Стародуба до періоду між 1380 та 1388 рр.¹⁷

Таким чином, щодо дати початку правління Патрикія Наримунтовича в Стародубі найвірогіднішими є три варіанти. 1) Період між 1372 та 1375 рр. 2) 1380 р., якщо припустити, що до цього Стародуб належав Дмитру Ольгердовичу. 3) 1387/88 р., після від'їзду Патрикія з Новгороду. Якому з цих варіантів можна було б віддати перевагу, сказати ми не беремося. Зазначимо лише, що Наримунтович приїхав до Новгороду незабаром після остаточної перемоги вел. князя Ягайла над своїм дядьком Кейстугом (1382 р.); чи не означало б це, що Патрикій підтримував сторону Кейстуга, внаслідок чого і втратив свої володіння та змушений був покинути межі Литовської держави (подібно до його сина Вітовта)?

Польський хроніст Ян Длугош повідомляє, що у жовтні 1393 р. король Владислав-Ягайло, помиривши Вітовта зі Скиригайлом Ольгердовичем, до обіцяного Скиригайлу Київського князівства додав ще Кремінець, Стародуб та Старі Троки¹⁸. Важко сказати, наскільки достовірним є це свідчення. З одного боку, в даному фрагменті своєї праці Длугош, без сумніву, користувався джерелами з королівського архіву, зокрема, грамотою Вітовта від 3 жовтня 1393 р.¹⁹ Також немає нічого дивного в тому, що учасники угоди, домовившись відібрати Київ у Володимира Ольгердовича, зробили те ж саме щодо володінь набагато слабшого князя Стародубського. З іншого боку, у більш ранній грамоті від 6 грудня 1392 р. Вітовт, обіцяючи допомогти Скиригайлу оволодіти Києвом, погоджується з наданням йому також Кремінця та Стожка (на Волині), але нічого не говорить про Стародуб і Старі Троки²⁰. Можливо, Длугош просто сплутав Стожок зі Стародубом? Не виключено також, що хроніст у даному випадку проявив, як це нерідко з ним бувало, виключно власну фантазію. Але навіть якщо ми й визнаємо повідомлення Длугоша достовірним, це ще не означає, що умова 1393 р. була повністю реалізована на практиці. Зокрема, жодних свідчень про приналежність Скиригайлу Кремінця та Стожка ми не маємо.

І все ж, не виключено, що під час київського князювання Скиригайла, у 1394 – 1397 рр.²¹, йому справді належав Стародуб, відібраний у Патрикія Наримунтовича. Зокрема, такої думки дотримувався С. Кучинський. За його версією, замість Стародуба Патрикій отримав Звенигород брацлавський – частину колишніх володінь Володимира Ольгердовича. Відомо, що після здобуття Києва Вітовт вирушив Скиригайла у похід на Черкаси та Звенигород. А у 1408 р. у літописах згадується кн. Патрикій Звенигородський. Кучинський вважає, що мова йде саме про Патрикія Наримунтовича, який мав зробити брацлавський Звенигород центром свого «південного приморського уділу».²² Однак нижче ми спробуємо показати, що згаданий у 1408 р. Патрикій був онуком Патрикія Наримунтовича, а його Звенигородський уділ містився у Сіверщині.

Що стосується Стародуба, то протягом 1397–1406 рр. з титулом князя Стародубського неодноразово згадується вже Олександр Патрикійович. Без сумніву, він був реально правлячим князем; яскравіше за все про це свідчить грамота Олександра Патрикійовича Стародубського 1400 р., де він присягає після смерті Вітовта вірно служити Польській короні (див. нижче). Звідси випливає, що на той час

Патрикій Наримунтович, скоріш за все, вже помер, або ж постригся в ченці, про що згадує запис Любецького синодика. Щоправда, теоретично можна припустити, що він все ще перебував службним князем у Новгороді, куди, нагадаємо, прибув у 1397 р. Однак це досить маловірогідно з огляду на подальше мовчання новгородських літописів про Наримунтовича. До того ж Патрикій на той час, безперечно, був у дуже похилому віці – для порівняння, його брат Олександр Наримунтович князував у новгородському Орешку ще у 1338 р., тобто цілих 60 років тому!²³ Через це ми навряд чи помилимося, якщо віднесемо смерть Патрикія або його постриження в ченці десь до 1397/99 р.

Від шлюбу з Оленою, про яку нам більше нічого не відомо (вона згадується лише у Любецькому синодику), Патрикій Наримунтович мав трьох синів – Івана, Олександра та Федора. Іван (теж відомий лише з синодику), очевидно, помер ще за життя батька. Спадкоємцем Стародубського уділу став Олександр Патрикійович – князь, який відігравав досить вагому роль у політичному житті Литовсько-Руської держави. У джерелах про нього збереглося значно більше звісток, ніж про його батька.

Уперше кн. Олександр Патрикійович Стародубський згадується у січні 1397 р., коли приїздив у гості до Москви.²⁴ І в подальшому, як побачимо, він продовжував зберігати тісні відносини з Московською державою. За попередніми умовами договору ВКЛ з Тевтонським орденом від 23 квітня 1398 р., серед інших знатних осіб, що муситимуть ствердити його своїми печатками, названий «Alexander Patrykiegen son»²⁵. І справді, при остаточній ратифікації цього договору, 12 жовтня того ж року, одним зі свідків виступає «dux Alexander de Starodup»²⁶. 31 грудня 1400 р., перебуваючи в етнічній Литві (біля озера Круди), кн. Олександр Патрикійович Стародубський видав грамоту, у якій присягає після смерті Вітовта не шукати собі іншого господаря, окрім короля Владислава (Ягайла) та Польської корони²⁷. У 1402 р. він разом з Семеном-Лугвеном Ольгердовичем (князем Мстиславським) біля Любутська завдає поразки кн. Родославу Ольговичу Рязанському, який здійснив напад на Брянськ, і захоплює його в полон. 8 жовтня 1403 р. кн. Андрій Дмитрович (Можайський), брат вел. князя Василя Дмитровича, у Москві одружився з дочкою кн. Олександра Патрикійовича Стародубського Огрофеною (Агриппіною).²⁸ Нарешті, під час литовсько-московської війни 1406 р. «herzog Allexander von Starodub» виявив намір перейти на бік Москви, через що Вітовт наказав його арештувати; про це 13 жовтня повідомлялося у листі великому магістру Тевтонського ордена. Напевне, у Пруссії хвилювалися за подальшу долю князя, оскільки Вітовт 3 липня 1407 р. повідомляв орденському маршалку, що Олександр Стародубський живий та здоровий.²⁹ На цьому, як ми вважаємо, звістки джерел про Олександра Патрикійовича закінчуються.

Конфісковане Стародубське князівство Вітовт надав Свирігайлу Ольгердовичу, який у 1408 р. згадується як володар Брянська та Стародуба.³⁰ До речі, існує думка, що Брянськ деякий час належав також і Олександру Патрикійовичу (за версією Ф. Леонтовича у 1399 – 1401 рр.³¹, за С. Кучинським – після 1401 р.³²). Проте жодних доказів ця версія не має. Її прихильники посилаються на єдине джерело – пізню хроніку Стрийковського, де говориться лише, що уділом Патрикія Кейстутовича (не Наримунтовича) були «Bransko, Zurasz i Stramele».³³ Не кажучи вже про те, що мова тут іде про Бранськ і Сараж на Підляшші (недалеко від Більська), вигаданість більшості т. зв. «оригінальних» повідомлень Стрийковського є майже загально визнаним фактом.

Третім сином Патрикія Наримунтовича був Федір, який володів у Сіверській землі уділом Рильським. Про нього збереглася єдина літописна звістка, що у знаменитій битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р., серед багатьох інших князів, загинув Федір Патрикійович Рильський³⁴. Отже, до складу володінь Патрикія Наримунтовича, окрім Стародуба, скоріш за все входив також Рильськ. Але не виключено й те, що Федір Патрикійович отримав Рильськ не за правом спадку, а як надання від вел. князя Вітовта.

Переходимо до наступного покоління сіверських Наримунтовичів.

26 липня 1408 р. до Москви з Брянська приїхав на службу Свиртригайло Ольгердович, кн. Сіверський, рідний брат короля Владислава-Ягайла та двоюрідний – вел. князя Вітовта. Разом з ним виїхало кілька дрібних сіверських князів, першими з яких названі «князь Патрекеи Звенигородскы, и князь Александръ Звенигородскы, ис Путимля князь Федор Александрович»³⁵. Старші сини Патрикія Звенигородського, Федір та Юрій (який одружився з дочкою самого вел. князя Василя Дмитровича) стали засновниками знатних московських родів князів Хованських, Патрикїєвих, Булгакових, Щенятевих, Голіциних та Куракіних. У родоводах XVI ст. їх батько Патрикій названий сином Наримунта Гедиміновича³⁶. В історіографії також переважає думка, що Патрикій та Олександр Звенигородські 1408 р. – це Патрикій Наримунтович та його син Олександр, які замість втраченого Стародуба отримали Звенигород³⁷. Однак досить проблематично, щоб син Наримунта дожив до такої глибокої старості та при тому ще й зважився на такий радикальний крок, як виїзд до іншої держави. Ця обставина не залишилася не поміченою в історіографії, внаслідок чого з'явилися дві інші версії щодо походження Патрикія Звенигородського.

Уже в XVIII ст. укладач родоводу князів Голіциних писав (дозволимо собі цитату застарілою російською мовою оригіналу): «(...) разстояние времени от Наримунта до Патрикеева дозволяет верить, что в сем месте, в родословных книгах, пропущен князь Александр (згадується у 1338 г. – С. К.), о коем, что он был Наримунтов сын, летописцы нас уверяют. Когда же поставлен будет князь Александр между Наримунтом и Патрикеем в середине, так что Патрикеем был сын Александров, а внук Наримунтов, то времена будут сходственны, да и в самом деле сие происхождение никакому не подлежит сомнительству. – От князь Александра произошел сын Патрикеем Звенигородский, прозванный по городу Звенигороду на Днестре, составлявшему чайтельно удел сего князя».³⁸ Ця версія, прийнята відомим генеалогом П. В. Долгоруковим³⁹, завдяки його авторитету перейшла й до більш пізніх генеалогічних довідників.

Польський дослідник Й. Пузіна запропонував дещо іншу версію, за якою Патрикій Звенигородський, виходячи з хронології його життя, був сином Олександра Патрикїєвича Стародубського, онуком Патрикія Наримунтовича.⁴⁰ Ми також вважаємо, що саме таке походження цього князя є найбільш вірогідним і навіть майже безсумнівним. У тому, що родоводи XVI ст. «об'єднали» двох князів з іменем Патрикій в одного, нічого дивного немає, враховуючи унікальність цього імені та, особливо, пізній час укладення самого родоводу. Син Олександра Патрикїєвича у 1408 р., без сумніву, мав бути дорослою людиною, оскільки його дочка вийшла заміж у 1403 р. (див. вище). Проти тотожності Патрикія Звенигородського з Патрикїєм Наримунтовичем можна навести і ще один вагомий аргумент. А саме: досить важко припустити, щоб Федір Патрикїєвич Рильський, який загинув на Ворсклі у 1399 р., та Федір Патрикїєвич (родоначальник князів Хованських), котрий помер у Москві під час мору 1426 р.⁴¹, були рідними братами. Очевидно, що їхніми батьками були дві різні особи – дід та онук, які носили однакове ім'я Патрикій. Аналогічно Олександр Патрикїєвич Стародубський, вочевидь, старший син та спадкоємець Патрикія Наримунтовича, навряд чи може бути тотожним Олександрю Корецькому, який у родоводах згаданий як *наймолодший* з трьох Патрикїєвичів (після Федора та Юрія)⁴², а помер, за актовими даними, лише у 1443 р. або незадовго перед тим⁴³.

Де ж знаходився Звенигородський уділ Патрикія Олександровича? Р. Зотов вважав, що Патрикій (Наримунтович) отримав Звенигород від Вітовта в самому кінці XIV ст., після свого від'їзду з Новгороду. Схоже, дослідник погоджувався з укладачем родоводу Голіциних, який вважав, що мова має йти про відоме давньоруське місто на Дністрі⁴⁴. Однак ця версія є нереальною, оскільки Вітовт ніколи не володів Галичиною, яка входила до складу Польського королівства. М. С. Грушевський висунув ще більш нереальне припущення, нібито Патрикій міг якийсь

час держати від вел. князя Московського Звенигород Московський⁴⁵. Насправді це місто з 1389 р. було удільною столицею Юрія, одного з синів Дмитра Донського, який володів ним до своєї смерті у 1434 р. С. Кучинський, як ми бачили, ототожнював Звенигород з містечком на р. Текічі, у пізнішому Брацлавському повіті, але це також дуже малоімовірно. Завважимо, що всі князі, які виїхали зі Святиригайлом до Москви, напевне, були його васалами як головного князя Сіверського. Тому й Звенигород, удільна столиця Патрикія, мав знаходитися саме в Сіверщині. Саме такої думки дотримувалися Й. Вольф та Й. Пузина; останній вважав, що Олександр Патрикійович отримав Звенигород Сіверський замість Стародуба після свого звільнення у 1407 р., а у наступному році разом з сином Патрикієм виїхав до Москви⁴⁶.

Існування Звенигорода Сіверського, хоча це місто, схоже, прийшло у повний занепад ще в XV ст., сумнівів не викликає. Так, за даними московських родоводів, у XIV ст. воно було удільною столицею князів Звенигородських, молодшої гілки Карачевських (нащадків чернігівських Ольговичів), першими з яких названі Андріан Мстиславич, Федір Андріанович та Олександр Федорович⁴⁷. Звідси можна припустити, що загадковий Звенигород знаходився десь недалеко від Карачева. Напевне, його останнім правлячим князем Рюриковичем був Олександр Федорович, сини якого згадуються вже на московській службі. Так, кн. Іван Олександрович Звенигородський у 1463 – 1465 рр. займав важливу посаду московського намісника у Пскові, а помер у Володимирі у 1476 р.⁴⁸ Ми переконані, що саме Олександр Федорович і був тим Олександром Звенигородським, який виїхав до Москви у 1408 р. Але чому перед ним з таким же титулом князя Звенигородського згаданий Патрикій? Вважаємо, що логічна відповідь на це запитання може бути лише одна – на межі XIV-XV століть Олександр Федорович з якихось причин відступив (продав, обміняв?) Звенигород Олександру Патрикійовичу Стародубському, який і посадив тут свого сина Патрикія.

У тому ж літописному повідомленні 1408 р. про еміграцію сіверських князів до Москви відразу після Патрикія та Олександра Звенигородських виступає кн. Федір Олександрович із Путивля. Як припускав М. С. Грушевський, він міг бути сином Олександра Патрикійовича, оскільки в сусідньому Рильську (в тексті очевидна друкарська помилка – «в Путивлю») сидів син Патрикія Федір († 1399)⁴⁹. Цю ж версію цілком упевнено приймають польські дослідники Й. Пузина⁵⁰ та С. Кучинський⁵¹. Ми також не бачаємо вагомих причин, щоб з нею не погодитися.

Нарешті, у Любецькому синодику серед князів 2-ої половини XIV ст., всього через один запис після Патрикія Давидовича (Наримунтовича) Стародубського, поминається якийсь Василь Рильський. Р. В. Зотов щодо його походження припускає два варіанти: 1) Василь Рильський належав ще до старої сіверської династії Ольговичів; 2) в синодику поминався Василь Іванович Шемячич, кн. Новгород-Сіверський та Рильський († 1529), який походив з роду князів Московських.⁵² Однак з другою версією погодитися ми однозначно не можемо. По-перше, Василь Шемячич вважався насамперед князем Новгород-Сіверським; якби він і був внесений до синодика, то, напевне, саме з цим титулом. А головне, князі, які жили пізніше ніж у середині XV ст., у Любецькому синодику взагалі не поминаються.

Тим часом у польській історіографії Василь Рильський вважається нащадком Наримунта Гедиміновича. На думку Й. Пузини він, вірогідніше за все, був старшим сином Патрикія Наримунтовича Стародубського, і князував у Рильську перед своїм братом Федором Патрикійовичем († 1399)⁵³. С. Кучинський, не виключаючи повністю такий варіант, вірогіднішим вважає дещо інший – що Василь володів Рильськом уже після Федора, будучи його молодшим братом або сином. Під час еміграції 1408 р. Василь Рильський, на відміну від своїх родичів, зберіг вірність Литовській державі; саме через це ані він, ані рильські бояри (подібно до бояр деяких інших сіверських міст) не згадуються в літописному повідомленні про цю еміграцію.⁵⁴ Така версія є цілком вірогідною, зважаючи на те, що в Лю-

бецькому синодику Василь Рильський записаний після Патрикія Давидовича-Наримунтовича, один з синів якого точно сидів у Рильську. Втім, за відсутності прямих вказівок джерел остаточно це питання вирішеним бути не може.

Представники наступного покоління Наримунтовичів – правнуки Патрикія Наримунтовича, жодних зв'язків з Сіверщиною вже не мали. Старші сини Патрикія (Олександровича) Звенигородського залишились у Московській державі. Федір Патрикійович († 1426), який отримав вотчину по р. Хованці у Волоцькому уїзді, став засновником роду князів Хованських. Юрій Патрикійович, завдяки шлюбу з дочкою вел. князя Василя Дмитровича, займав чи не найвище становище при московському дворі, яке потім успадкували і його нащадки – князі Патрикієви, Булгакови, Щенятеви, Голіцини та Куракіні⁵⁵. Тоді як наймолодший з братів, Олександр Патрикійович, очевидно, не маючи особливих перспектив на московській службі, вирішив повернутися до ВКЛ, де отримав у володіння м. Корець у східній Волині. Він помер у 1443 р., коли вел. кн. Свиргайло видав наказ боярам та землянам в околицях Корця, щоб вони служили його сину Василю так само, як і його батьку Олександрю⁵⁶. Пізніше князі Корецькі відігравали досить вагомую роль в історії українських земель Речі Посполитої.

1. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
2. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговом княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 28.
3. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 17; Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Декабрь. – С. 274, прим. 2.
4. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000. – Т. III. – С. 345.
5. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. – М., 1970. – Т. I. – С. 92.
6. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1. – С. 135; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 128; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 454, і т. д., вся історіографія XX ст.
7. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 345.
8. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг.-Л., 1915-1929]. – Т. IV. – Ч. 1. Новгородская четвёртая летопись. – С. 345, 347.
9. Rachunki dworu kryla Wiadysiawa Jagieii i krylowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Krakow, 1896. – Т. XV. – S. 76.
10. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 389.
11. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. Рогожский летописец. – Стб. 138.
12. Основні положення наведеної версії див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 107, 111, 89. За нашою думкою, Чернігів та Новгород-Сіверський отримав все ж таки не Дмитро Ольгердович Старший, а його молодший брат Дмитро-Корибут.
13. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 126.
14. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – 107, 108.
15. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 89-90.
16. Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 78.
17. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 159, 178, 181.
18. Dlugosz J. Dziejow polskich ksiąg dwanascie / Przeklad K. Mecherzynskiego. – Krakow, 1868. – Т. III. – S. 472.
19. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II. / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Krakow, 1891. – Т. XII. – S. 471. Зміст обох джерел практично співпадає, аж до точної дати угоди.
20. Daniłowicz I. Skarbie diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, księżęcych. – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 296.
21. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 173, 474.
22. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – S. 179.
23. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 349.
24. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. II. – Т. V. – Стб. 100, прим. 254. Очевидно, ця звістка запозичена з втраченого Троїцького літопису, оскільки в інших літописах вона відсутня.

25. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Crakoviae, 1882. – Т. VI. – С. 54; Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatyw... – Т. I. – С. 315, № 394.
26. Codex diplomaticus Lithuaniae, e codicibus manuscriptis, in archive secreto Regiomontano asservatis / Ed. E. Raczyński. – Vratislaviae, 1845. – С. 256; Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatyw... – Т. I. – С. 315, № 395.
27. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографического комиссией. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 28-29, № 17, и Примечания, с. 8.
28. ПСРЛ. – М., 2004 [М.; Л., 1949]. – Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. – С. 231, 232.
29. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. – С. 136, 150.
30. Długosz J. Dziejow polskich ksiąg dwanascie. – Krakow, 1868. – Т. III. – Кs. IX, X. – С. 536-537.
31. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // ЖМНП. – 1893. – Декабрь. – С. 280.
32. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 176.
33. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – С. 58.
34. ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 386; М., 2000 [СПб., 1897]. – Т. XI. – С. 174. У більшості інших літописів Федір Патрикійович помилково названий князем Волинським, оскільки до нього віднесено титул попереднього у переліку князя, Дмитра Даниловича (Волинського-Острозького); це добре видно з порівняння текстів.
35. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 237; у цьому виданні розділові знаки проставлено неправильно (давньоруські тексти їх не містили): кома, вочевидь, повинна стояти перед, а не після слів «ис Путимля». Можна зазначити, що в одному родоводі нащадків кн. Звенигородських, 1-ої половини XVI ст., це літописне повідомлення наведене у надзвичайно спотвореному вигляді: між іншим, тут Патрикій названий князем не Звенигородським, а Карачевським та Хотимським, а Олександр – Карачевським та Звенигородським. М. Є. Бичкова впевнено довела, що цей варіант, порівняно з літописним, жодних достовірних даних не містить; напр., названі у ньому московські бояри не могли жити у 1408 р. (див.: Бичкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 40-41).
36. ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 254; Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... [Бархатная книга]. – М., 1787. – Ч. I. – С. 30-31.
37. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 128; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 454; Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 178-179.
38. Древняя российская вивлиофика. – М., 1774. – Ч. 4. – С. 165.
39. Долгоруков П. Российская родословная книга. – СПб., 1854. – Ч. I. – С. 275-276.
40. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 107, 109.
41. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. [Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2]. – С. 121.
42. ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 254; Родословная книга... – М., 1787. – Ч. I. – С. 30-31.
43. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – С. 18 (витяг з акта наведений у старій праці Окольського).
44. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 126-127.
45. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 455.
46. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 109.
47. Найдавніший родовід Звенигородських, 1-ї третини XVI ст., див. у кн.: Бичкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 75.
48. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. – С. 153, 162, 204.
49. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 455.
50. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 109.
51. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 183.
52. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 129-130.
53. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 9. – С. 193.
54. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 183.
55. Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 29-35.
56. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – С. 18 (тут Олександр помилково ототожнюється з його дідом, також Олександром Патрикійовичем, який нібито отримав Корець замість Стародуба).

В статье исследуется генеалогия и деятельность северских Наримунтовичей

– одной из ветвей литовско-русской династии Гедиминовичей, представители которой в конце XIV – начале XV вв. владели несколькими удельными княжествами в Северской земле.

Ключевые слова: Наримунтовичи, генеалогия, хронология, историография, Северская земля, княжества Стародубское, Рьльское, Звенигородское, Путивльское.

The article deals with genealogy and activity of the seversky Narimuntoviches as one of branches of the Lithuanian-Russian dynasty of the Gediminoviches, representatives of which at the end XIV – beginning of XV centuries owned some specific principalities in the Seversky land.

Keywords: the Narimuntoviches, genealogy, chronology, historiography, Severskaya land, Starodubskoe, Ryl'skoe, Zvenigorodskoe, Putiol'skoe principalities.

Петро Пиріг

ПРО ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ РУЇНИ

У статті порушено проблему становища України в другій половині XVII століття. Йдеться про відносини з нею Росії, Польщі, Туреччини, Криму тощо. Висвітлюється внутрішньо-та зовнішньополітична діяльність українських гетьманів.

Період української історії другої половини XVII ст. відомий в історіографії як доба Руїни. За наступників Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) у результаті загарбницької політики магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини й Кримського ханства, з одного боку, і гострих внутрішніх протиріч, викликаних чварами й боротьбою старшинських угруповань за оволодіння гетьманським престолом, – з іншого, над Україною нависла серйозна загроза втрати територіальної цілісності [1]. Цей процес був започаткований підписанням Іваном Виговським (1657–1659 рр.) Гадацького договору (вересень 1658 р.) та Юрієм Хмельницьким (1659–1663 рр.) Слободищенського трактату (жовтень 1660 р.) з Річчю Посполитою [2].

У 1663 р. цілком очевидним став розкол України на дві частини. На Ніжинській "чорній" раді 18 червня Івана Брюховецького обрали гетьманом Лівобережжя (1663–1668 рр.). На Правобережжі зміцнювалась влада номінального генерального писаря й королівського секретаря Павла Тетері. Влітку 1662 р. Ян II Казимир надав йому право на "вибирання індукти й евекти у воєводствах окраїнних, тобто Брацлавським, Київським і Чернігівським на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться" [3]. А на початку 1663 р. Генеральна рада обрала П. Тетерю гетьманом Війська Запорозького, який згодом присягнув на вірність польському королеві: "Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Трійці святій Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ ЙКМті [запорозьких] мені підлеглим. Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князю литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСті і Речі Посполитої Польської" [4].

В історіографії відсутня єдина точка зору в поглядах на діяльність П. Тетері. В. Газін, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, Е. Юрков вважають його "визначним державним діячем України, хитромудрим політиком". На думку В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, В. Герасимчука, В. Горобця, В. Липинського, І. Крип'якевича, Т. Яковлевої, З. Вуйцика, Тетеря – "вірний васал польського короля, пропольський гетьман" [5]. П. Тетеря був для Польщі своєю людиною, і Ян Казимир покладав на нього великі надії. Про це свідчить той факт, що, коли під час перебування з військом на території Лівобережної України в липні 1664 р. король дізнався про повстання на Правобережжі проти гетьмана, він розпорядився, щоб "будь-яким способом Тетеря залишився", і відправив йому на підмогу значні військові сили. Протягом усього періоду гетьманування П. Тетеря визнавав

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор
(м. Чернігів).

зверхність над собою "королівської милості". Тому не дивно, що кримський хан вважав його "королівським гетьманом, а не козацьким" [6]. І незабаром він позбувся гетьманської булави (1665 р.).

Після втечі П. Тетері в Польщу гетьманом Правобережної України став сотник Медведівської сотні Черкаського полку Степан Опара. Однак цю посаду він обіймав лише протягом двох місяців (з 11 червня по 18 серпня 1665 р.). Політична діяльність С. Опари була справжньою грою. Як зазначав польський історик В. Маєвський, він "пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі" [7]. Влітку 1664 р. С. Опара допомагав лівобережному гетьману в поході останнього на Правобережжя з метою підкорення його своїй владі. Наступного року він визнав протекцію польського короля, присягнувши йому в Лисянці. Ставши гетьманом, Опара пішов на зближення з турками й татарами [8]. "В союзі з татарами і під протекцією Порти" [9] він сподівався залучити на свій бік Лівобережну Україну. Однак після невдалих штурмів містечка Мотовилівки, яке мало важливе стратегічне значення на шляху просування на Лівобережжя, татари заарештували гетьмана: "18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду, і ще неподалік від наметів стали татарове в строях і, не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги" [10].

При підтримці татар володарем гетьманської булави на Правобережжі став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.), який відіграв неабияку роль в усуненні з престолу свого попередника. Новий гетьман одразу ж продемонстрував прихильність до Яна II Казимира [11]. Виношуючи плани щодо підкорення своїй владі Лівобережної України, він схилив і її населення до підданства польському королеві. Однак П. Дорошенко не поділяв інтересів Речі Посполитої щодо України. У Польщі він вбачав лише свою суперницю в оволодінні нею. На старшинській раді, що відбулася взимку 1666 р., гетьман запропонував одобрити висунуту ним програму, згідно з якою Україна повинна була повністю звільнитись від "ляхів" [12]. П. Дорошенко мріяв про об'єднання Правобережжя й Лівобережжя під протекторатом Туреччини. Для здійснення цих планів гетьман покладав великі надії на татар. Коли з приводу з'їзду російських послів і польських комісарів для переговорів про мир передбачалось обопільне припинення військових дій і "от Полских и Литовских комисаров присланы к изменнику Дорошенку листы, чтоб Дорошенко с Заднепрскими Черкасы не ходил войною на сю сторону Днепра на его великого государя, его царского величества, в Малороссийские города, и Дорошенко де говорил: мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана Крымского".

Проте плани гетьмана щодо об'єднання Правобережної й Лівобережної України під протекторатом Туреччини виявились нереальними і щодалі вони терпіли поразку. Після тривалих переговорів Росія й Польща 30 січня 1667 р. уклали Андрусівське перемир'я, основні умови якого зводилися до такого:

- Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;
- у її складі залишалися Лівобережна Україна і Київ;
- Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялися Росія й Польща

[13].

Фактично Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я "факт існування двох гетьманів як би закріплювався, отримував стійкість" [14].

На Лівобережжі гетьманську булаву продовжував утримувати Іван Брюховецький, котрий ніяк не міг змиритися з Дорошенком та його планами. Брюховецького підтримувала Москва. До українських міст прибули російські воеводи з

ратними людьми, одним із головних завдань яких був захист їх від ворогів.

Слід зазначити, що воеводи й ратні люди брали активну участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії на Україну. Часто вони воювали разом із козаками Лівобережжя. Українське населення приймало воевод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати їх від частих ворожих нападів [15].

Однак воеводи виражали насамперед інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово воеводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, наклавши на нього податки й повинності. Невдовзі виявилось втручання воевод у старшинські побори.

Щоб зміцнити своє становище і побоюючись втратити владу, І. Брюховецький у 1668 р. розпочав проти воевод справжню війну, став "воевод от негож самого введених убивать" [16]. Але в кінцевому рахунку гетьман отримав поразку. Відтоді він віддався під покровительство турецького султана з проською прийняти його в підданство на умовах васальної залежності. І. Брюховецький заручився підтримкою також і з боку Криму. При підтримці татар у травні 1668 р. він зі своїми козаками вже було вирушив під Котельву для боротьби із російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Брюховецькому здавалося, що доля подарує йому успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжя, сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини, з'явився Петро Дорошенко. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішню. Тільки-но Дорошенко наблизився до його табору, як козаки Брюховецького повстали проти свого начальника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. був проголошений П. Дорошенко.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що буде під протекторатом султана. На підставі попереднього досвіду вони вважали, що Україна повинна йти на зближення з Росією [17].

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного. Симпатії останнього були пронизані почуттям поваги до Москви. За підтримки чернігівського єпископа Лазаря Барановича він і спрямував на неї свій погляд. Невдовзі в Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада. Многогрішного було обрано "гетманом северским".

Запорожжя підтримало претендента на гетьманську булаву Петра Суховієнка (Суховія) (1668-1669 рр.), котрий виступав як ставленик Кримського ханства. До нього приєдналися Лубенський, Миргородський і Полтавський полки. Орди "бусурман", які допомагали Суховію, "спустошив тот край Заднепрській (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)", сподіваючись завоювати "самый Чигирин".

Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу з Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [18].

Тим часом у Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків, на якій "совершенным гетманом" Лівобережжя було обрано Дем'яна Многогрішного (1668-1672 рр.). Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося так, що "одни к сему Северскому гетману (Многогрішному. – П.П.), другіе к Дорошенку, а третьи к Суховею".

Після поразки Суховієнка його козаки зібрались на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка (1669-1674 рр.), який напередодні був уманським полковником.

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника у боротьбі з ним він бачив в особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана "с теми полковники заднепрскими совокупаь, к берегу Днепра под Чигирин приходити", щоб основними силами виступити

проти Дорошенка, який, за його висловом, "за чин стоячи, щоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписав руку турскому салтану, доби-ваючись панства, в подданство ... Украину поддал". "Почасту Дорошенку докучати" Ханенко просив й переяславського полковника Дмитра Райчу [19].

Д. Многогрішний не підтримував дій П. Дорошенка, однак допомагати Ханенку не став: "А что меня Ханенко, гетман тое стороны, просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся", – писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу з П. Дорошенком.

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. У кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділлі, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирини, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустощеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач від турецького протекторату [20].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зв'язках із Дорошенком і намірах піддатися під протекцію Туреччини. У ніч з 13 на 14 березня 1672 р. його заарештували й відправили в Москву, а згодом – до Сибіру. Новим гетьманом був обраний активний учасник змови проти Многогрішного генеральний суддя Війська Запорозького Іван Самойлович (1672-1687 рр.).

Щойно після арешту Д. Многогрішного в Україні стало відомо, що мрії відносно зайняття гетьманського престолу виношував "запорозький вождь", кошовий отаман Іван Сірка. Невдовзі ця звістка долинула й до Москви. Там добре знали про військовий талант Сірка, його неабиякий авторитет серед козаків. Водночас кошовий був відомий як людина неспокоїної вдачі й крутого норову з прагненням до повної незалежності. Противники кошового отамана в особі І. Самойловича, П. Дорошенка та їх прибічників ужили всіх заходів, аби гетьманська булава не потрапила до його рук. Безпосередньо долю І. Сірка вирішив полтавський полковник Федір Жученко. Після розгрому белгородської орди отаман без супроводу козаків поспішав до боярина Г. Ромодановського, щоб здати йому захопленого в полон мурзу Тенмамбета. На території Лівобережжя, якою пролягав шлях Сірка, Ф. Жученко 19 квітня 1672 р. "внезапно напал на него, схватил, оковал железами и отвёз в Батурин". Через два дні про це повідомили царя. І. Самойлович, І. Домонтович та П. Забіла звинувачували І. Сірка в тому, буцімто він прибув на територію Лівобережної України "для всеяния между народом бунта, а также и для того, чтобы склонить Полтавский и Гадячский полки на сторону Ханенка". Олексій Михайлович у грамоті Г. Ромодановському зазначав, що "генеральная старшина и все войско запорожское и чернь того Ивана Сирка хотят обратъ гетманом", і розпорядився доставити його в Москву, звідки кошового отамана направили до Сибіру, в м. Тобольськ [21].

У 1672 р. Туреччина завдала нищівного удару Речі Посполитій. Велику небезпеку вона становила й для України. Загарбавши Кам'янець, турки погрожували йти на Київ. Росія й Польща вирішили допомагати одна одній у боротьбі зі спільним

ворогом. Обидві сторони згадали про запорожців і кошового отамана. На порядку денному постало питання про повернення І. Сірка із заслання. Польський посол Х. Ковалевський говорив у Москві в липні 1672 р. про його "общую услугу" цареві й королю: "Тот Сирко, служа обоим великим государям, непрестанно над общим неприятелем, над крымским ханом, промысл чинил и взял было мурзу, за котораго ему давали выкупа 50 человек ясыря да 3 000 ефимков; но по наученью изменника Дорошенка того Сирка в черкасских городах ограбили и мурзу отняли; кроме того, взяли у него 400 золотых да 7 лошадей и послали его к царскому величеству, назвав его безвинно бунтовщиком. А теперь Дорошенко писал белгородской орде и татарам (крымским), чтобы они шли к нему безопасно, потому что он того Сирка извел и помешки-де уже от него им не будет" [22]. Самі запорожці в листі до І. Самойловича "все смиренно и покорственно просили его, как благодетеля своего, донести прошение к его царскому пресветлому величеству, чтобы Сирко, по его челобитью, отпущен был к козакам для лучшаго промыслу над неприятелем" [23].

Врешті-решт Сірка відпустили в Україну. І він завзято боровся з її ворогами.

Завоювавши Правобережжя, турки спільно з татарами здійснювали часті набіги й на Лівобережжя. У будь-який момент вони могли розпочати війну і за цю частину України. Московський уряд постійно тримав Лівобережжя в полі зору і докладав великих зусиль для зміцнення його обороноздатності. Зокрема, в 1672 р. Олексій Михайлович надіслав накази боярину Г.Г. Ромодановському, думному дворянину І.І. Ржевському (Ніжин), а також у Чернігів, згідно з якими зобов'язував воевод, "смотря по вестям", давати "на оборону" від ста до двохсот ратних людей [24].

Наприкінці жовтня 1672 р. ніжинський протопоп С. Адамович, звертаючись до царя за наданням допомоги для відбиття турецько-татарської агресії, зазначав: "Прибавляйте сил Киев, в Переясловл, в Нежин и в Чернигов; ведаешь твоя милость непостоянство наших людей; лучше держатися будут, как государские силы в те города прибавят" [25].

У кінці цього ж року у відповідь на подібну просьбу гетьмана Івана Самойловича Олексій Михайлович розпорядився послати воеводами в Україну досвідчених у військовій справі людей. У великі міста їх було відправлено навіть по два: у Чернігів – князя Семена Андрійовича Хованського й Гната Ієвлевича Чапліна; в Ніжин – князя Семена Юрійовича Звенигородського й Аверкія Сидоровича Опухтіна [26]. У випадку ж, коли нависне безпосередня загроза Києву й іншим українським містам з боку турецького султана і кримського хана, цар обіцяв: "Пойдём своею государскою особою со всеми нашего царского величества подданными ... с бояры и воеводы, и всего государства нашего ратными людьми учнем стоять" [27]. Гарантію того, що від "воевод и от ратных людей городових оборона будет", цар давав і надалі [28].

Воевода Іван Іванович Ржевський здійснював велику роботу з укріплення міста Ніжина. Восени 1672 р. він організував ратних людей приказів Семена Родишевського, Бориса Глібова, Михайла Полянського й Павла Глібова на виконання робіт по укріпленню Покровського земляного пригороду "для отпору неприятелских людей". Вони поправили насип, розчистили рів, зробили "в подошевом бою шесть пушечных окон", а "в верхнем бою ... три окна пушечных". На випадок "приступного времени" були зроблені "вылазки", двері з бійницями [29].

Річ Посполита, втративши Правобережну Україну, ніяк не могла заспокоїтися. Дещо оговтавшись від поразки, вона невдовзі розпочала підготовку до нових битв. Зібравши й добре озброївши 40-тисячне військо, Ян Собеський разом із ним, а також 12-тисячним литовським корпусом пішов війною на Туреччину. У листопаді 1673 р. турецькій армії під керівництвом Гусейна-Паші було нанесено значно-го удару під Хотиним.

І. Самойлович не бажав ділитися владою з П. Дорошенком. Він сподівався відібрати в нього Правобережжя й з'єднати його із лівобережною частиною України під своїм началом. Використавши момент, коли Річ Посполита й Туреччина

воювали між собою, І. Самойлович, заручившись підтримкою російського уряду, розпочав війну за Правобережжя.

У розпал суворой, морозної зими 1674 р. російські війська й козаки під керівництвом І. Самойловича об'єднаними силами рушили в похід проти Дорошенка. Наприкінці січня вони перейшли Дніпро. Великі бої зав'язалися під Черкасами. Козаки Дорошенка чинили стійкий опір, особливо "обозный его Гулак", який ніяк "не хотелся здати". Однак "теды як учинили добровольний без примушення войска приступ, ораз взяли два пригородки, а в третем за живим Богом ледве душами одпросилися и виконали присягу з нами в соединеніи бити" [30]. Канівський полк з часом також перейшов на бік Самойловича, якого в березні 1674 р. проголосили гетьманом обох сторін Дніпра.

Цікаво, що учасниками епопеї, направленої проти Дорошенка, були ніжинські козаки на чолі з полковником Пилипом Івановичем Уманцем. Однак воювати доводилось дуже важко. І тому, як довідуємось із універсалу від 15 лютого 1674 р. [31], серед ніжинського козацтва під час кампанії 1674 р. мали місце й випадки дезертирства. Деякі козаки, відмовившись від участі в боях, залишилися у Ніжині. Полковник зазначав, що такої розпущеності у війську ще ніколи не було, і з почуттям глибокого занепокоєння засуджував зрадників. Для наведення порядку Уманець відправляв у Ніжин полкового хорунжого Григорія Назаренка, наділяючи його повноваженнями щодо прийняття найжорсткіших заходів відносно непокірливих. Одночасно полковник давав розпорядження місцевій владі відправити до Канева підводи з борошном. У листі від 28 лютого 1674 р. він висловлював вдячність війту, бурмистру і райцям за "прислане овса, горелки" і знову просив "хочай столк овса еще прислати для коней гарматних, которие тут застают в Каневе на услуге его цар. вел. пресв. войска Запорозкого" [32].

На початку літа 1674 р. російські війська під керівництвом Г.Г. Ромодановського й козаки І. Самойловича оточили П. Дорошенка в Чигирині. Останній прийняв рішення відстоювати свої позиції до кінця. Сподіваючись на турецько-татарську допомогу, він не здавав місто.

Дізнавшись про тяжке становище Дорошенка, султан, який був задіяний у поході на Польщу й перебував у цей час на території Молдавії, невдовзі вирушив на Правобережну Україну. В таких умовах російсько-козацьке військо змушене було зняти облогу Чигирини і в спішному порядку попрямувало на Лівобережжя.

Але на початку осені 1676 р. 30-тисячне російсько-козацьке військо знову підступило до Чигирини і визначило подальшу долю Дорошенка. 16 вересня 1676 р. він здав гетьманську булаву І. Самойловичу, його і політичній кар'єрі настав крах.

У жовтні 1676 р. закінчилася польсько-турецька війна, яка тривала чотири роки. Але проблема Правобережної України залишалась не вирішеною. Незабаром війна за неї розпочалась між Туреччиною – з одного боку, і Росією та Лівобережжям – з іншого.

Польща вимагала від султана повернення всього Правобережжя під свою владу. Вона була дуже занепокоєна політикою Порти, спрямованою на створення на території Київщини й Брацлавщини князівства Малої Русі на чолі з колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким, який з 1669 р. перебував у турецькому полоні.

Результатом тривалих переговорів між Варшавою та Стамбулом стало підписання 7 квітня 1678 р. Константинопольського трактату, за яким "Україна, взята в давніх своїх границях щодо виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданним моєї (султана. – П.П.) Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею" [33].

Туреччина вважала Правобережжя своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданним. Москва категорично не погоджувалась із цим. Однак виснажена тривалими війнами з Річчю Посполитою й Швецією, вона не була в змозі вести боротьбу із сильною ще Османською імперією. На відправлених до Стамбула московських послів, яких очолив стольник А. Проскуров, покладалося завдання

відстоювати права Росії щодо України, яка "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя", а в 1667 р. государі "всієї Русі" за власним бажанням відмовилися від її більшої правобережної частини: "... Козаків з другого боку (мається на увазі Правобережжя) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство". Відомий російський дипломат О.Л. Ордин-Нащокін вносив пропозицію "з султаном турським царству Московському шукати міцного миру". Цим була дуже стурбована Річ Посполита, яка боялася втратити свої інтереси щодо України. Але коли навесні 1678 р. стало відомо, що Росія не збирається віддавати полякам Правобережжя, Польща вирішує покращити відносини з нею і примусити її виконувати умови Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. було укладено новий договір між Польщею й Росією, що підтверджував основні положення договору 1667 р. Проблема "вічного миру" вирішувалася й на засіданні польських та російських дипломатів, яке відбулося в Гродно 31 січня 1679 р. Річ Посполита ставила питання про повернення Києва. Однак російські послы заявили, що Київ і все Правобережжя вона сама віддала туркам і тому не має жодного права вимагати їх повернення [34].

Тим часом І. Самойлович іменував себе "гетьманом обох сторін Дніпра" і проводив власну політику щодо Правобережної України, важливе місце в якій посідали так звані "великі згони" місцевого населення на Лівобережжя. Академік І.П. Крип'якевич зазначав, що за наказом гетьмана "сотні й тисячі народу переселено на лівий берег Дніпра – це був славний "згін", пам'ять про який довго трималася в народі" [35].

Слід зазначити, що масове переселення правобережного населення на південні землі Лівобережної України в Лубенський, Миргородський і Переяславський полки розпочалося в 1672-1674 роках після чергового спустошення польсько-шляхетськими й турецькими військами Правобережжя. С. Величко з приводу цього зазначав: "Останок народа, в городах и поветах тамошних через турчина незачепаних бившаго, разсуждаючи свою недолю, а ни от кого згола жадной милости и оборони себе не надеючися, турецких зась даней людми и детми, по учиненому того лета образцу, що рок от себе сподеваючися, многими купами и таборами зо всех поветов собирался, и болесними серцами, а слезоточительными очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшися, що живо на сюю Днепра сторону переберался и где улюбя, по розных сегобочных полках украино-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; а особливе в полку полтавском засел на реце Орели новими городами ... и вся сегобочная Украина, пред тим малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася" [36].

У вересні 1675 р. жителі Ольхівки й Звенигородки на тисячі підвід переправились через Дніпро, маючи наміри поселитися на лівобережних землях. Таке ж бажання виявили в жовтні цього року козаки й селяни Брацлавського й Торговицького полків.

Незважаючи на серйозні протидії правобережної адміністрації, переселенський рух із року в рік посилювався. Протягом 1675-1676 рр. на Лівобережжя перейшли 500, а згодом ще 200 сердюків разом із своїми сім'ями із полку Ф. Мовчана, а також багато мешканців Уманщини. Спочатку вони зупинились у Київському полку, а згодом були розселені й по інших полках. Царський уряд запропонував переселенцям, щоб вони закликали переходити на Лівобережжя й своїх родичів. Переселенським рухом були охоплені Лисянка, Крилів, місцевість навколо Черкас, Канева, а також інші райони Правобережного Подніпров'я.

Бажання перейти на лівобережні землі виявило багато мешканців Правобережної України під час турецько-татарської агресії в 1677 р. Зокрема, наприкінці цього року на лівий берег Дніпра перейшла сотня кінних козаків полку О. Гоголя разом із сотником Богуненком. Дозвіл на переселення отримали від лівобережного гетьмана козаки піхотного полку В. Іваненка.

До 1680 р. на Лівобережжі зібралось понад 20 000 іще не розселених сімей із Правобережної України. І. Самойлович виношував плани щодо поселення їх на Слобожанщині й підпорядкуванні територій, виділених для переселенців, йому. Однак Малоросійський приказ не погодився з цим. Російський уряд хотів розмістити переселенців у південних районах краю й створити із них Полтавський полк для оборони південних рубежів держави від нападів кримських орд. Перейти на Слобожанщину побажали 10 000 сімей біженців. Царський уряд уже визначив устрій та умови їхнього життя на новому місці: "А воеводам у них до указу не быть, а ведати их полковнику и сотнику кого они меж себя выберут и торговать в тех городах всякими товарами безошлинно, и суд черкасам (українцям. – П.П.) держать по своим прежним обычностям безоброчно и полковые службы не служить и полтавского дела не делать, и податей и оброков никаких не платить, кроме того, что строить свои города" [37]. Проте з невідомих причин цей план не був реалізований. І сім'ї залишились на Лівобережжі. Переселенський рух із Правобережної України не припинявся й надалі.

І. Самойловичу доводилось витрачати багато зусиль для продовження боротьби із внутрішніми ворогами, які заважали його політичній діяльності. Одним із них був колишній правобережний гетьман Михайло Ханенко (1669-1674 рр.), який свого часу "клейноди військові, булаву і бунчук ... з рук своїх здав" на користь Самойловича. Будучи у "відставці", він мешкав на Лівобережжі й підтримував зв'язки із Яном III Собеським, не залишаючи надій на повторне оволодіння гетьманською булавою. Самойловичу вдалося перехопити листи Ханенка до короля. На допиті Ханенко зізнався генеральному судді про незаконність своїх дій [38].

Далеко не послідовну політику проводив полковник Є. Гоголь. За свідченням джерел, його чекав на допомогу Гусейн-паша під час битви з військом Я. Собеського під Хотиним восени 1673 р. Наступного року Є. Гоголь був серед дорошенківців, які захищали Корсунь. Але з наближенням військ І. Самойловича й Г. Ромодановського він перейшов на бік лівобережних козаків і склав присягу на вірність російському цареві, прохаючи оборонити Правобережжя від поляків [39]. Згодом він знову прийняв зверхність Дорошенка й турецького султана. А восени того ж 1674 р. полковник присягнув на вірність польському королю Яну III Собеському. Текст присяги яскраво засвідчує її антитурецьку й антиатарську спрямованість: "Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої краплі крові моєї та відрікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості" [40].

Королівським універсалом від 4 квітня 1675 р. Гоголя було призначено наказним гетьманом, до обов'язків якого входило "управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним" [41].

Під його управління входили Брацлавський, Кальницький, Могилівський, Уманський городові полки й охотницькі полки Барабаша, Артиша і Кваші. Але було цілком очевидно, що Польща практично не вирішувала проблем функціонування Українського гетьманату на Правобережній Україні. І Є. Гоголь прийшов до висновку, що "потрібно нам пану гетьману задніпровському (І. Самойловичу. – П.П.) поклонитися", а отже, перейти на службу цареві Федору Олексійовичу. Це питання мало вирішити посольство, відправлене старшинською радою до І. Самойловича. Однак будь-якого рішення з даного приводу на переговорах не було прийнято. Відтоді розпочалося переманювання на бік Гоголя козаків з Лівобережжя. Для активізації цього процесу Варшавський сейм у 1677 р. прийняв постанову, в якій зазначалося: "Нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і

Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить" [42].

Намагаючись стримати переходи козаків лівого берега Дніпра на Правобережжя, І. Самойлович регулярно закликав полковника І. Новицького слідкувати за тим, аби мешканці прикордонних населених пунктів не потрапляли під вплив Є. Гоголя. Після переходу на Правобережну Україну колишнього переяславського полковника Дмитра Райчі в березні 1677 р. Федір Олексійович настирливо вимагав від гетьмана вживати заходів щодо стримання малоросійського народу "від переходу до Гоголя". Царський уряд навіть вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів на знак вдячності за перехоплені ним листи Є. Гоголя, адресовані коронному гетьманові Речі Посполитої С. Яблоновському.

Наприкінці 1677 р. кар'єра Гоголя потерпіла фіаско. Його залишили понад 2 000 осіб, перейшовши на Лівобережжя. І. Самойлович заявляв, що зовсім недалеко той час, коли перед ним постане власною персоною й сам Є. Гоголь. І справді, невдовзі його сподівання почали здійснюватись. У листі до І. Самойловича наказний гетьман польського короля погоджувався визнати його владу. "Зараз самого себе твоєї милості віддаю", – писав Гоголь. Але, відчуваючи близьку смерть, він скінчив своє життя на початку січня 1679 р. [43].

Ще в 1670 р. султан Туреччини виношував плани щодо кандидатури на гетьманський престол Юрія Хмельницького, який перебував у почесному турецькому полоні. Однак поразка турецько-татарського війська в боротьбі з П. Дорошенком 1671 р. завадила цьому. На початку 1676 р., коли стало відомо про бажання Дорошенка вступити в підданство російського царя, Мегмед IV надав Хмельницькому титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (1676-1681 рр.). Він отримав від султана також бунчук, булаву, бубон, корогви, печатку на право бути володарем гетьманської булави на Правобережжі. На печатці містився напис: "Печать князівства Малоруського". Через певний час вона якимось чином опинилась у руках І. Самойловича, який затримав її при собі, не відправляючи до царя.

У виданому під час перебування в Адріанополі універсалі від 13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький закликав усе українське населення до підкорення його владі. А наприкінці червня наступного року він у складі великої турецької армії, яку очолював Ібрагім-паша, вступив на територію України [44].

Важливе стратегічне значення для воюючих сторін мала гетьманська столиця Чигирин. У цей час він перебував під владою І. Самойловича й російських воевод. Турки спрямували всі зусилля на те, щоб будь-якою ціною заволодіти містом, а вже потім "посадити" там свого намісника в Україні. Однак облога Чигирина в серпні 1677 р., що тривала протягом трьох тижнів, виявилась невдалою для турецької армії. Військові загони І. Самойловича та російських воевод змусили її відступити. "Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше задалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібний! У нас, в усьому народі завжди на устах це слово і стремління, і діло: при кім Чигирин і Київ, при тім ми всі маємо жити у вічному підданстві і вірності, і спокої", – зазначав гетьман [45].

Вдалішим для Османської імперії став другий чигиринський похід, що розпочався в червні 1678 р. Турецьке військо чисельністю понад 120-140 тис. чол. підійшло до Чигирина і 8 липня розпочало його облогу. Внаслідок проведення в Україні загальної мобілізації, під час якої "не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третєго виправовали, й убогшиє чотири п'ятого з оружем і бо-рошном", І. Самойловичу вдалося зібрати 50 000 козаків. 70-тисячне військо мав Г. Ромодановський. Об'єднаними силами вони протистояли турецькій армії, яка здійснювала облогу Чигирина і тривалий час не допускала українсько-російське військо до міста [46]. 15 серпня розпочався генеральний штурм Чигирина, під час

якого загинув його комендант І.І. Ржевський. Він був смертельно поранений осколком ворожої бомби, що відірвав йому нижню щелепу. Місце І. Ржевського зайняв іноземець Патрік Гордон [47].

Витримуючи безперервні штурми, фортеця не здавалась ще протягом тижня, аж поки вороги не зайняли її. Тут же запалали порохові склади, і весь "верхній" замок злетів у повітря, живцем поховавши під руїнами 4 000 турків, яких загалом у ході операції загинуло від 12 000 до 60 000. Втрати росіян становили 3 291 чол. загиблих (разом із полоненими й пропалими безвісти) і 5 431 чол. поранених. Козаків полягло 4 385 чол., поранених було 1 323 чол. Повний реєстр їх зафіксував "Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года" [48].

Відомий історик Дмитро Дорошенко зазначав, що "трагічний кінець боротьби за Чигирин зробив величезне вражіння на тогочасне українське суспільство. Упадок і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України" [49].

Після падіння Чигирини Юрій Хмельницький залишався вірним турецькому султанові. "Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке", – сказав він львівському митрополиту Й. Шумлянському, який схиляв його перейти у підданство Речі Посполитої. Одержавши допомогу від татар, Хмельницький пішов здобувати інші населені пункти Правобережної України. На початку 1679 р. разом із загонами Білгородської орди він захопив лівобережні містечка Городище, Горошино, Жовтин, перегнав частину населення з-під Носівки й Козельця до Чигирини. І. Самойлович чекав уже наступу турецько-татарського війська на Київ. З метою укріплення міста він навіть віддав розпорядження щодо будівництва фортеці біля Межигірського монастиря. Проте похід Хмельницького на Київ не відбувся. Його загарбницькі акції протягом 1679 р. обмежувались лише висилкою населення Лівобережної України на територію Правобережжя та підпаленням лівобережних містечок. Після короткочасного і вкрай невдалого князювання Ю. Хмельницького на початку літа 1681 р. відкликали до Туреччини, і відтоді він зник зі сцени української історії. Можливо, по дорозі до Стамбула помер, можливо, його стратили турки. Достеменно невідомо [50].

Сили всіх країн, що брали участь у боротьбі за Правобережну Україну (Росія, Польща, Туреччина, Крим), були вкрай виснажені, і всі вони прагнули до бодай короткочасного миру. Першою по шляху до його підписання пішла Польща. Вона уклала Журавненський договір із Туреччиною (17 жовтня 1676 р.), за яким відрікалася на користь останньої від Поділля й Правобережної України (крім Павлоліч й Білої Церкви). У липні 1678 р. Річ Посполита продовжила дію Андрусівського договору з Росією. В обмін за частину Вітебщини й викуп у сумі 200 000 рублів Київ залишався за Москвою. Нарешті, у 1681 р. російсько-українські делегати уклали Бахчисарайське перемир'я терміном на 20 років, за яким кожна зі сторін (Росія, Крим, Туреччина) позбавлялася претензій на територію між Бугом і Дністром (середня й південна Київщина), яка мала залишатися нейтральною [51]. Ці договори стали своєрідним підсумком тривалої боротьби за Правобережну Україну на важливому її етапі.

Після Бахчисарайського договору Правобережна Україна потрапила в управління молдавському господареві Юрію Дуці (1681-1683 рр.), який на боці Туреччини брав участь у Чигиринських походах. Саме тоді в нього з'явилася думка стати володарем Українського гетьманату. Будучи добре обізнаним із ситуацією в Україні, він доти домагався у Мегмеда IV дозволу на управління Правобережжям, аж поки не отримав від нього у червні 1681 р. привілей. "Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була", – зазначав у листі до Варшави від 26 червня боярин О. Балабан [52]. Таким чином, Ю. Дука став намісником султана в Правобережній Україні, яка перебувала у складі турецьких володінь. Відтоді він титулував себе не інакше, як "господарем земель молдавських і земель українських".

Слід зазначити, що Дука вніс значний вклад у налагодження відносин між Туреччиною та Росією, доклав багато зусиль для укладення між ними миру. Свої переконання і впевненість щодо покращення взаємин між цими державами він неодноразово висловлював І. Самойловичу, з яким вів інтенсивне листування ще до зайняття гетьманського уряду.

Ставши гетьманом Правобережжя, Ю. Дука запровадив традиційні форми управління цією частиною України. Своїм намісником (наказним гетьманом) він призначив Івана Дрешнича (Драгинича). А на козацькій раді, що відбулася восени 1681 р. біля Немирова, були обрані запропоновані Дукою й Драгиничем полковники Білоцерківського, Корсунського, Черкаського й Чигиринського полків.

Важливим кроком у політичній діяльності Дуки були заходи, спрямовані на колонізацію Правобережної України. У своїх універсалах він закликав населення переселятися на Правобережжя й обіцяв йому звільнення від податків і повинностей терміном на 5-20 років. І. Самойлович з обуренням зустрів переманювання лівобережних мешканців на другий бік Дніпра. Він розумів, що це негативно позначиться на житті Лівобережжя, й пропонував цареві внести певні зміни до Бахчисарайського договору, згідно з положеннями якого діяв Ю. Дука. Самойлович говорив, що якщо він чинитиме перешкоди переселенському руху на Правобережжя, то Османська імперія може звинуватити його в порушенні турецько-російських домовленостей. "А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. – Авт.) пустили (що учинити неможливо), то ця сторона (Лівобережжя. – Авт.) збідніє дуже жителями ... знаю, що більшість для плодотворної тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть", – зазначав "гетьман обох сторін Дніпра".

Будь-які непорозуміння Ю. Дука намагався вирішувати дипломатичним шляхом. Він розгорнув широке листування з І. Самойловичем. Зокрема, 11 січня 1683 р. Дука звертався до нього: "Досить ясный доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків ... з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана ... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. – Авт.), що там (на Лівобережжі. – Авт.) їхні жінки й діти лишаються у жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами – найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями". Третього березня Дука знову звертався до Самойловича, виражаючи стурбованість становищем. Він повідомляв також, що з почестями відправив посла від гетьмана, який перебував у Молдавії [53].

Тим часом зовнішньополітичне становище забезпечило сприятливі умови, переваги в боротьбі за Правобережну Україну для Речі Посполитої. В її руках опинилося фактично все Поділля (крім Кам'янця, що належав туркам). Польський король Ян III Собеський з метою закріплення за собою Правобережжя заходився організовувати вірне йому козацьке військо. Цю справу він доручив призначеному ним же гетьману Степану Куницькому (1683-1684 рр.).

З самого початку своєї діяльності новий гетьман Правобережжя здійснював політику, направлену на колонізацію цього регіону. Його агенти на Лівобережній Україні закликали місцеве населення переходити на інший берег Дніпра й освоювати правобережні простори, насамперед Богуслав, Рокитне, Мошни, Корсунь. За повідомленням польського посла К. Гжимультовського, "Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича". Стримуючи такі його дії, І. Самойлович піддав смертній карі полтавського полковника, який виявив бажання перейти під владу Куницького. Він також хотів захопити дружину Куницького, яка мешкала на Лівобережжі й допомагала чоловікові в організації переселенського руху із Лівобережжя, але вона вчасно встигла втекти до Немирова, що був резиденцією правобережного гетьмана.

Наприкінці 1683 р. С. Куницький разом із своїми козаками здійснив похід на південну Молдавію, спалив околиці Акермана і Бендер. Однак невдовзі гетьман

натрапив на татар (понад 12 000 чоловік), покинув своє військо й рушив назад в Україну: "утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім".

На початку березня 1684 р. в Могилеві відбулася козацька рада, на якій вирішувалося питання про переобрання керівника правобережних полків. С. Куницького вбили, а його місце на гетьманському престолі зайняв Андрій Могила (1684-1689 рр.), який до приходу на Правобережжя був "присяглий товариш з рядових компанійських козаків регіменту його милості пана гетьмана" І. Самойловича.

У цей час Польща продовжувала здійснювати політику, спрямовану на посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. Навесні 1684 р. новий гетьман вирушив у похід на допомогу волоському господареві. Але він виявився невдалим. Військо А. Могили було вщент розбите татарами (кількість вбитих і поранених становила понад 3 000 чоловік). Відтоді полки Правобережжя охопило велике невдоволення, що призвело до масового переходу козаків на Лівобережну Україну. Цьому значною мірою сприяла політика гетьмана І. Самойловича. Навесні 1684 р. він наказав переяславському полковникові П. Полуботку відправити в Немирів бориспільських козаків братів Яковенків "для повернення війська" й самого А. Могили. Після їх п'ятиденного перебування там правий берег Дніпра залишили тисячі козаків. Хвилю переселенського руху на Лівобережжя посилювала також компрометація І. Самойловичем А. Могили як козацького гетьмана. Він постійно називав його "зрадником", "дурнем Могиленком", який ніколи "не має розуму" [54].

6 травня 1686 р. між Росією й Річчю Посполитою було укладено "вічний мир" і союз їх проти Туреччини й Криму. Його умови назавжди закріплювали за Росією Київ і Запорозжя. Польща відрікалась від будь-яких претензій щодо Лівобережної України. Значна ж частина правобережної території залишалась під польською владою [55].

Після укладення договору Москва поставила питання про скасування гетьманського уряду на Правобережжі. Наприкінці літа 1686 р. до Варшави надійшла складена з ініціативи І. Самойловича царська грамота з вимогами до польського уряду заборонити А. Могилі йменувати себе запорозьким гетьманом, а також не дозволяти втікачам із Лівобережжя поселятися на правому березі, а тих, що потрапили туди після підписання "Вічного миру", відправити в царські володіння. А на переговорах у вересні-грудні 1686 р. з нагоди ратифікації "Вічного миру" ставились питання, аби й "Могиленка в сторону царської величності повернути".

Тим часом правобережні полки взяли активну участь у поході польської армії на Волощину. А влітку 1687 р. А. Могила разом із правобережними козаками тримав в облозі м. Кам'янець-Подільський (там перебувала турецька залога), звідку привів своє військо "з великою славою". Допомогу йому надавали "сіверські" й запорозькі козаки [56].

За планами Росії, Польща, Австрія й Венеція мали продовжувати боротьбу із турками. А сама вона розпочала активну підготовку спільного походу російських військ та українських козаків на Крим. До нього було залучено стотисячну московську армію на чолі з князем В. Голіциним і 50-тисячну українську армію під керівництвом гетьмана І. Самойловича. Того літа стояла люта спека, зовсім не випадали дощі, дошкуляло палюче сонце. Через відсутність води й корму гинули тисячі коней. Епідемія нещадно косила маси людей. Крім того, татари підпалили степ, що ще більше ускладнило становище. Але навіть і в таких неймовірних умовах військо все ж підійшло близько до Перекопа. Однак воно вже вкрай виснажилось. І тому йти далі й штурмувати місто не було ніякої можливості. На військовій раді ухвалили рішення вислати по 20 000 російських та українських вояк до турецької фортеці Кизикермен, щоб стежити за татарами й перекрити їм шлях в Україну чи Польщу. Головні сили мали відступати назад [57].

Таким чином, похід на Перекоп виявився невдалим і обернувся поразкою для Росії. І. Самойловича звинуватили в зраді. Його кар'єра закінчилась арештом і

засланням до Сибіру. На раді, яка відбулася 25 липня 1687 р., козацьким гетьманом було обрано Івана Мазепу [58].

Відходила в минуле доба горезвісної Руїни.

1. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб; М.: Издание книгопродавца М.О. Вольфа, 1882. – Том пятнадцатый.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670) // Київська Старовина. – 1993. – № 6.
Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. (Далі: Руїна Гетьманщини ...).

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернівці, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Выговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернівці, 2003. – Випуск четвертий. – С.86-94 і ін.

2. Див.: Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002. – С.11, 22-28.

3. Див.: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2004. – С.44.

4. Див.: Там само. – С.46.

5. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроби подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001.

Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.254-284.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.

Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885.

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

Герасимчук В. Смерть Івана Выговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Ч.І. – С. 205-216.

Горобець В.В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001.

Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ...

Wojcik Z. The early period of P. Teterja's Hermancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. 3-4. – P.958-972.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 48.

6. Герасимчук В. Вказ. праця. – С.206.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 46, 49.

7. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 57.

8. Там само. – С. 62, 63.

9. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т.ІІ. – С.41.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С. 300. (Далі: АЮЗР).

11. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 66.

12. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.ІІ (Від половини XVII століття). – С. 76. (Далі: Нарис історії України).

13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т.І. – С. 631-643.

14. Єфименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 260.

15. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 162-168.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

16. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.47 (зв.).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.І. – Спр.54671 (Лаз 342). – Арк.58. (Далі: НБУ. ІР).

17. Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С.32-44.

18. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 79-80.

АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С. 6-7.

19. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1877. – Т.IX. – С. 43, 44, 48.

20. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 84-85.

21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С. 331.

22. Див.: Там само. – С. 332.

23. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1879. – Т.XI. – С. 15, 113.

Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С. 333.

24. АЮЗР. – Т.IX. – С. 836.

25. Там само. – Т.XI. – С. 83.

26. Там само. – С. 89.

27. Там само. – С. 90.

28. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр. 58 048. – Арк. 390.

29. АЮЗР. – Т.IX. – С. 648-649.

30. НБУ. ІР. – Ф.61. – Спр.1559. – Арк. 7.

31. Там само. – Арк. 8 (зв.), 9, 9 (зв.).

32. Там само. – Арк. 370, 370 (зв.).

33. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 32.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 21.

34. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 143.

Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 56.

Копреева Т.Н. Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т.IX. – С. 197.

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (1800 г.). – М., 1897. – Ч.3. – С.150.

Галактионов И.В., Чистякова Е.В. А.Л. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М., 1961. – С. 128.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 22-23.

35. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992. – С. 225.

36. Летопись С. Величко. – К., 1851. – Т.II. – С. 355-356.

37. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 43-45.

38. АЮЗР. – Т.XIII. – С. 43, 44, 410.

39. АЮЗР. – Т.XI. – С. 408-411.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С.407-408.

40. Див.: Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – С. 434.

41. Там само. – С. 439.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128.

42. АЮЗР. – СПб: Типографія брат. Пантелеевых, 1882. – Т. XII. – С. 533.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128-129.

43. АЮЗР. – Т. XIII. – С. 90, 142, 436, 580-581.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 129-130.

44. АЮЗР. – Т. IX. – С. 265-266.

Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т. I. – С. 304.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 140-142.

45. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С. 224.

46. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 129.

Заруба В. Українсько-козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – С.2 92.

47. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М.: Университетская типография, 1892. – Часть 2-я (1661-1684 гг.). Перевод с немецкого М. Салтыковой. – С. 128, 162, 163.

Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных Комиссиею для

- разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 31.
48. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Учёные записки МГУ. – М., 1946. – Т. 2. – Вып. 94. – С. 162.
- Горобець С., Ситий І. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 3-5.
49. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 92.
50. Замысловский Е.Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. – СПб, 1888. – С. 37.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 145, 146.
51. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 93.
52. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / Збірник на пошану професора О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 346.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 159.
53. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 280.
- Величко С. Літопис. – С. 290.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 160, 162-164.
54. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1853. – Т.V. – С. 176.
- Величко С. Літопис. – Т.2. – С. 371.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 181-183, 190, 192.
55. Детальніше див.: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп.5. – Спр. 14.
- Греков И.Б. "Вечный мир" 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1950.
- Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до "вечного мира" 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1952.
- Wojcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959.
56. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 119-120.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 195-196.
57. Востков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 99-101.
58. Павленко С. Иван Мазепа. – К., 2003.
- Пирог П.В. Гетман И. Мазепа как землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007. – С. 48-49.
- Піріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 14-23.
- Піріг П.В. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи в контексті ідей глобалізації // Глобалізація та цивілізаційні виклики у сучасному світі. Збірник матеріалів круглого столу (18 квітня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 50-53.
- Піріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007 і ін.

В статъе поднято проблему положения Украины во второй половине XVII века. Речь идёт об отношениях с ней России, Польши, Турции, Крыма и т.п. Освещается внутренне-и внешнеполитическая деятельность украинских гетманов.

The problem of position of Ukraine in the second half XVII century is heaved up in the article. The question is about relationships with Russia, Poland, Turkey, Crimea etc. Domestic and foreign-policy activity of the Ukrainian hetmans is lit up.

Володимир Пилипенко

ВРОГО МОГО ВРОГА – МІЙ ДРУГ, АБО ІДЕЯ ПОЛЬСЬКО-ПЕРСЬКОЇ СПІВПРАЦІ В СЕРЕДИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена ідеям антитурецької коаліції Речі Посполитої та Перської держави в середині XVI – середині XVII ст. Розглянуто шляхи поширення в Речі Посполитій інформації про Персію, визначено причини невдачі таких проектів.

Ключові слова: Річ Посполита, Персія, Османська імперія, міжнародні відносини, політична публіцистика.

Політичний принцип “Ворог мого ворога – мій друг” не є новою вигадкою і відомий віддавна. Але часом, керуючись такою настановою, політики створюють досить дивні комбінації. Особливо непередбачувані комбінації виникають напередодні воєн чи в часи загострення міжнародних конфліктів. Історія знає багато таких незвичних і неочікуваних союзів. XVI ст. в європейській історії, окрім початку релігійних воєн, було позначене активним протистоянням Османської імперії та християнських держав. В умовах посилення конфлікту, який для обох сторін мав присмак боротьби з невірними за власну віру і правдивого Бога, пошук можливих союзників для християнських монархів набув особливого значення. Політичне завдання знайти союзників набрало виняткової ваги для європейських держав, адже Османська імперія залишалася достатньо потужною, щоб самотужки давати відсіч ворогам. Натомість Старий Світ був розколотий конфесійно, і монархи з більшим запалом воювали один проти одного, ніж проти турків-османів.

Військово-політичне протистояння європейських держав з Османською імперією нараховує кілька століть. За цей час відбулося багато битв і воєн. До конфлікту були втягнуті майже всі монархії Південної та Центрально-Східної Європи. Починаючи із середини XVI ст. у „конфлікті цивілізацій” все помітнішу роль почала відігравати Річ Посполита. Польсько-Литовська держава активно контактувала з Османською імперією, передусім у дипломатичній та економічній сферах, тому добре знала про військову потужність турецької монархії. Наприкінці XVI ст. в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої почали поширюватись ідеї створення чи приєднання до різних міжнародних антитурецьких коаліцій. З одного боку, такі проекти були логічним продовженням діяльності Габсбургів з організації Священної ліги, з іншого, як нам видається, – свідченням поступового усвідомлення польськими політиками неможливості самостійно захиститись у разі потреби.

Особливістю політичного життя Речі Посполитої було те, що в ньому чи не головну роль відігравала шляхта. А оскільки шляхти було багато і кожен пред-

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

ставник стану міг брати участь у діяльності законодавчого органу – сейму, поставала проблема агітації та пропаганди у шляхетському середовищі. Ми залишаємо поза фокусом уваги дискусії про те, наскільки самостійною була шляхта у прийнятті політичних рішень, і зосередимось на одному із засобів агітації – публіцистиці того часу.

У політичних та оказіональних текстах середини XVI – середини XVII ст. можна зустріти досить неочікувану, на перший погляд, пропозицію – створити коаліцію з Персією для боротьби проти Османської імперії. Саме цей аспект антитурецьких військово-політичних проєктів, що виникали в Речі Посполитій, нас і зацікавив. Тож розглянемо його детальніше. Ідея співпраці з Персією зустрічається з різною інтенсивністю в текстах, що походять з різного часу. Подібні заклики можна побачити і в офіційних сеймових документах, і в оказіональній поезії не найвищої якості. Таке жанрове розмаїття текстів наштовхує на думку про значне поширення відповідної ідеї. Але звідки в Польщі могла виникнути подібна ідея, особливо в часи Контрреформації?

Наприкінці XVI ст. на Європейському континенті головними політичними гравцями у відносинах із Портою були Священна Римська імперія, Венеція, Франція, Річ Посполита. Спільні проблеми у відносинах з Константинополем підштовхували монархів та дипломатів до ідеї спільного їх вирішення. Саме в європейському середовищі (перш за все у Венеції) зародилась ідея використання Персії, як союзника у боротьбі проти турків. Венеціанські купці вели активну міжнародну торгівлю, у тому числі й на Сході, й інформація про постійні війни держави Сефевідів з турками потрапила в місті святого Марка на придатний ґрунт, адже Венеціанська республіка також перебувала у стані перманентної війни із султаном. Зав'язались переговори, обмін послами із пропозиціями вдарити по турках з двох фронтів. Згодом ця ідея прижилася і у Польщі.

Як держава, розташована на крайньому сході католицького світу, Польща мала постійні контакти зі Сходом. І вплив східного світу на Річ Посполиту був довготривалим, помітним і стосувався багатьох сфер життя. Цей вплив прийнято називати орієнталізацією Польщі або модою на Схід. В Європі вона проявилась у XVIII-XIX ст. Єва Доманьська порівнює турецький, татарський та персидський вплив на Польщу з впливом морісків на культуру Іспанії¹.

Незважаючи на те, що Персія розташована досить далеко від Європи загалом та Польщі зокрема, вона не була *Terra Incognita* для освіченої публіки того часу. До співпраці з Персією Польщу підштовхували обставини. У Кракові було відомо про конфлікт між Сефевідами та турецьким султаном. Відповідно до правила „ворог мого ворога – мій друг” це робило перських шахів потенційними союзниками Речі Посполитої. До того ж відсутність спільних кордонів усувала можливість виникнення серйозних конфліктів між союзниками. Але інформація, якою володіли польські дипломати та інтелектуали, була інформацією “з других рук”. Адже Краків, на відміну від Венеції, не мав прямих дипломатичних відносин з Персією, тож саме Європа постачала Польщу необхідною інформацією.

Можна виділити кілька шляхів, через які інформація про Персію потрапляла до Польщі. Перш за все, від мандрівників та дипломатичних посланців. Контакти між Персією та Польщею зав'язались у XV ст., коли шах Узум Хассан 1474 р. відправив до Кракова та Венеції посла з пропозиціями антитурецької коаліції. „Спільність долі” ставала підставою для безпосередніх контактів. Але далі планів справа не пішла. З приходом до влади Сефевідів польсько-перські зв'язки відновились². Обмін послами відбувався 1609, 1624, 1628 рр. Потім була пауза. Нове пожвавлення відносин настало в 1640-х рр. у зв'язку з відомими проєктами війни проти Туреччини, які плекав новий польський король Владислав IV. Вірогідно, що своєрідним каталізатором відродження польсько-перських відносин виступив венеціанський дипломат Дж.Тьєполо. Ян Рейхман спеціально підкреслює, що посол був відправлений з Персії до Польщі 1645 р. з метою домовитись про спільний виступ проти Туреччини³. Спроба 1640 р. зав'язати відносини з Персією

закінчилась невдачею – польський посол Теофіл Шемберг загинув під час виконання дипломатичної місії. Мабуть, король покладав надії на це посольство, адже в листі до гетьмана монарх щиро жалкує як з приводу смерті посла, так і невдачі місії⁴. 1646 року домініканець Домінік ді Лука (Dominic di Luca), вирушаючи до Мегрелії (Зх. Грузія), мав відвезти до перського шаха королівські листи з пропозиціями співпраці. А через кілька місяців після поїздки ді Луки до Персії королівський посол, виступаючи 20 листопада 1646 року у венеціанському сенаті, говорив про можливе приєднання Персії до антитурецької коаліції⁵.

Іншим джерелом інформації були католицькі місії до Персії. Перша з них була організована у 1604 р., а постійний місіонерський пункт був улаштований 1646 р. єзуїтами у столиці Ісфагані.

Важливим джерелом інформації були звіти купців. Незважаючи на постійні війни своїх держав проти турків, купці вдало проводили комерційні операції як зі Стамбулом, так і з ворогом султана – персидським шахом. Торгові шляхи XVI-XVII ст. заходили далеко вглиб Азійського континенту, і торгівля з Персією в обхід Туреччини була вигідною. На торгівлі зі східними країнами в Польщі спеціалізувалися вірмени. Польсько-перській торгівлі сприяло й те, що шах Аббас I дозволив вірменам, які втікали від релігійних переслідувань у Османській імперії, поселитись у Персії.

Відомо, що купці виконували не лише торгові функції. Зазвичай вони були резидентами, які виконували таємні дипломатичні завдання: вели переговори, збирали інформацію, вербували агентів тощо. Після завершення місії вони, як правило, складали докладний звіт про свої поїздки. Одним з найцікавіших звітів про торгові поїздки польських купців до Персії є „Relacya...obywatela warszawskiego od Zygmunta III, krola polskiego, do sprawowania rzeczy wyslanego w Persyi w roku 1602...” вірменського купця з Варшави Сефера Муратовича, візит якого був першим із серії дипломатичних місії між Ісфаганом та Варшавою. Цей текст має цікаву і багату історію, за спостереженнями Мирослави Зигмунт, пізніші його едіції мали за мету активізувати двосторонні відносини держав та підштовхнути їх до більш тісної співпраці⁶.

Звісно ж, джерелом інформації про Персію була література. Творів, присвячених власне Персії, було не так і багато. Для початку XVII ст. можемо виділити „Rerum Persicarum Historia” П’єтро Бізарі, яка побачила світ у Франкфурті 1601 р.⁷

Інформативнішими щодо персидських питань були популярні в той час історико-географічні описи далеких земель. Космографії походили з різних інтелектуальних середовищ, тому дещо різнилися в ідеологічних установах, але їх жанровою ознакою було те, що автори намагалися розповісти читачеві потроху, але про все. Також особливістю жанру було й те, що у творах більше уваги приділялось географічному описові, але була й інформація про актуальний економічний та політичний стан. Космографії були своєрідними географо-історично-політичними енциклопедіями XVI – XVII ст., саме в них читач початку XVII ст. міг знайти найбільше інформації про сучасну Персію.

Твором, який часто зустрічався в багатьох приватних бібліотеках початку XVII ст., читався, цитувався і був дуже популярним, є „Хроніка Європейської Сарматії” Олександра Гваньїні⁸. Персії присвячено коротенький розділ у 10-ій книзі. Автор, описуючи Персію, кілька разів зазначає, що турки й перси постійно воюють і „тепер уже часто турок спливає кров’ю від персів”⁹. Ця війна для Османської імперії виявляється дуже складною, адже природні умови Персії не дозволяють султанському війську завоювати цю землю. „Тепер, коли турки воюють у Персії, їх гине щоденно від голоду не менше, ніж від меча... Щороку там у воєнних походах гине турків до трьохсот тисяч, але паша не полишає розпочатої війни, аж поки не впаде”¹⁰.

Бестселером з-поміж космографій був трактат Яна Ботера Бенесіуса “Relazioni...”, який був перекладений польською і виданий у Кракові 1609, 1613 та 1659 рр. під назвами “Relatiae powszechne abo nowiny polspolite...” та “Theatrum

swiata wszystkimiego...". Інформація про Персію вміщена в один розділ під назвою „Персія”. З того, як автор описує цю державу, читачеві стає зрозуміло, що вона велика, потужна, досить багата і постійно воює з турками. Наприклад, говорячи про Парфію, Ботер зазначає, що перси відвоювали у турків усе, що втратили раніше. Натомість Османська імперія знищила межиріччя Тигру і Євфрату. Зазначає автор і те, що християнське населення Кавказу має проблеми з турками: грузини втратили значну частину своєї свободи в останніх війнах з Портою, а населення Мержелії побоюється османів¹¹.

Таким чином, Олександр Гваньїні та Ян Ботер Бенесіус у своїх описах Персії постійно наголошують на тому, що ця держава ворогує з Османською імперією. Не беремося стверджувати, що саме цю інформацію автори хотіли донести до читача і спеціально акцентували на ній увагу, але певні думки та асоціації у читачів могли виникнути.

І таки виникли. Польська політична публіцистика, оказіональна література, офіційні сеймові та сеймиківі документи зберегли ряд згадок про можливість і навіть необхідність співпрацювати з Персією.

За нашими спостереженнями, ставлення польської шляхти до Персії змінювалось у залежності від зовнішньополітичних обставин, в яких опинялась Річ Посполита. Наприкінці XVI ст. Персію, скоріше за все, розглядали як другий для Османської імперії фронт, що відтягує головні сили султана і не дає можливості напасти на польські території. Підтвердження цьому знаходимо у сеймовій промові коронного підкоморія 1585 року. У своєму виступі він наголосив, що султанських погроз не варто боятись, доки його військо воює з персами, „лише після завершення перської війни про нас подумає”. Ще раз цю ж думку озвучив волинський воєвода на першому сеймі за часів королювання Жигмунда III (1587 р.). На думку урядника, у Кракова не буде ускладнень з Константинополем, і полякам нічого боятись, доки турки воюють з персами¹². Таке ставлення до Персії зберігалось і надалі. Так, напередодні Хотинської війни кілька разів на сеймах і у листуванні вищих урядників повторювалась уже знайома нам думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить із персами¹³.

З іншого боку, в Персії бачили потенційного союзника у боротьбі проти османів. Коріння такого ставлення, на нашу думку, слід шукати як у певних діях шаха, направлених на зближення, так і в тому, що Я. Рейхман назвав „спільністю долі” двох держав.

Так, 1605 р. до Варшави прибуло посольство від шаха з пропозицією співпраці. Примітно, що ще перед початком сейму у листах-легаціях, які розсилались з королівської канцелярії до повітової шляхти, монарх звертав увагу на те, що турки зайняті війною з Персією, і султан не буде загострювати відносини з Річчю Посполитою¹⁴. У бібліотеці Рачинських збереглася копія листа від шаха до короля, яку невідомий шляхтич вписав до свого приватного архіву. На нашу думку, це і є пропозиції від Аббаса I до Жигмунда III. Шах висловлює радість з приводу того, що відносини між польським королем та австрійським імператором Рудольфом добрі і пропонує, що віднині „хто є приятелем Рудольфу, були приятелями [*шаху*. — *П.В.*], а той хто неприятеlem, і нам став неприятеlem... А ми теж зі своїм військом проти вашого неприятеlem стати хочемо”. Шах зазначає, що турки є спільним неприятеlem Папі Римському, польському та іспанському королям, імператорові і проти султана шаха, в ім'я Ісуса, вже вислав свої війська, захопив турецькі замки і невірників¹⁵. Таким чином, Аббас не лише хвалиться військовими здобутками, але й називає потенційних учасників антитурецької коаліції.

Те, що офіційний лист потрапив до приватного архіву, свідчить, з одного боку, про те, що лист був читаний в присутності шляхти або його зміст був розповсюджений у шляхетському середовищі. В будь-якому разі інформація дійшла до невідомого нам шляхтича. З іншого ж боку, шляхтич розцінив інформацію як важливу та гідну того, щоб її записати до свого архіву, що свідчить про зацікавлення принаймні якоїсь частини шляхти ідеєю співпраці з Персією.

Можливо, відголосом саме цих подій став вірш „*Trąba pobudki ziemie perskiŷy do wszystkich narodów Chrzeŷciańskich, przeciwko Mfchometanow*” Вавжинця Хлебовського 1608 р., в якому поет закликає всіх європейських монархів об'єднатися задля спільної боротьби з турками¹⁶. Цікаво, що в самому творі, окрім титула, Персія жодного разу не згадується, але із самої назви чітко зрозуміло, що ініціатива об'єднання йде від Персії, що, на нашу думку, відображає події посольства шаха до сейму 1605 р.

Про взаємну користь від польсько-перської співпраці писав і Шимон Старовольський в „*Discvrs o wojnie Tureckiej*”. Письменник повторив відоме твердження, що турки не почнуть війну з Варшавою, не закінчивши з персами. Але автор акцентував увагу на іншій стороні такої ситуації: перси тільки й чекають, щоб султан ввів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять з тилу¹⁷.

Мабуть, найкращою ілюстрацією популярності ідеї співпраці з перським шахом є вірш поета початку XVII ст. Мартина Пашковського „*Rozmowa Kozaka Zaporozzskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrzŷćcianamy*”. Коротенький вірш був видрукуваний спеціально до сейму 1618 р. У ньому автор від імені перського посла закликає польську шляхту разом боротися з турками¹⁸.

Приблизно в той час набули поширення проекти відомого італійського мандрівника П'єтро делла Валле. Особа делла Валле віддавна будить інтерес дослідників: італійський аристократ, який багато років провів у подорожах Сходом і залишив після себе багатий епістолярний спадок. Описуючи його пригоди, дослідники не шкодують епітетів: автор одного з найвизначніших подорожніх щоденників, які колись були написані; перший з європейців, котрий розкопав і замалював єгипетську мумію; один з перших європейців, який ідентифікував та описав легендарні міста Сходу тощо¹⁹. Для нас же важливо, що італієць пропонував свої послуги для організації переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I з метою спільної боротьби проти турків. Але переговори не відбулись²⁰, а коаліції з участю Персії так і не судилось виникнути.

Таким чином, наприкінці XVI – в середині XVII ст. Персія була постійно присутня в суспільно-політичному дискурсі Речі Посполитої. Початковим “донором” ідеї співпраці з Персією було європейське інтелектуальне середовище, зокрема венеціанське. Інформація про далекий край потрапляла до Польщі різними шляхами: дипломатичні відомості, звіти купців-резидентів, популярні в той час космографії. У ставленні шляхти до Персії можна виділити два аспекти. По-перше, державу Сефевідів розглядали як можливий другий фронт у випадку війни з турками, який відтягує сили і відволікає увагу Османської імперії від Речі Посполитої. По-друге, як потенційного союзника у цій же війні. Але плани польсько-перського союзу так і не були реалізовані, зрештою, як і проекти інших європейських держав щодо Сефевідів. Причин, що вплинули на це, було кілька. З-поміж об'єктивних відзначимо значні відстані між Річчю Посполитою та Персією, відсутність постійних дипломатичних контактів (обмін посольствами відбувався принагідно і не набув систематичності). Суб'єктивною ж причиною було небажання польських королів та шляхти (незважаючи на активну антитурецьку риторичу всередині держави та у міжнародних відносинах) вступати у війну проти Османської імперії. Польща намагалась якомога довше уникати відкритого військового конфлікту з Портою (що польським дипломатам і вдалося реалізувати), тому й шукати реальних союзників не було потреби. А коли ж війська султана стояли на кордоні держави і війни було не уникнути (Хотинська війна), Жигмунд III звернувся за допомогою, перш за все, до європейських монархів.

На відміну від Речі Посполитої, Персія вела майже безперервні війни з турками і потребувала союзників „тут і зараз”. Тому саме шахи (зокрема Аббас I) були ініціаторами налагодження польсько-перських відносин. Перські дипломати шукали потенційних союзників як у Східній, так і у Західній Європі: Венеція, Річ Посполита, Московське царство, Кримський ханат та ін²¹. До їх поля зору потрапило й козацтво: шах відсилав гроші донським козакам, коли дізнався, що ті

захопили Азов. Примітно, що козаки самі не виключали можливості служити шаху проти султана²².

Але всі намагання шаха залучити Річ Посполиту до активної співпраці, як і заклики деяких польських публіцистів до того ж, не мали жодного практичного результату.

1. Domanska E. *The Orientalization of a European Orient: Turkquerie and Chinoiserie in Sixteenth and Seventeenth Century Poland* [Електронний ресурс]: // *Taiwan Journal of East Asian Studies*. – 2004. – June. – P. 75-88. – Режим доступу : <http://www.eastasia.ntu.edu.tw/chinese/data/200406/75-88.pdf>

2. Аналіз дипломатичних контактів Польського королівства/ Речі Посполитої та Персії здійснив Ян Рейхман, тому ми не будемо повторюватись. Докл. див.: Reychman J. *Zwińezki Iranu z Polsk*№ // *Kultura i spoleczecswo*. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S.80-88.

3. Reychman j. *Zwińezki Iranu z Polsk*№ // *Kultura i spoleczecswo*. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S. 83.

4. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646* /oprac. Agnieszka Biedrzycka. – Kraków, 2005. – S. 536-537.

5. Czermak W. *Plany wojny tureckiej Wiadysiawa IV*. – Kraków, 1895. – S. 54, 248.

6. Mirosława Zygmunt. *Persica: A Brief History of Polish-Persian Relations through Documents from the National Library* // *Polish Libraries Today*. – 2005. - # 6. – P.97.

7. Bizzarri P. *Rerum Persicarum historia initia gentis, mores, instituta, reque gestas ad haec usque tempora complectus* []. Cui accessit Henrici Porsii de bello inter Murathem III Turcarum et Mehemeten Hodabende, Persarum regem gesto, narratio: ac Phil. Callimachi experientis de bello Turcos inferendo, oratio; ejusdemaue de his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartatis contra Turcos movendis, historia. Et Appendix, quam ex Italico Latinum fecit Jac. Genderus; in ea Jos. Barbari et Amb. Contareni ... itineraria Persica, Joh. Thom. Minadoi belli Turco-Persici historia, et Anonymi cujusdam belli ejusdem descriptio. – Francofurti, 1601. Але відразу маємо зауважити, що з-поміж збережених каталогів приватних бібліотек середини XVI – XVII ст. цієї книги не виявлено. Проте, це не означає, що даний текст був невідомий у Польщі.

8. Ми користувались українським перекладом польськомовної „Хроніки” 1611 р. Див.: Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії / Уропядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика*. – К., 2007. – 1006 с.1611 р. Оригінальний латинський текст „Хроніки” на польську 1611 р. переклав Мартин Пашковський.

9. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*. – К., 2007.– С. 813.

10. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*. – К., 2007. – С. 814.

11. *Boter Jan. Theatrum swiata wszytkiego Iana Botera Benesivsa : w ktorey sik opisuią superstycye, abo zabobony, w iakich iyiy przedtym...* – Kraków, 1659. – S. 192, 196, 194 [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=6868&dirids=1>

12. *Dyaryusz sejmowe r. 1587: sejmy konwokeacyjny i elekcyjny* // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Kraków, 1887. – T. 11. – S. 234.

13. *Передсеймовий сеймик 2 січня 1618 року (на сейм 17 лютого 1618 р). інструкція на сейм* // *Akta Sejmikowe Wojewodztwa Krakowskiego*.– Kraków, 1932. – T. 1. – S. 374.

14. *Strzylecki A. Sejm z r. 1605*, Kraków. – 1921. – S. 45.

15. *RACZ.34*. – k. 125v

16. *Chlebowski W. Trzeba pobudki ziemie perskiey do wszytkich narodyw Chrzeńciackich, przeciwko Machometanow*. – Kraków, 1608.

17. *Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej*. – B. m. w. – 1633. – S. AV, A4V.

18. Докладніше про сам вірш та обставини його написання див.: Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // *Пам'ять століть* – 1997. - № 3. – С. 38-50; та передрук статті в Шевчук В. *Муза Роксоланська. Українська література XVI - XVIII століть. У 2 кн. Книга перша. Ренесанс – Раннє бароко*. – К. 2004. – С. 241. Дивись також мою критику тверджень В. Шевчука: Пилипенко В. *Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст.* // *Сіверянський літопис*. – 2008. - № 8. – С.13.

19. *Bertman St. The Strange Pilgrimage of Pietro Della Valle* [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://www.bib-arch.org/online-exclusives/il-fantastico.asp#author>, або стаття про дельла Валле з докладною бібліографією: Gurney J. *Della Valle, Pietro* [Електронний ресурс]// *Encyclopedia Iranica*. – Режим доступу: <http://www.iranica.com/articles/della-valle>

20. Про нереалізований союз Речі Посполитої та Персії див.: Дашкевич Я. *Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни* // *Український історичний журнал*. – 1971. - № 9. – С. 124-131.

21. Докл. про це див.: Berchet G. *La Repubblica di Venezia e la Persia*. – Torino, 1865; Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств с 1586 по 1612 гг.* - М., 1976; Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг.* - М., 1987.

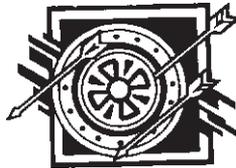
22. Докл. про це див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. - К., 2011. – С. 385, 414.

Статья посвящена идеям антитурецкой коалиции Речи Посполитой и Персидского государства в середине XVI – середине XVII вв. Рассмотрены пути распространения в Речи Посполитой информации о Персии, определены причины нереализованности этих проектов.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Персия, Османская империя, международные отношения, политическая публицистика.

The article is dedicated to the ideas of antitürkish coalition of Polish-Lithuanian Commonwealth and Persia in the middle of the XVI – the middle of the XVII c. The ways of expansion of information about Persia in Polish-Lithuanian Commonwealth are under analysis. The reasons of their failure are distinguished.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Persia, Ottoman empire, international relations, politician publicism.

НА ПЕРЕЛОМІ: ЕПІТАФІЇ У ПОЕТИЦІ "FONS CASTALIUS" [КАСТАЛЬСЬКЕ ДЖЕРЕЛО] (1700 - 1701 Р.)

У статті розглядаються теорія і літературна практика епітафії в кийвській поетиці доби Мазени – “Fons Castalius” [Кастальське джерело] (1700 – 1701). Встановлюються можливі джерела: західноєвропейські поетики та риторики, хронологічно більш ранні українські поетики, тогочасна літературна практика, творчість автора поетики. Аналізується розвиток теорії та рецепція епітафій із поетики 1700 р. в українських трактатах пізнішого часу.

Ключові слова: поетики, епітафії, похоронна поезія.

Латиномовні поетики XVII – першої половини XVIII ст. – одне із основних джерел наших знань про тогочасну теорію віршування. Завдяки перекладам українською та російською мовами поетик 1637, 1705 і 1736 років, які здійснили Володимир Крекотень, Ілля Єрьомін та Віталій Маслюк [3; 5; 2], ці поетики стали набуток широкого дослідницького загалу. Що стосується інших трактатів, то вони мало привертають увагу вчених. Однак кожна поетика – неповторна і кожна розширює наші уявлення про літературні теорію та практику XVII – першої половини XVIII ст.

Поетика “Fons Castalius” [Кастальське джерело] [7], яку розпочали читати у Київській академії у вересні 1700 р. і закінчили у липні 1701 р., зацікавила нас не випадково. Близько 1700 року у Москві у великій кількості появляються на надгробках епітафії віршем та прозою, у яких містилися невідомі раніше елементи: розповідь про діяння померлого і їх оцінка, вираз скорботи та моралізаторське повчання про недовговічність життя. Дослідник російської епітафії Павло Акімов пов'язує їх створення із діяльністю учнів Слов'яно-Греко-Латинської академії, які засвоїли силабічне віршування та барокову риторичну культуру [1, 3]. Можна припустити, що українська шкільна епітафія вплинула на розвиток цього жанрового різновиду в Росії, була одним із джерел.

Питання, пов'язані з епітафією, у поетиці 1700 р. виділялися в окремий невеликий параграф “De epitaphio” [Про епітафію] [7, 121 – 122 (зв.)]. Так було зроблено вже в одній із найбільш ранніх збережених українських поетик – 1686 р. (Самоена in Parnasso, 1686, 114). Подібне явище і назву бачимо у Феофана Прокіповича [5, 330] і у ряді більш пізніх поетик (Officina, 1726, 39; Via, 1729, 52; Praeserta, 1743, 127).

Поетика 1700-1701 рр. уперше на українському ґрунті подає визначення епітафії як епіграми на похвалу або осуд померлого [...Epitaphium sit epigramma in laudem mortui vel vituperium] [7, 121 – 121 (зв.)]. Те, що в епітафії зустрічається не лише похвала, й осуд померлого, впливало із тогочасної літературної практики, адже у багатьох літературних епітафіях висміювали п'яниць, крадіїв, еретиків і т.д. Типовими для майже усіх західноєвропейських та українських поетик і риторик, де розглядаються епітафії, є вказівки, що їх зустрічаємо у поетиці 1700-1701 рр.: у епітафіях слід вказати ім'я померлого, вік, заслуги, вчинки, громадську думку, любов до батьківщини, вид смерті і т.д. [7, 121 (зв.)].

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов. (Київ)

Визначення епітафії як епіграми утвердилося у тогочасній теорії літератури: його зустрічаємо у поетиці Феофана Прокоповича [5, 330] та у більш пізніх трактатах, закінчуючи поетику Григорія Кониського (*Via*, 1729, 52; *Tabulae*, 1729 – 1730, 59; *Præserta*, 1746, 120 та ін.).

Інше положення із поетики 1700-1701 рр., яке раніше в українських поетиках не фіксувалося, не знайшло підтримки. У поетиці «Кастальське джерело» виділяються такі складові епітафії: плач [*luctus*], похвали [*laudes*], втішання [*consolationes*], підбадьорення [*exhortationes*], пояснення нещастя чи втрати [*explicatio damni et jacturae*] чи, навпаки, проклинання пороків [*exsecratio vitiorum*], виголошення проклять [*imprecatio*], сатира [*satyra*] та ін. [7, 121]. Ці положення про композицію епітафії не отримали свого розвитку у більш пізніх українських поетиках. Зокрема, Феофан Прокопович стверджує, що частини і достоїнства епітафії такі ж, як епіграми [*Epitaphii et partes et virtutes totidem atque eadem sunt, quae cujuscunque epigrammatis*] [5, 330]. Очевидно, у поетиці «Кастальське джерело» (1700-1701) маємо справу із змішуванням, ототожнюванням двох жанрових різновидів похоронної поезії, вживанням терміну «епітафія» у значенні «епіцедія». Тут відчуваємо частково вплив поетики Юлія Скалігера, де виділяються такі частини епіцедія, як “*laudes*” [похвали], “*jacturae demonstratio*” [показ втрати], “*narratio*” [розповідь], “*luctus*” [плач], “*consolatio*” [утішання], “*exhortatio*” [підбадьорювання] [9]. Бачимо також розвиток міркувань Скалігера: якщо епітафії писані в осуд померлого, то і частини мають бути відповідні, звідси – «прокляття» і т.д.

Поетика «Кастальське джерело» (1700) зазначає, що епітафії, звичайно, пишуться або вирізаються на мармурі. У кінці прозової епітафії [*epitaphium solutum*] краще додати відомий вислів [*sententia*], а кінці віршової епітафії [*epitaphium ligatum*] – концепт [*acumen*] чи щось подібне (Fons Castalius, 1700-1701, 121 (зв.)). Автор показує це на шести прикладах: подаються епітафії “*Indoleas hospes*” [Ох, подорожній, мене пожалій], “*Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia*” [Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало], “*Mortua sum pariens et mortua pignora sibi*” [Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко], “*I sama śmiercią płacę, i to com powiła*” [Сама плачу я смертю і те, що сповила], “*Tu leży małe dziecko, jednak płaciemy*” [Тут лежить мале дитя, однакова плата], “*Boże, któryś odpuszcij łotrowi prawemu*” [Боже, ти шляхетному харцизу пробачив].

Автор поетики 1700-1701 рр. вказує на різноманітність епітафії: “*Siquidem omnis varietas delectat, sic etiam poesis aliquando a luctu ad sales, a lamento a lugubri naenia ad lepores poetis excitat animum...*” [Оскільки всяка різноманітність розважає, так також інколи поезія переводить думку поетів від вираження скорботи до насмішок, від плачу і скорботної ненії до дотепів...] [7, 122]. Після цього твердження наводяться епітафії “*Tu kostura spoczywa nago położony*” [Тут костир спочива, голеньким покляли], “*Tu leży bębenista, czeka dnia owego*” [Тут лежить барабанщик, дня того чекає], “*W tym grobie Duda leży, dudy znalezione*” [У тій могилі Дуда, і знайшли там флейти], “*Tu piianica leży, ale tylko ciało*” [Тут лежить пияк якийсь, але тільки тіло], “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю], “*W tym grobie skapy leży, żeby Charonowi*” [Скнара в гробі тим, хотів по кризі ходити], “*Chłop krótki, trumna krótka, krótki też nagrobek*” [Куций хлоп, куца труна, куций теж надгробок], “*Nac recubant fossa Fossae venerabilis ossa*” [Тут спочивають у фосі кістки шановного Фосси], “*Grammaticam didici, multos docuique per annos*” [Вивчив граматику я, й багатьох навчив за ті роки], “*Nic jacet magister poster*” [Вчитель в цій лежить могилі]. Усі пономовні епітафії цієї групи були поширеними у XVII ст. у Польщі та фіксуються в антології польської поезії XVII ст. «Польські селянки» [10, 406 – 411] (епітафія гравцеві – також у антології «Сад поетичний» Я.Трембецького [12, 27]). Претекст епітафії “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю] не встановлений, а усі інші наведені вище латиномовні епітафії зустрічаються у

західноєвропейських поетиках та риториках XVI – XVII ст. Епітафію про учителя філософії зустрічаємо у риторичі «Оратор» (Лейпциг, 1664) [8, 336], епітафії про граматака і про Фоссу – там само і в антології епітафій Лаббе (1686) [8, 334 – 336; 11, 403 – 404].

Таким чином, 16 епітафій, уміщених у поетиці 1700 р., автор поетики розділив на дві групи: серйозні епітафії із концептом і жартівливі. Щоправда, цей поділ досить умовний. На нашу думку, розповідну епітафію прочанинові

**Boże, któryś odpuscił lotrowi prawemu,
Odpuść i pielgrzymowi mało co lepszemu.**

[Боже, ти шляхетному харцизу пробачив,

То й прочанину пробач, він нічим не кращий]

доречно віднести до жартівливих епітафій. Ця епітафія у поетиці 1700-1701 рр. наводиться вперше, пізніше її без змін зустрічаємо в інших поетиках (Cedrus Apollinis, 1702, 150; Lyra Heliconis, 1709, 247; Liber artis poeticae, 1742, 124). Чи можна віднести до жартівливих епітафію про магістра, який не зумів провідмінити слово «могила», також під питанням.

Можливо, невідомий нам автор поетики 1700-1701 рр. сам віршував. На цю думку наводить те, що п'ять латино- і положомовних епітафій у його поетиці зустрічаються уперше, їх претексти не встановлено. Окрім того, два тексти у поетиці 1700 р. наводяться у двох версіях – польською та латинською мовами. Тогочасна пародія, що включала в себе переклад, була поширеною практикою [6, 81 – 82]. В антологіях латинських епіграм поширені пародії цих епіграм національними мовами, в тому числі й переклади епітафій. Що було претекстом, що метатекстом, визначити не завжди вдається.

Що стосується епітафії немовляті, яке померло нехрещеним “Indoleas hospes” [Ох, подорожній], то першим появився латинський текст у поетиці 1696 року, а вже потім, у поетиках 1700 і 1702 року – польська пародія “Gościu pożałuj”:

Indoleas hospes non sum de fonte renatus

Non puero certum nomen eratque mihi.

Quod quia non poteram quaesitus dicere, non sit

In Libro vitae mentio facta mei.

[Ох, подорожній, мене пожалій, бо я не родився,

Хлопчик, і ще не дали ймення якогось мені.

Саме тому, коли запитали, не зміг я назватись,

Тож у книзі життя не спом'янули мене].

(Rosa inter spinas, 1696, 121 Fons Castalius, 1700, 121 (çâ.) Cedrus Apollinis, 1702, 149 Lyra, 1709, 247 Liber, 1742, 124).

Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia,

Nie miałem, nędzne dziecko, duchu z urodzenia,

Nie umiałem się nazwać, kiedy mię spytano,

I tak mię do żywota Księgi nie wpisano.

[Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало,

Бідне дитятко, зроду дихання не мало.

Не назвало імені, як мене спитали,

І так мене у Книгу життя не вписали].

(Fons Castalius, 1700, 121(çâ.); Cedrus Apollinis, 1702, 14).

Епітафія із «Польських селянок» матері, яка померла разом із дитиною при родах “I sama smercia” вперше з'являється на українському ґрунті у поетиці 1700 р. і з незначними змінами фіксується у поетиках 1702, 1709, 1729 і 1742 р. Її пародія „Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] також уперше з'являється у «Кастальському джерелі» (1700) [7, 121 (зв.)] і без змін тексту та коментаря до нього наводиться у поетиці Лларіона Ярошевицького 1702 р. (Cedrus Apollinis, 1702, 149). Очевидно, латинська версія появилася пізніше. Цікаво, що польський текст написаний у формі чотирьох віршів, а латинський “Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] – дистих:

**I sama śmiercią płacę, i to com powiła
Martwe było, dwiema śmierci razem urodziła.
Siłę* ma śmierć przystępów, bo i przez te wrota
Idzie, któremi mamy drogę do żywota.**

[Сама плачу я смертю, і те, що сповила,
Мертве було, смерті дві разом породила.
Звідусіль підходить смерть, також і шляхами,
Тими входить, крізь які йдемо у життя ми].

**Mortua sum pariens et mortua pignora sibi,
Triste puer periam, mors utrisque fuit.**

[Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко,
Сумно, і хлопчик, і я, смерть поразила обох].

Таким чином, складається враження, що теорія епітафії у поетичці 1700 р. формувалася під впливом різних джерел: до уваги бралися як хронологічно більш ранні поетики західноєвропейських та українських теоретиків літератури, так і тогочасна літературна практика. Усе це переосмислювалося, дещо приймалося, дещо відкидалося. Подекуди пропонувалися власні погляди на те чи інше питання, які інколи знаходили підтримку у наступників, а інколи – ні. Подібним чином зразки епітафій у поетичці 1700-1701 рр. – різноманітні і за тематикою, і за походженням. Домінують відомі тексти, подекуди з короткою, подекуди з тривалою літературною традицією. Разом з тим деякі епітафії були, очевидно, написані самим автором поетики або якимсь невідомим поетом чи поетами. Отже, знову ж таки сплітаються класичне і нове, відбувається інтенсивна інтелектуальна робота, щоб краще збагнути слово і думку.

1. Акимов П.А. Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии: Автореферат дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04. – М., 2008. – 27 с.

2. Довгалецький Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К, 1973. – 436 с.

3. Крекотень В.І. Київська поетика 1637 р. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981. – С.118 -154.

4. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983. – 234 с.

5. Прокопович Феофан. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.

6. Циганок О.М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст.. – К., 1999. – 104 с.

7. Fons Castalius ad hauriendum sitienti eruditaе juventuti intra Montana Kijoviae in Collegio Kijoviano-Mohileano excussus et caet... anno Domini quo liberaturis honores fluxerat ad cunas postquam aqua vivax (1700). – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 239. – 189 арк. Назви українських поетик подаються скорочено, за початком. Перша цифра вказує рік написання, друга – аркуш. Повні назви трактатів і шифри рукописів дивись у виданні Віталія Маслюка [4]. Назви епітафій подаються за початком. Переклади Ольги Циганок.

8. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum... – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).

9. Scaliger Julius Caesar. Poetics libri septem. Ed. II. – Lugduni, 1594.

10. Sielanki polskie z różnych autorów zebrane...Editio V. – Warszawa, 1778. – 526 s.

11. Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.

12. Trembecki Jakub Teodor. Wirydarz poetycki. Wydał Ralexander Brückner. T. 1 – 2. – Lwów, 1910. – 512 s.; T. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статтє рассматривается теория и литературная практика эпитафии в киевской поэтике эпохи Мазепы – «Fons Castalius» [Кастальский источник] (1700 -1701). Устанавливаются возможные источники: западноевропейские поэтики и риторики, хронологически более ранние украинские трактаты, литературная прак-

тика того времени, творчество автора поэтики. Анализируется развитие теории и рецепция эпитафий из поэтики 1700 г. в украинских трактатах более позднего времени.

Ключевые слова: поэтики, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the theory and the literary practice of the epitaphs in Kiev poetic of Mazepa's age – «Fons Castalius» [Kastalsky Source] (1700 – 1701). Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, chronologically earlier Ukrainian poetics, contemporary literary practice, personal creativity by poetic's author. In the article are analyzing the development of the epitaph's theory and the reception of the epitaphs from this poetic in the later Ukrainian treatises.

Keywords: Poetics, epitaphs, funeral poetry.

РОЗВІДКИ

УДК: 930 (477) «18»

Ірина Чугаєва

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В СТУДІЯХ М.І. КОСТОМАРОВА

На основі аналізу наукової спадщини М.І. Костомарова визначається роль і місце вченого в історичній науці XIX ст. як дослідника давньоруських літописів.

Ключові слова: М.І. Костомаров, «Повість временних літ», Київський літопис, чернігівське літописання.

Значення давньоруського літописання важко переоцінити, а його історіографія багатогранна та незліченна. Це підтверджується й тим фактом, що до сьогодні жоден із літописних зводів, які дійшли до нас (не кажучи вже про т.зв. «гіпотетичні зводи», які вчені, починаючи із О.О. Шахматова, намагаються реконструювати), не можна назвати повністю дослідженим – виникають усе нові й нові питання, а «білих плям» не меншає.

На зламі XX – XXI ст. активізувалися студії, що стоять на стиці наук – історії і психології, історії та соціології, історії й антропології, історії і філософії, історії та лінгвістики і, нарешті, історії і математики: застосовуються нові методи і методики дослідження джерел, а старі методології піддаються ревізії. Тому увага сучасних дослідників доби Давньоруської держави звернена, в першу чергу, на перевірку аксіом та на перегляд усталених в історичній науці концепцій відносно давньоруських літописів. Більшість із них укорінилися в історіографії ще з середини XVIII – початку XX ст. – часів В.М. Татищева, А.Л. Шлецера, М.М. Карамзіна, М.П. Погодіна, К.М. Бестужева-Рюміна, М.І. Костомарова, С.М. Соловйова, І.О. Тихомирова, О.О. Шахматова та багатьох інших.

До сьогодні не існує ґрунтовної узагальнюючої праці з історії дослідження давньоруського літописання. Є лише окремі систематизовані праці з історіографії проблеми літописання XVIII – XIX ст.¹ та студіювання літописів у 1918 – на початку 1970-х рр.² Також окремо можна виділити серйозну і ґрунтовну бібліографію давньоруського літописання, що включає праці, опубліковані до 60-х рр. XX ст.³

Особливе місце у дослідженні літописання взагалі та у пошуці відповідей на концептуальні питання історії складання текстів літописів, визначення їхніх протографів, виокремлення і порівняння їх списків та редакцій, у дослідженні джерел літописців, а також авторства літописів належить студіям учених кінця XVIII – початку XX ст. Адже саме у цей час були відкриті та опубліковані тексти більшості літописів, відомих у наш час, та розпочаті ґрунтовні та цілеспрямовані їх дослідження.

Поряд зі значним науковим доробком М.І. Костомарова, присвяченим козацькій добі історії України, окреме місце посідають його студії, присвячені пері-

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

оду існування Давньоруської держави і, зокрема, літописам, яким він відводив особливу роль як джерелам з історії Давньоруської держави.

На сьогодні існує чимало наукових публікацій, присвячених життю, науковій творчості та громадсько-політичній діяльності М.І. Костомарова. Дослідники переважно приділяли увагу історичним поглядам Миколи Івановича на проблеми історії України польсько-литовської доби та особливо на історію України періоду Гетьманщини, у той час, як погляди вченого на давньоруську історію майже не відображені в цих працях. При цьому доречно згадати слова Ю.А. Пінчука, який писав: «немає такого періоду в історії України середніх... віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його (М.І. Костомарова. – **І.Ч.**) творами»⁴. М.І. Костомаров був не тільки істориком, етнографом, фольклористом, громадсько-політичним діячем, а й дослідником літописів, стояв біля витоків наукового студювання давньоруських хронік. Він одним із перших проаналізував джерела, походження та складові частини літописних зведень⁵.

Хоча Микола Іванович і не був провідним фахівцем у галузі дослідження літописів (його погляди взагалі випадають з історіографії літописання XIX ст.), однак він мав свою оригінальну концепцію історії літописання, яку висвітлив у праці «Лекции по русской истории. – Ч. 1. – Источники русской истории» (СПб., 1861) та у серії статей «Предания первоначальной русской летописи VI – XII» у журналі «Вестник Европы» (1873).

В останній праці Микола Іванович зосереджувався на аналізі переказів давньоруського часу як усних джерел літописців (вони, на його думку, були основними), що збереглися у «Повісті временних літ». Дослідник порівнював інформацію літопису зі свідченнями візантійських хроністів, а також польських істориків XV ст. (Ян Длугош), переповідаючи при цьому у дусі позитивістської методології сказання про переселення слов'ян, про угрів та обрив, про родоначальників слов'янських племен і міста Києва (Радима і Вятка; Кия, Щека і Хорива) та козарів, про покликання князів, а також про постаті князів Аскольда та Діра, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава⁶.

У роботі «Лекції з руської історії» М.І. Костомаров за свою мету ставив огляд джерел «удільно-вічового періоду» історії Русі, з'ясування їхнього складу і достовірності (тобто внутрішня критика джерела) та значення в діяльності народу⁷. Серед них головне місце вчений відводив давньоруським літописам. Варто відзначити, що сам твір побудований як тематичний збірник із конспектами лекцій. Це визначило і дещо поверховий, але чіткий виклад матеріалу.

Дослідник визначив, що всі літописи мали єдиний початок до XII ст., до 1110 р. у вигляді «Повісті временних літ», і лише з появою розвинених удільних областей-князівств літописання розподілялося вже на місцеве – суздальське, перяславське, галицько-волинське: «Летописи имеют тот общий характер, что они исходят от одного общего начала, так что до XII в. образуют одну общую летопись, и только с этого с этих пор разветвляются на местные»⁸. На жаль, він не виділяв сліди іншого місцевого літописання – чернігівського, сіверського, смоленського та інших, що помічали вже наступні покоління дослідників.

Утім, М.І. Костомаров одним із перших визначив ознаки авторства сучасника описуваних подій. Згідно з його поглядами, більшість літописних повідомлень записана саме сучасниками, оскільки «в летописи вошли многие события, о которых никто не мог написать, кроме лиц, прямо участвовавших в них; наконец, это можно видеть особенно из тех мест, где летописец говорит о себе»⁹. Також він помітив, що смерть князів, духовних ієрархів у Київському літопису XII ст. зазначається з точною повною датою (одна з головних рис руки автора-сучасника¹⁰). Останні були внесені туди із синодиків. Місцеві явища природи, яким надавалися надзвичайні й віщувальні властивості, з точною датою були записані місцевими священиками. Отже, не дивно, що літопис, який вівся у Києві, поповнювався з різних джерел місцевого походження¹¹.

Замовниками літописів були князі, тому ці джерела мали офіційний характер,

а авторами літописів були сучасники та очевидці описуваних подій, церковні і світські особи. На користь цього Микола Іванович наводить численні приклади, серед яких – фрагмент Київського літопису XII ст. під 1146 – 1157 рр., де не випадково особливо детально описані тогочасні події¹². Однак дослідник помилявся, говорячи, що ведення літописів на замовлення і під наглядом князів та сучасність описуваних подій є аргументами достовірності викладеного матеріалу. Це, навпаки, свідчення заангажованості літописців та ідеологічного забарвлення (симпатія до одних князів і антипатія до інших) текстів літописів.

Проте писалися літописи і у монастирях, і у церквах, присвячені церковним подіям та явищам природи, яким надавалися віщувальні властивості.

М.І. Костомаров намагався визначити літописну роботу кожного з авторів літописів (при цьому структуруючи тексти літописів), з'ясовуючи етапи складання текстів. Дослідник сумнівався, що автором усього тексту «Повісті временних літ» був Нестор. М.І. Костомаров вважав, що цей літопис написаний декількома особами, через що у його тексті трапляються протиріччя та недоречності щодо змісту, різне спрямування розповіді та її загальний тон¹³. Учений визначив, що Нестор був автором Печерського літопису (оскільки у Києво-Печерському патерику неодноразово фігурує його ім'я як автора житійних сказань святих Даміана, Ієремії, Матфея та Ісакія, які увійшли і до літопису), що як одна із складових частин увійшов до «Повісті временних літ»: «Вероятно, Нестор писал Печерскую летопись и эта монастырская летопись занесена была в нашу («Повесть временных лет». – **І.Ч.**) как одна из составных частей ея; вероятно все, что в ней относится к Печерскому монастырю, взято из этой монастырской летописи, писаной, между прочим, и Нестором; но не все, заключающееся в ней, следует приписывать монаху или вообще Печерской обители...»¹⁴.

Шляхом аналізу і зіставлення інформації різних літописних повідомлень М.І. Костомаров дійшов висновку про авторство останніх літописних статей ігумена Видубецького монастиря Сильвестра, який упорядкував усі окремі казання в єдиний текст літопису, і тому його слід вважати автором «Повісті временних літ»¹⁵. Проте на час життя М.І. Костомарова це була застаріла думка, адже ще М.М. Карамзін довів, що Сильвестр не був продовжувачем літопису Нестора, а лише переписувачем (редактором), тому його ім'я і зафіксовано у «Повісті временних літ»¹⁶, та й Нестор писав не тільки Печерський літопис, але й київську хроніку, датовану від 1110 до 1113 рр. (А.Л. Шлецером та М.М. Карамзіним)¹⁷. Учений також помилково вважав, що саме Сильвестр проставив дати у «Повісті временних літ»¹⁸, що насправді зробив Никон Печерський.

Весь текст «Повісті временних літ» М.І. Костомаров розподілив на такі структурні частини: Повість давніх літ 1043 р., Печерський літопис (Повість) 1051 р., розповідь про Кирила і Мефодія, договори з греками, історія хрещення Володимира Святославича, духівна Володимира Мономаха, розповідь про характерників, розповідь про Василька, князя Тербовльського, доповнення з візантійських текстів тощо. Однак при цьому дослідник скептично ставився до реконструкції первинної «Повісті временних літ» Нестора¹⁹. Таке структурування «Повісті временних літ» не знайшло прибічників серед наступних поколінь дослідників, тому і не прижилося в історичній науці. Зокрема, не знайшло послідовників і датування «Повісті временних літ» і початку Київського літопису з 1111 р.

Продовження літопису Сильвестра М.І. Костомаров вбачав у Київському літопису 1200 р., який він розподілив на дві нерівні частини – 1111 – 1146 р. і після 1146 р. (детальна розповідь). Також він визначив автора, який нібито сам вписав своє ім'я в літопис під 1171-1172 рр. – це ігумен Андріївського монастиря Симеон. М.І. Костомаров підкреслював складну структуру Київського літопису, що складається із фрагментів, які не належать до київського літописання²⁰.

М.І. Костомаров помітив, що з 1146 р. літопис приймає характер безперервної детальної розповіді, тому є іншим твором по відношенню до попередніх літописних статей. Цей «твір» він назвав повістю про військові події, пов'язані із Ігорем

Ольговичем та боротьбою Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким. Її автором, на думку дослідника, була світська людина, яка брала участь у військових кампаніях, саме тому докладно описувала їх: «...под 1151 г. описывается борьба Ізяслава Мстиславича с Юрием, рассказчик называет сторону, где находился князь Ізяслав, нашей; даже он был участником политических событий, ибо говорит о князе: «и рече слово его же и переже слышахом», тогда, как это слово было сказано князем к воску»²¹.

Отже, М.І. Костомаров підтримав концепцію К. М. Бестужева-Рюміна²² щодо військових повістей у складі тексту Київського літопису, проте не зробив детального аналізу Повісті Ізяслава Мстиславича і не виділив інші військові та літописні повісті у складі Київського літописного зводу.

Микола Іванович уважно слідкував за зміною літописців і подій, які вони описували. Після 1156 р. у Київському літопису він помітив зміну літописця, оскільки вже під 1156 р. згадується якась духовна особа та описуються події і в інших князівствах, окрім Київського, тоді як до цього моменту літописець зосереджував свою увагу переважно на київській інформації і на тих князівствах, де у військово-політичному житті брали участь київські князі. При цьому дослідник окремо виділив 1167 р., де описані події, що відбувалися у Чернігові²³. Проте дослідник не розвинув цю думку і не помітив у цій літописній статті фрагмент чернігівського походження.

Взагалі-то Миколу Івановича можна віднести до скептиків у ставленні до існування місцевих літописних традицій у давньоруський час, особливо у Чернігові. Він свідомо оминав проблему Чернігівського літописання, а наявну в Київському літопису чернігівську інформацію ототожнював із південноруськими вставками. Дослідник відкидав його існування та, відповідно, заперечував можливість реконструкції чернігівського тексту літопису.

М.І. Костомаров порівнював тексти Іпатіївського і Лаврентіївського літописних зводів з метою з'ясування джерел літописної інформації та літописної діяльності упорядників літописів. Він виділив ще один структурний елемент Київського літопису XII ст. – «розповідь про смерть Андрія Боголюбського» (Повість про вбивство Андрія Боголюбського. – **І.Ч.**), що була написана в Суздальській землі та пізніше вставлена до суцільного тексту літопису.

З 1175 р. знову, на думку М.І. Костомарова, у Києві змінюється літописець, що видно з манери оповіді про події у Київському літопису (в більшості випадків йдеться про війну руських князів проти половців), його мови, стилістичних особливостей автора (літописець на цьому відрізку використовує «полк» у значенні «війська», використовує словосполучення «русальний тиждень»); до його уваги потрапляють не лише південноруські події, але й справи інших князівств.

Повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. – наступна складова Київського літопису – написана, на думку дослідника, у Києві, «ибо летописец, описывая естественные явления, бывшие в Галицкой земле, добавляет, что в Киевской не было ничего подобного»²⁴. Цей аргумент не витримує критики, адже лише опосередковано свідчить на користь такої думки.

Серед складових Лаврентіївського зводу М.І. Костомаров виділив місцевий суздальський літопис, що систематично вівся у Володимирі з 1157 р., коли Андрій Боголюбський став суздальським князем. Літописцем цього князя була церковна особа²⁵.

Після 1202 р. у Лаврентіївському літопису хоча і йдеться переважно про суздальські події, однак є фрагменти з київського літописання: 1204 р. – розорення Києва Ольговичами та половцями, 1224 р. – похід проти татар та битва на Калці²⁶.

Дослідник оцінив значення іноземних джерел, таких, як «Історії» Яна Длугоша та польського історика Вінцентія Кадлубека для реконструкції літописної інформації про давньоруські справи з літописних списків (переважно початкового літописання), що не дійшли до нас, однак були у користуванні цих польських істориків²⁷. Такий висновок учений зробив із різниці в оповіді про початкову

історію Русі та Києва, викладену у Яна Длугоша та у «Повісті временних літ».

Осібню серед інших давньоруських літописів стоять новгородські літописи, серед яких найціннішим для реконструкції давньоруського літописання є місцевий «Новгородський Перший літопис» (НПЛ).

Початок НПЛ, на думку М.І. Костомарова, – це скорочення того, що писалося у Києві, та доповнення додатками із життя Новгороду. Микола Іванович досить детально досліджував шляхи потрапляння на сторінки цього літопису інформації про світські справи (з церковних синодиків та поминальних записок) – народження і смерть князів, закладення церков, про нещасливі для князів військові походи.

Дослідник помітив, що «с 1117 г. летопись начинается, так сказать, полнеть, особенно в перечне событий относящихся к Новгороду; видимое обилие фактов указывает на близость самого летописца к описываемому времени»²⁸. Проте власне новгородський літопис, на думку М.І. Костомарова, розпочинається з 1137 р., із вигнання Всеволода Мстиславича з Новгороду. Новгородське літописання, як помітив дослідник, велося духовною особою. Це видно з манери підбору інформації для літопису – опис переважно церковних справ²⁹.

Отже, проаналізувавши всі відомі та опубліковані на той час літописи, М.І. Костомаров дійшов висновку про еволюцію літописного жанру від «казань та записок» (тобто коротких відомостей практичного змісту та детальних поетичних розповідей) до «літописів» (сукупності казань, розбитих по роках, що доповнені записками) аж до «літописних збірників, зводів» (із включенням до літописів окремих творів)³⁰. Проте усі ці «жанри» існували паралельно – літописні зводи склалися із казань, повістей (усних джерел) та письмових джерел (руських літописів та використаних літописцями іноземних джерел, переважно візантійських).

Таким чином, студії Миколи Івановича Костомарова у галузі дослідження давньоруських літописів були оригінальними, але не мали послідовників. Тому визначити його місце в історіографії літописання досить складно, адже висновки дослідника не прижилися в історичній науці. Однак він окреслив коло головних і важливих питань у дослідженні літописів як джерел (їх джерела, структура, проблема авторства, зміни літописців), проте поверхово з'ясував історію складання текстів літописів, зробив лише перші кроки у визначенні їхніх протографів та архетипів, особливостей текстів різних списків, лише частково порівнював тексти літописів на відрізках їхнього хронологічного збігу. Це можна пов'язати із недостатньо сформованою методологією у дослідженні літописів, відсутністю текстологічного аналізу як такого.

М.І. Костомаров підтримав ідею К.М. Бестужева-Рюміна про те, що літописи, які укладалися в Києві, Володимирі, Новгороді тощо, були зводами (об'єднували багато джерел та велися і продовжувалися декількома авторами) та поповнювалися інформацією також із місцевих джерел (усних та письмових). Літописні зводи не були однорідними (у складі їх наявні фрагменти і навіть цілі повісті, казання, перекази та ін.). Саме на місцеве, удільне літописання XII ст., що увійшло до складу Київського літопису, спрямовані дослідження сучасних учених.

М.І. Костомаров одним із перших почав виділяти критерії та ознаки манери різних літописців, серед яких були й лінгвістичні риси. Аналіз лексики, хронологічних показників, місцевої топографічної інформації є перспективним напрямком уже сучасних студій, започаткованих ще у XIX ст.

1. Архангельский А. Первые труды по изучению начального русского летописания (до начала издания «Полного собрания русских летописей»). – Казань, 1886.

2. Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М., 1975.

3. Библиография русского летописания / сост. Р.П. Дмитриева. – М. – Л., Изд-во Академии наук СССР, 1962.

4. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової і громадської діяльності М. Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 4.

5. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров (1817 – 1885). – К., 1992. – С. 125.
6. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 10 – 34; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – февраль. – 1873. – С. 570 – 624.
7. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1. Источники русской истории. – СПб., 1861. – С. 18.
8. Там само. – С. 21.
9. Там само. – С. 23.
10. Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К. – Л., 2004. – С. 63 – 74.
11. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 42.
12. Там само. – С. 20 – 25.
13. Там само. – С. 26 – 29.
14. Там само. – С. 27 – 28.
15. Там само. – С. 29 – 30.
16. Архангельский А. Первые труды по изучению... – С. 26 – 27.
17. Там само. – С. 13, 18, 26.
18. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 6.
19. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 34 – 37.
20. Там само. – С. 40 – 41.
21. Там само. – С. 43 – 44.
22. *Детальніше див.:* Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С. 79 – 105; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. – К., 2009. – С. 34 – 37, 109 – 134; Чугаєва І. Чернігівське літописання XII ст. в дослідженнях К. Бестужева-Рюміна // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 280.
23. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 44.
24. Там само. – С. 45 – 46.
25. Там само. – С. 82 – 83.
26. Там само. – С. 46.
27. Там само. – С. 47; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи... – С. 571 – 576.
28. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 62.
29. Там само. – С. 60 – 65.
30. Там само. – С. 97 – 98.

На основе анализа научного наследия Н.И. Костомарова определяется роль и место ученого в исторической науке XIX в. как исследователя древнерусских летописей.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, «Повесть временных лет», Киевская летопись, черниговское летописание.

Based on analysis of a scientific heritage of M.I. Kostomarov, a role and a place of the scientist in historical science XIX century as a researcher of Old Rus chronicles are defined in the article.

Key words: M.I. Kostomarov, The Tale of Bygone Years, Kyiv Chronicle, chernihiv writing chronicles.

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ КОЛЕКЦІЇ ГАЛАГАНІВ

У статті розглядається колекція мистецьких творів Галаганів із Сокиринського маєтку на Полтавщині. Аналізується історія формування, склад, сучасний стан частини, що зберігається у Чернігівському обласному художньому музеї, історико-культурна та художня цінність.

Ключові слова: мистецька колекція, Галагани, Чернігівський художній музей, мистецький твір.

Представники роду Галаганів уже не перше сторіччя привертають увагу широкого кола дослідників української історії та культури. Відомості про їх родовід, державну, громадську, благодійну, меценатську діяльність достатньо широко висвітлені на сторінках енциклопедичних видань та наукових публікацій. Об'єктом наших зацікавлень є менш досліджена тема, а саме: мистецька колекція Галаганів, яка формувалась у I пол. XVIII – XIX ст.ст. і зберігалась у родовому маєтку Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянського району Чернігівської області).

Мета статті – на підставі друкованих та архівних джерел висвітлити результати реконструкції збірки в рамках її збереженої частини у Чернігівському обласному художньому музеї. Систематизувати дані щодо кількісного та якісного складу, сучасного стану, історико-культурної та мистецької цінності.

Історіографічний аналіз теми засвідчує, що перші кроки в цьому напрямі було зроблено наприкінці XIX ст. Про окремі мистецькі твори писали В. Маценко,¹ О.М. Лазаревський.² Загальне уявлення про колекцію дає нарис Г.К.Лукомського в журналі «Столиця и усадьба»,³ в якому старожитності розглядаються як складова частина «культурного гнізда» Галаганів у Сокиринцях. Низку повідомлень про твори віднаходимо також у епістолярній спадщині живописців О.А. Іванова, І.С. Шаповаленка, письменника І.С. Аксакова, щоденниках Л.М. Жемчужникова, А.М. Мокрицького, з якими Галагани мали дружні зв'язки.

У радянський період колекція спеціально не досліджувалась через замовчування та упередженості того часу щодо внеску меценатів у розвиток української культури XIX ст. Серед перших у 1920-і рр. увагу до неї привертають розвідки М. Семенчика,⁴ А.І. Степовича⁵ (фіксація умов збереження збірки після її націоналізації, перші втрати окремих предметів), матеріали двох випусків «Бюлетеня Прилуцького округового музею»⁶ (повідомлення про мистецькі твори, що входили до складу зібрання).

У післявоєнні роки до мистецької спадщини Галаганів звертаються українські мистецтвознавці П.О. Білецький,⁷ В.В. Рубан⁸ (дослідження українського портрета XVIII-XIX ст.ст.), Л.І. Попова⁹ (висвітлення діяльності російської колонії художників-академістів у Римі в I пол. XIX ст.), В.В. Яцюк¹⁰ (аналіз живописних творів за мотивами Т.Г.Шевченка). Протягом 1990-2000-х рр. їх доповнюють дослідження окремих експонатів, виконані науковцями Чернігівського художнього музею В.М.Величко,¹¹ С.Ф. Гавриловою,¹² В.С. Гончаренко,¹³ автором цієї публікації.¹⁴ До узагальненої характеристики Сокиринського зібрання часто звертався

© Курач Світлана Михайлівна – головний зберігач фондів Чернігівського обласного художнього музею.

у своїх розвідках гол. зберігач фондів Прилуцького історичного музею Г.Ф. Гайдай,¹⁵ оскільки твори були складовою цього музею. У I пол. 1990-х рр. нами було зроблено перші спроби реконструкції збірки. На підставі аналізу опрацьованих архівних матеріалів та публікацій було складено перші довідки про колекцію у цілому, вдалось окреслити її склад станом на поч. XX ст.¹⁶

Основу джерельної бази дослідження збірки становлять документи різного походження архівосховищ Києва та Чернігова, частина з яких виявлена нами. Інформацію про предмети зібрання містять фонди Галаганів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві в Києві та Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, зокрема майнові документи, родинне листування. Важливе значення мають джерела Чернігівського обласного державного архіву – фондів, пов'язаних з культурним життям Прилуччини, діяльністю Сокиринського та Прилуцького музеїв у 1920-і рр.

Ще одним важливим джерелом інформації про мистецькі твори є післявоєнні книги обліку експонатів Прилуцького краєзнавчого музею (частина з них зберігається у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського). І хоч колекція Галаганів, як джерело надходження, вказана не у всіх випадках, при порівнянні описів, записів у інвентарних картках кількох музеїв, де вони були обліковані, вдається ідентифікувати ряд предметів. Значну допомогу у визначенні робіт дають також фотознімки інтер'єрів Сокиринського палацу поч. XX ст., розміщені у статті Г.К. Лукомського, та окрема добірка світлин Сокиринського маєтку роботи П. Брока (1901 р.), подарована у 2005 р. Чернігівському художньому музею однією із спадкоємиць роду Ламздорф-Галаганів Єлизаветою Блейк (мешкає у США). Зіставлення картин і гравюр, що видніють на цих знімках, з творами музею дозволяє виявити більше сорока таких, що збігаються.

За типологічними ознаками зібрання слід віднести до змішаного типу, оскільки його специфіку визначали мистецькі смаки збирачів не одного покоління. Військова та цивільна кар'єра представників роду Галаганів, що походили з козацької старшини, їхня освіченість, культурно-громадська діяльність сприяли вихованню шанобливого ставлення до власної історії та культури, мистецьких цінностей в родині. Шлюбні відносини з представниками заможного українського та російського дворянства підвищували майнове становище, сприяли просуванню Галаганів до верхівки російського суспільства. Тож власники мали можливість примножувати колекцію за рахунок численних придбань, успадкувань майна, подорожей за кордон. Зразки українських та європейських старожитностей: живописні твори українських, російських та європейських шкіл XVII–XIX ст., іконопис, скульптура, малюнки та естампи, декоративно-ужиткові речі XVIII–XIX ст. (старовинні меблі, годинники, російська та європейська порцеляна, кришталевий та срібний посуд, предмети українського народного побуту), добірка старовинної зброї та військових обладунків, нумізматики та фалеристика XVIII–XIX ст., археологічні знахідки були її складовими частинами.

Незважаючи на значний склад зібрання (тільки творів живопису було майже двісті), його власників не можна вважати колекціонерами у прямому розумінні цього слова. Більшість предметів було придбано не спеціально, у результаті купівлі з аукціонів або інших приватних зібрань, а при нагоді.

Тож у деяких випадках мистецькі твори були далеко не унікальними.

На сьогодні відсутнє уявлення про повний склад збірки та детальна її мистецтвознавча оцінка через те, що Галагани не займалися будівництвом для неї окремого музею, доступного для ознайомлення, з докладним каталогом. Натомість численні предмети використовувалися власниками як зразки престижного споживання – для прикрасення інтер'єрів Сокиринського палацу. Вони ніколи не видавались для тимчасового експонування за межі палацу, хоч деякі з них у кінці XIX ст. були об'єктами копіювання для колекції українських старожитностей В.В.Тарновського.

Незважаючи на еміграцію Ламздорф-Галаганів у 1920 році за кордон, зібрання

на час встановлення в Україні радянської влади залишилось у Сокиринцях. Завдячуючи шанобливому ставленню селян до колишніх господарів, палац не був розграбований. З мінімальними втратами історико-художні цінності були збережені і невдовзі доповнені аналогічними предметами з інших Галаганівських маєтностей. У жовтні 1919 р. за ініціативи завідувача Прилуцького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Івана Назаровича Капустянського та представників деяких місцевих установ у палаці було створено історико-художній музей-садибу Ламздорф-Галаганів (інша назва – музей «Поміщицька садиба ХІХ ст.»). Дозвіл на його започаткування було отримано 1 листопада 1919 р.,¹⁷ тож цей заклад можна вважати першим серед музеїв Прилуччини 1920-х рр. Подальше його існування підпадало під наказ повітового комітету охорони пам'яток історії та старовини від 9 грудня 1919 р., що зобов'язував волосні комітети взяти на облік по селах подібні будинки з усім, що в них є, і вжити заходів до надійної їх охорони.¹⁸ Підпорядковувався він Прилуцькому відділу народної освіти, до прийому перших відвідувачів охоронявся місцевою владою за участі Сокиринської «Просвіти».

Музей займав 8 кімнат палацу, з квітня 1920 р. цю площу було зменшено наполовину в зв'язку з підселенням до будівлі інших структур (спочатку військової установи, пізніше – агрошколи). Першим його завідувачем призначили Павла Дмитровича Горбенка,¹⁹ у 1922–1924 рр. на цій посаді працювала Антоніна Никанорівна Овсієвська. З березня 1924 р. заклад приймає Марія Леонідівна Овсієвська, а від листопада 1925 р. і до часу переміщення колекції до Прилуцького округового музею – Марія Миколаївна Кучміна. Завідувач увесь цей час був єдиним його науковим співробітником. В обов'язки керівника входило вживати заходи до належної охорони музею, його інвентаризації та поповнення з округи. Одночасно доводилося піклуватися про охоронні заходи до пам'яток архітектури та природи в Сокиринському парку.

Усі наявні предмети музейного зібрання було розподілено на відділи: історичний (в якому нараховувалось 138 експонатів), археологічний (9 експонатів), художній (462 експонати). До дня відкриття 10 лютого 1920 р. було зроблено перші описи його експонатів, над якими працювали І.Н. Капустянський, О.Ю. Ворона, А.Н. Овсієвська, О. Матвієвська. У 1922 р. планувалося завести інвентарні книги та інвентарні картки для обліку експонатів. Наступного року розпочато наукову роботу: завідувачем розроблено довідку «Рід Галаганів». Попри недоліки, адже автор її – А.Н. Овсієвська не була професійним істориком, цей документ має своє особливе значення: фактологічний матеріал для нього добирався з родинного архіву Галаганів, що на той час був у нерозібраному стані в музеї. Тому Антоніну Никанорівну можна однозначно зарахувати до перших дослідників цього великого документального надбання.

На Прилуччині у той час потроху розгорталась екскурсійна діяльність, Сокиринський музей був уключений до одного з її маршрутів. Як результат, протягом кожного року сюди приїздило 3–4 тисячі відвідувачів, у тому числі 20–30 екскурсійних груп.

У грудні 1926 р. у зв'язку з розміщенням у палаці сільськогосподарського технікуму Прилуцька окружна інспектура прийняла рішення про перевезення історико-художніх цінностей з Сокиринців до Прилуцького округового музею²⁰, який очолював на той час відомий вчений і краєзнавець В.І.Маслов. Доставлені у січні 1927 р., вони були включені до його експозиції, що була відкрита 27 березня того ж року.

Нове випробування для Галаганівської збірки настало під час Великої Вітчизняної війни. На той час усі колекції Прилуцького краєзнавчого музею містилися у Стрітенській церкві, яку наприкінці 1941 р. окупаційна влада передала віруючим. Звільняти приміщення та перевозити мистецькі цінності випало на долю місцевого вчителя Сергія Васильовича Кочука, який погодився у ті нелегкі роки стати зберігачем музею і не за своєю волею співпрацювати з новим режимом.

Спочатку він з помічницею Олександрою Петрівною Каменецькою перевіз експонати до приміщення колишнього дитячого будинку (по вул. Переяславській). Та невдовзі і воно знадобилось окупантам. Тож музейне майно у надзвичайно важких умовах довелося переносити ще раз до будинку Табачникова, робити там схованки для найцінніших експонатів. Задля запобігання випадкам мародерства з боку військових, що мали місце, Сергій Васильович домігся, щоб на вхідних дверях була вивішена засторога про те, що музей перебуває під охороною рейху. Та це не вберегло експонати від рук невідомих грабіжників напередодні визволення Прилук у вересні 1943 р. Було вкрадено кілька живописних і скульптурних творів, які пізніше частково повернуто.²¹

У грудні 1952 р. Прилуцький музей було обстежено працівниками Чернігівського історичного музею. Вони визнали умови зберігання мистецьких творів неналежними: багато предметів було пошкоджено, потребувало термінової реставрації. Директор О.І. Марфін запропонував передати їх іншим музеям, які б могли організувати реставрацію та подальше зберігання. Після відповідних погоджень питання з Комітетом у справах культурно-просвітницьких установ УРСР значна частина Галаганівської збірки, а також довоєнних мистецьких надбань Прилуцького музею загальною кількістю 1392 одиниці зберігання була перевезена у 1953 р. до Чернігівського історичного музею.²² Саме у цей час починається наукове дослідження цих експонатів, у ньому беруть участь відомі мистецтвознавці Києва та Москви. Зокрема, в одному з портретів було правильно встановлено зображену особу, яку раніше вважали за чернігівського полковника Павла Полуботка. Нею виявився київський полковник Юхим Федорович Дараган (атрибуція П.О. Білецького). Спроба віднайти автора портрета Василя Дарагана привела московських дослідників Е. Ацаркіну та Т.В. Ільїну до припущення про І.Я. Вишнякова (пізніше виявилось хибним). Завдячуючи ініціативі гол. зберігача фондів музею Василя Івановича Мурашка, протягом 1950-х рр. удалось організувати реставрацію значної кількості живописних робіт як у державній науково-дослідній реставраційній майстерні (Київ), так і на місці, в музеї. Відкриття у 1965 р. експозиції художнього відділу подарувало їм друге життя у пристойних умовах.

У 1983 р. на базі художнього відділу історичного музею створюється обласний художній музей. Основою його фондів стало майже все зібрання колишнього художнього відділу, а саме 2631 од. зб. основного фонду та 953 од. зб. науково-допоміжного.²³ Були у його складі і предмети Галаганівської колекції.

Нині у художньому музеї зберігається трохи більше ста творів образотворчого мистецтва, які походять із Сокиринського палацу. Обов'язково присутніми в ній, як у більшості подібних збірок, є портрети представників майже всіх поколінь Галаганів, їх наступників Ламздорфів та найближчих родичів – Дараганів, Гудовичів, Кочубеїв. Роботи мають різне датування, стилістичні особливості. У деяких відображені стародавні традиції місцевих художників. Певна частина виконана іноземними митцями як за кордоном (Ф.Я. Беккер), так і в Україні (Г. Гольпейн). Не залишилися поза увагою українські та російські академісти XIX ст. (М. Потапов, В.М. Соколов, Ф.Ф. Бухгольц).

Аналіз архівних джерел та публікацій привів до атрибуцій портретів роботи С. та Ф. Землюкових (визначено В.В. Рубан), Г.Г. Хойзера (визначено Т.В. Слобожаніною), В.О. Серебрякова (визначено С.Ф. Гавриловою), О.Ю. Рокачевського (визначено В.М. Величком). Родинний портрет продовжується у творах графіки і скульптури. Зокрема, збереглися акварельні зображення Павла та Петра Григоровичів Галаганів, подружжя М.П. та П.Є. Комаровських невідомих авторів, Марії Павлівни Галаган (у заміжжі Комаровської) роботи І.О. Нечаєва 1830-х рр., скульптурний бюст Павла (Павлуся) Григоровича Галагана роботи А. Фолетті 1871 р. Кілька творів колекції представляють відомих в Україні історичних осіб: гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепу, І. Скоропадського, П. Полуботка (усі виконані кріпаком Галаганів С. Землюковим), церковних діячів: Мельхиседека (М.К. Значко-Яворського), Д. Ростовського, П. Могили невідомих авторів XIX ст. Оскільки

іконографія цих осіб у мистецтві розроблена ще недостатньо, вважаємо, що ця спадщина має не тільки мистецьку, але й історичну цінність.

Серед творів живопису інших жанрів у збірці присутні романтично забарвлені пейзажі Сокиринської садиби, сцени селянського побуту, зразки народної картини, тобто сюжети, в яких присутня українська тематика. Пояснити це допомагає цікаве спостереження, яке зробив свого часу Л.М. Жемчужников під час відкриття Г.П. Галаганом т.зв. «будинку для гостей» у Лебединцях: «...Григорій Павлович Галаган спробував, і дуже вдало, воскресити минуле: кожною дрібничкою ... він хотів нагадати нам життя дідів і прадідів».²⁴ Шануванням національного напрямку в мистецтві пояснюється підтримка Галаганами контактів з українськими і російськими художниками. О.Я. Волосков, Л.М. Жемчужников, Л.Ф. Лагоріо, К.А. Трутовський у різний час гостювали в Сокиринцях, знаходили тут належні умови для своєї творчої діяльності. Твори вітчизняних живописців, наприклад, «Буря на морі» І.К. Айвазовського (спільна атрибуція С.Ф. Гаврилової та автора публікації), «Італійка» І.С. Шаповаленка купувались для колекції навіть за кордоном.

У зібранні присутній також живопис європейських шкіл – пейзажі, натюрморти, біблейські сцени в оригіналах та копіях. Примножуючи його, власники орієнтувались, головним чином, на зразки академічного рівня. Із кращих можна назвати «Алегорію з негром» Д. Бейлі (?), «Маленького генія» Г.Схалкена (?) XVII ст. (обидва твори атрибутовано Т.В. Деркач), два портрети літніх чоловіків, виконані П. Бранделом у кін. XVII – поч. XVIII ст.ст. (атрибуція Т.В. Слобожаніної), «Коронування Есфірі» М. Ск'явоне (XVIII ст.), «Неаполітанську затоку» Й. Рауха (1843 р.), копії картин біблейської тематики роботи А. Фаріні (1840-1860-і рр.) та інших невідомих виконавців.

Колекція графічних робіт включає добірку італійських та французьких репродукційних естампів кінця XVIII – поч. XIX ст.ст. з Рафаєлевських фресок у Ватикані, інших видатних творів європейського мистецтва. Її доповнюють портретні літографії відомих історичних і культурних осіб Росії та Європи кін. XVIII – XIX ст.ст., краєвиди російських міст. З авторів можна навести М.І. Уткіна (1780–1868), К.П. Бегрова (1799–1875), О.А. Осипова (1770–1850). Певне зацікавлення викликає саморобний альбом із гравійованими краєвидами міст Європи, де побували Галагани у 1840-і рр. (альбом дуже пошкоджений). Меморіальне значення мають поодинокі малюнки I пол. XIX ст. самих господарів Сокиринців – Григорія Павловича Галагана та його сина Павла (Павлуся).

Кількісно невелику збірку скульптури можна в цілому охарактеризувати як інтер'єрні роботи різних жанрів і матеріалів, виконані переважно у XIX ст. професійними майстрами Німеччини, Італії, Росії. Представлено міфологічні сюжети (парні мармурові «Викрадення Прозерпіни» Е.М. Фальконе II пол. XVIII ст., бронзові «Юнак, що бореться з орлом» Я. Фершнайдера та «Німфа джерела» невідомого майстра XIX ст.), портрет (гіпсовий бюст Петра I, виконаний у Миргородській художньо-промисловій школі ім. М.В. Гоголя в 1910 р., неатрибутовані поки кабінетні роботи: бронзовий бюст чоловіка та чавунний бюст жінки II пол. XIX ст.), жанр («Хлопчик, що молиться» Л. Пампалоні I пол. XIX ст. (атрибуція Т.В. Слобожаніної), анімалістика («Кляча» П.К. Клодта XIX ст. (атрибуція С. Гаврилової), композиція з чавуну «Олені» XIX ст.).

Наведені нами мистецькі твори відображають далеко не повний склад збереженої колекції Галаганів, адже робота з її історичної реконструкції ще не завершена. В більшості архівних джерел та описах колекції I пол. XX ст. інформація про предмети є неповною: здебільшого без визначення автора (чи майстра), точного датування, техніки й матеріалу. Без цих «дрібниць» неможливо визначити особливості творів, довести їх належність до Галаганівського зібрання.

За час існування у XX ст. збірка пережила кілька втрат та вилучень. Уперше у незначних розмірах вона постраждала напередодні націоналізації у 1919 р. Після того, як стала складовою частиною Прилуцького краєзнавчого музею, у квітні 1927 р. до театрального музею при ВУАН було вилучено один з двох його вер-

тепів.²⁵ Через рік музей отримав новий наказ Наркомату освіти України віддати всі матеріали, пов'язані з ім'ям Кобзаря, до музею при Шевченковім інституті у Харкові.²⁶ Відтак колекція позбулася живописних творів «Проводи рекрутів» І.Сокколова та «Млин» Шевченка²⁷. Часткове зменшення відбулось і під час Великої Вітчизняної війни.

У 1954 р., відколи Галаганівське зібрання перевезли до Чернігівського історичного музею, два полотна – «Кобзар на шляху» Л.М.Жемчужникова та «Околиці Рима» В.І.Штернберга – за рішенням державних органів культури було передано до Київського музею образотворчого мистецтва (нині Національний художній музей України). Не минули втрати і Чернігівський художній музей. Під час крадіжки 1997 р. здобиччю злочинців стали роботи Г.Гольпейна, Й.Рауха, Л.Лагоріо, Д.Бейлі, невідомого художника кола Сассоферато. Незважаючи на це, Галаганівська збірка продовжує займати важливе місце у презентації досягнень вітчизняного та європейського мистецтва у музейних умовах, одночасно розкриває деякі аспекти приватного колекціонування Чернігівського регіону минулих століть.

Пропоноване дослідження не заперечує можливості подальшої, повнішої реконструкції колекції та продовження атрибуційної роботи. Додаткову інформацію можуть дати нові джерела, пошуки яких тривають.

1. Маценко В. Прилуцкіна. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого у. Полтавской губ.-Ч.1-2. Ромны,1888.

2.Лазаревский А. Старинные малорусские портреты// Киевская старина.-1882.-№5; Лазаревский А. Материалы для биографии Г.П.Галагана// Киевская старина.-1898.- №7-9.

3. Лукомский Г. Сокиренцы// Столиця и усадьба.-1914.- № 24.- С.4-14.

4. Семенчик М.Свідки минулого// Хроніка 2000.- Вип.41- 42.-К., 2001.- С.381-385.

5. Степович А.І. На Галаганівщині літом 1927 р.// Україна.-1929. - Кн.1-2.

6. Бюлетень Прилуцького окружного музею. - Прилуки,1928. №1.; Прилуки, 1929.№2.

7. Білецький П.Український портретний живопис XVII- XVIII ст.ст. Проблеми становлення і розвитку.- К., 1969.-319 с.; Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII- XVIII ст.-К., 1981.-159 с.; Белецький П. Украинская портретная живопись XVII- XVIII вв.- Л.,1981.-256 с.

8. Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX ст.- К.,1984.-371 с.; Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX - н. XX вв.- К.,1990.- 285 с.

9. Попова Л.И. Русская колония в Риме в письмах И.Шаповаленко// Панорама искусств.- Вып.9. М., 1986.- С.99-115.

10. Яцок В. «Се діло треба розжувати»// Яцок В. Живопис- моя професія: Шевченкознавчі етюди.- К., 1989.- С.48-57.

11. Величко В.М.Опанас Рокачевський і родина Галаганів// До історії формування зібрання Чернігівського обласного художнього музею. Збірник наукових матеріалів.- Чернігів, 2003.- С.59- 63.

12. Гаврилова С.Ф. Дворец Разумовского в Батурине// Північне Лівобережжя та його культура XVIII- поч. XIX ст. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Ф.Л. Ернста (1891-1949). Суми, 1991.- С.21-24; Гаврилова С. Художник і меценат// Родовід.-1995.- Число 12.- С.49-54; Гаврилова С. Народна картина в колекції Чернігівського художнього музею// Родовід.-1997.- Число 16.- С.36-42.

13. Гончаренко В.С. Кілька сторінок із життя О.Я. Волоскова// Сіверянський літопис.- 1995.- №5.- С.64-67.

14. Курач С.М. Два портрети представників роду Туптал у збірці Чернігівського художнього музею// Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. [Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»].- Чернігів, 2002.- С.48-51.

15. Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. 1919-1994. Буклет.- Прилуки,1994.- 6 с.; Гайдай Г. Музей у Прилуках// Українська культура.- 2004.- №5- С.12-13; Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей// Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. Чернігівське земляцтво/ Авт.-упор. І.М.Корбач, В.Є.Устименко.-К., 2004.- С.436, 438, 440.

16. Курач С.М. Коллекция произведений искусства помещиков Галаганов. Научная справка (машинопись).-Чернигов, 1990.- Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею (далі- НА ЧОХМ) - оп.1- спр.200; Курач С.М. Дополнение к научной справке «Коллекция произведений искусства помещиков Галаганов» (машинопись).-Чернигов, 1991.-Там само, оп. 1, спр.360; Курач С.М. Колекція творів мистецтва Галаганів// Сіверянський літопис.-1995.- №5.- С.60-63.

17. Чернігівський обласний державний архів (далі ЧОДА)- ФР.5492- Оп.1.- Спр.1420.- Арк. 10.

18. ЧОДА- ФР.5399.- Оп.1.- Спр.2.- Арк.13.
19. ЧОДА-ФР.5399.- Оп.1.- Спр.9.- Арк.24.
20. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1511.- Арк.185.
21. Гайдай Г. Наші розповіді// Скарбниця.-1994.- №12.- С.4-5.
22. ЧОДА-ФР.2124.- Оп.1.- Спр.121.- Арк.13.
23. НА ЧОХМ- Оп.1.- Спр.3.- Арк.4.
24. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого/ Вст. ст. и прим. А.Г. Верещагиной.- Л.,1971.-С.170.
25. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1567.- Арк.64.
26. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1597.- Арк.57.
27. Пізніше автором цієї роботи було визнано М.С. Башилова.- Т.Шевченко. Повне зібрання творів в 10-ти тт.- Т.10. Живопис, графіка.1857-1861.-К.,1963.-С.130.

В статье рассматривается коллекция произведений искусства Галаганов из Сокиринской усадьбы Галаганов на Полтавщине. Анализируется история формирования, состав, современное состояние части коллекции, которая хранится в Черниговском областном историческом музее, историко-культурная и художественная ее ценность.

Ключевые слова: коллекция произведений искусства, Галаганы, Черниговский художественный музей, произведение искусства.

Some aspects of private collection of the Galagans from Sokyryntsi village at Poltava province are considered in the article. Its forming, structure, modern condition of some half in Chernihiv region art museum, cultural and art value are analyzed.

Key words: art collection, the Galagans, Chernihiv art museum, art work.

ОБРАЗ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ПЕРІОДУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК УЧАСНИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті в історіографічному контексті розкривається образ козацького полковника періоду Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Особлива увага звертається на його функціональну роль як учасника державотворчого процесу.

Ключові слова: козацький полковник, війна, старшина.

Лише неординарні, історичні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і, навпаки, переломні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Унікальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини XVII ст. Велике козацьке повстання 1648-1649 рр. і наступна за ним Визвольна війна за утвердження національного суверенітету, які за масштабами розмаху та глибиною спричинених ними суспільно-політичних, ідеологічних, духовних, у цілому ментальних зрушень можна поставити в один ряд з найзначущішими подіями європейської історії пізнього середньовіччя – рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) вивели на авансцену життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського масштабу.

Над козацькими війнами середини XVII ст. донині тяжіють – у чомусь більшою, в чомусь меншою мірою – парадигми української, польської, єврейської "національних історіографій", сформульовані впродовж середини XIX – початку XX ст. як підґрунтя для ідеологій модерного націотворення. Не вдаючись в екскурси до сьогоднішніх змін у поглядах на війну польської та єврейської історіографій, дослідниця Н. Яковенко зазначає, що з українського боку перші зазіхання на ексклюзивний статус "великої війни" можна пов'язати з появою наприкінці 1970-х праць Франка Сисина – нині, поза сумнівом, головного авторитета в цій темі; упродовж 1990-х з'являється також низка праць Сергія Плохія, а зовсім нещодавно – піонерські розвідки Петра Саса та Сергія Леп'явка, щоправда, в широкий обіг запропоновані в них новації поки що не ввійшли. Цілком очевидно також, що на тих дослідників, які підхоплять естафету ревізії цього без перебільшення найміцнішого монумента старої історіографії, чекає низка сенсаційних несподіванок [15, с. 190]. Продовжує викликати науковий і пізнавальний інтерес розвідка про козацьких вождів Б. Сушинського [11].

Останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція щодо повернення на авансцену історії людської особистості, зокрема в період Визвольної війни. Відомий український історик І. Крип'якевич зауважував: "Коло ініціаторів повстання охоплювало кращих представників старшини Запорозького війська, людей, найбільш досвідчених у військовій справі, з яких

© Радько Петро Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

майже всі брали участь у повстаннях 20 – 30 років XVII ст. і мали великий авторитет серед козацької маси. Займаючи місця сотників і отаманів, вони мали змогу впливати безпосередньо на рядових козаків і залучати їх до планів майбутнього виступу" [5, с. 109].

Українською історіографією вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів, проводирів народних рухів доби Київської Русі, українського середньовіччя та нового часу. Поряд з цим створюються великі життєписи найяскравіших постатей в національній історії. Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує книга, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини XVII ст., сподвижникам і соратникам великого гетьмана. Тут представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого мистецтва виборювали й відстоювали незалежність України. Випущений на замовлення Міністерства інформації України за національною програмою випуску соціально значущих видань "Малий словник історії України" (1997 р.) дає короткі біографічні повідомлення відомих істориків про таких знаменитих козацьких полковників, як Іван Богун (О. Гуржій, с. 62), Ілля Голота (В. Палієнко, с. 115), Антон Жданович (В. Степанков, с. 152), Іван Золотаренко (Т. Чухліб, с. 167), Максим Кривоніс (В. Степанков, с. 219), Михайло-Станіслав Кричевський (В. Степанков, с. 229) Нестор Морозенко (Д. Яневський, с. 262).

Вони проявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то гнучкими політиками, то виваженими адміністраторами чи обережними дипломатами, слідуючи, але й подеколи вступаючи в протиріччя із стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони різнилися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По-різному склалися їх життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, – це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів [8, с. 6]. На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу сучасна українська історіографія намагається відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок образи полководців, що жили й діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту.

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, зазвичай ділять на козацьке і шляхетське крило, ніби принципово протиставлені. У цьому є певне спрощення, бо насправді, на думку авторитетної дослідниці Н. Яковенко, довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби "всіх проти всіх", який наступав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в політичну еліту однодумців [14, с. 360].

Першою з них була реєстрова ("старинна") старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям вояцької солідарності, незалежно від того, з козацького, а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшли і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вишняк, Іван Волевач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Максим Нестеренко, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Черняга), Прокіп Шумейко та багато інших [14, с. 360].

Найвідомішому козацькому полковнику Івану Богуну присвятили свої публікації вітчизняні історики В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський, Л. Полухін, а серед сучасних дослідників О. Гуржій [4], Б. Флоря [12], Т. Яковлева [16] та ін. Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що в біографії Івана Богун є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії". Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: "Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя" [16, с. 43].

Є підстави стверджувати дослідникам В. Смолію та В. Степанкову, що гетьман Б. Хмельницький відправляв посольство полковника Ф. Джеджалія до турецького султана, яке мало натякнути на можливість прийняття Військом Запорозьким його протекції й оскаржити дії хана, який дозволив татарам грабувати українські поселення та брати ясир [9, с. 135]. Сучасні дослідники вивчали окремі постаті сподвижників Богдана Хмельницького: В. Брехуненко (див. [8, с. 27 – 38]) – Кіндрата Бурляя, В. Степанков (див. [8, с. 243 – 260]) – Данила Нечая, В. Горобець (див. [1, с. 26 – 36; 8, с. 261 – 276]) – Івана Нечая, Ю. Мицик (див. [7, 277 – 286; 8, 377 – 384]) – Тимоша Носача та Прокопа Шумейка.

Другу групу старшин упродовж 1648 р. витворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям "руської" солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло українська шляхта входила до старшинської верхівки й завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції наверх, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу (Михайлу) Кричевському. На відміну від багатьох політиків, дипломатів і полководців того часу, діяльність яких залишалася поза увагою науковців, йому "пощастило". В. Липинський присвятив висвітленню життя полковника монографічне дослідження. Деяких аспектів його біографії торкалися О. Апанович, М. Грушевський, М. Капустяний, М. Костомаров, Е. Котлубай, І. Крип'якевич, О. Переяславський та деякі інші вітчизняні й зарубіжні історики, а серед сучасних В. Степанков [8, с. 177 – 192].

Помітною постаттю серед передвоєнної православної шляхти був Іван Виговський. Саме він сформував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: "Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський", – писав один із сучасників (цит. за [14, с. 361]).

Майже з перших днів Визвольної війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Виговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленського, Силуяна Мужилівського, Григорія Сахновича-Лесницького, Ярему Петрановського та ін. Уже на початку повстання на козацький бік переходить майбутній переяславський полковник й один з найзавзятіших противників порозуміння з Польщею Петро Головацький. Після битви під Корсуном у червні 1648 р.

свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмелецький. Іван Креховецький розпочинає свою "козацьку кар'єру" на посаді корсунського полкового писаря, а згодом він стане одним з найпомітніших дипломатів Хмельницького й генеральним суддею. Окремим полковникам сучасні дослідники присвятили спеціальні публікації, зокрема А. Гурбик [2, с. 130 – 139; 3, с. 41 – 60] – Антону Ждановичу, Ю. Мищик [8, с. 141 – 150; 221 – 226] – Михайлу Зеленському та Силуяну Мужилівському.

Третю групу старшини, яку винесла на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко злилися зі "старшиною старшою", набувши військового досвіду і навіть слави полководців. Сподвижник Богдана Хмельницького Василь Золотаренко загинув у вирі боротьби за гетьманство, спричиненої внутрішніми усобицями, дезорієнтацією та деморалізацією тогочасного суспільства, в якому особисті інтереси превалювали над патріотичними ідеалами. Згубність розбрату у тогочасному суспільстві позначилася на періоді історії України, який від сучасників дістав назву "Руїна" [8, с. 162]. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Мартина Небабу шведська дипломатична агентура характеризувала як "одного з найкращих полковників Хмельницького". Про феноменальну мужність Небаби свідчить його останній бій під Лоевом 1651 р., де він, втративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонявся до останнього подиху [14, с. 363].

На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо осторонь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло, ще довоєнний "польовий вождь" козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), ватажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менш помітні, з погляду тогочасних джерел, полковники і старшини Александренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник [14, с. 363].

Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що всі три згадані групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету Визвольної війни. Полковники зі "старинного" козацтва, відчуваючи гостру особисту антипатію "до ляхів", водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усякій війні. З погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не дивина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького ця традиційна модель козацької поведінки не озивалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблю і як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старі місця, і саме старшинський елемент зі "старинних" козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції [14, с. 364].

Утім, тертя за право першості траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринали якраз у "старинній" старшинській групі, певній у своєму досвіді й популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко звикали до автократизації його влади. Це з їдкою влучністю підмітив у 1654 р. київський непоказаний шляхтич Павло Олекшич

у листі до свого приятеля – "старинного" козака-шляхтича Івана Богуна: "Хмельницький, що був вашим товаришем, тепер став вашим паном". Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають "першою особою після Хмельницького", ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові "хотілося бути другим гетьманом". У січні 1652 р. було звинувачено у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника "старинної" старшини, корсунського полковника Лук'яна Мозирю. Навесні 1652 р. антигетьманський рух очолив миргородський полковник Матвій Гладкий, котрий, за свідченням московських агентів, "назвався замість Хмельницького гетьманом" [14, с. 364].

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й мірятися авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділити два головні спрямування й співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадку – це фанатична польська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись приєднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, й якісь дрібні поступки з польського боку нічого не міняли в їхньому становищі, навпаки – увиразнювали їхню зраду. А тому, як писав у своєму посольському звіті 1649 р. московський дипломат Григорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні: "Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба приборкати поляків" (див: [14, с. 364]).

Серйозно ставилися до цього противника й на коронному боці, розрізняючи власне козаків на шляхту й селян. "Плебс розпустити, шляхту-зрадників видати" – ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню і навпаки – не менш стереотипний пункт перемирних угод: "Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амнітувати" [14, с. 364].

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли стала очевидною сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах річпосполитівських вольностей, настрої старшини міняються. Московська небезпека, примножена повинню анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну антипольській затятості приходять спроби порозумітися, втім, уже запізнілі, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: простолюди. Поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю "до панів", безжалісний і жорстокий навіть з погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людянність часів [14, с. 365]. Визначній ролі Максима Кривоніса у Визвольній війні присвятили свою публікацію В. та З. Чуприни [13].

Дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоніса, гетьман Б. Хмельницький заборонив йому "свавілля чинити, міста палити й руйнувати". В. Смолій та В. Степанков акцентують увагу на тому, що М. Кривоніс, створивши армію, своєю безкомпромісною боротьбою з поляками, євреями, шляхтою й католиками зажив великого авторитету серед радикально налаштованого поспільства, яке вбачало в ньому свого "вождя". Ставши, по суті, другою особою у Війську Запорозькому, він дозволив собі проігнорувати розпорядження гетьмана, що, вочевидь, торкалося заборони безчинства. Кривоніс одного разу відповів: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як ти". Однак Хмельницький спромігся відкликати його з найближчими старшинами до табору. За вчинені погроми й непослух покарав М. Кривоніса та чотирьох його полковників прикуттям до гармати, інших старшин було ув'язнено, а деяких навіть страчено. Привезених ними до табору в'язнів було звільнено. Кривоніс зрозумів, що, не покаювшись, в умовах військового часу (угоди про перемир'я з Річчю Посполитою укладено не було) втратить не тільки посаду, а й голову. А відтак вибачився, і після виплати штрафу його було взято на поруки. Б. Хмельницький виявив мудрість: домігшись від Кривоніса та його полковників визнання провини, не пішов на загострення, що могло призвес-

ти до розколу у війську, а поновив їх на посадах. Після цього інциденту ніхто зі старшини уже не наважувався ігнорувати волю гетьмана, визнавши в ньому беззаперечного володаря булави [9, с. 149].

Дослідники В. Смолій та В. Степанков зазначають, що з кінця 1650 р. Б. Хмельницькому довелося долати супротив з боку старшини його курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. За даними шведського дипломата Іогана Майєра, на одній з нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є і залишиться їхнім королем і володарем, а йому ніколи не стати їхнім королем. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 р. гетьмана, повідомляв у "реляції", що на старшинській раді більшість присутніх висловилися проти боротьби з Польщею. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казимиром. Окремі з полковників нарікали на те, що гетьман їх "до думи не закликав". Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький вдався до зібрання "чорної" ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловилися на його підтримку. Після цього він змістив частину пропольських настроєних полковників з посад [10, с. 65 – 66].

Поживним середовищем для антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впорядкування козацького реєстру, що повертало до підданського статусу показаних селян і міщан. У жовтні 1651 р. проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолив Степан Пободайло, обраний полковником на козацькій раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 р. гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очоленіх миргородським полковником Матвієм Гладким. У відповідь на репресії чернь Миргородського й Прилуцького полків нібито обрала гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент [14, с. 365].

Своєрідним символом майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював "старинний" козак Філон Джеджалій, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі "старинного" козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилися за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього. Роль "козацького батька", який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгічна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 р. один із ватажків простолюду Іван Безпалій скаже: "Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжособної брані не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі єсьмо вкупі жили" [14, с. 365].

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоду козацьку державу з усіх боків оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека-незгода зачалася всередині, а хитромудрий гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

1. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659) / В.М. Горобець // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 26 – 36.

2. Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович: Полковники Війська Запорозького / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 130 – 139.

3. Гурбик А.О. Полковник Антон Жданович: [Про сотника реєстр. Чигир. полку] / А. Гурбик // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41 – 60.
4. Гуржій А.О. Іван Богун: деякі міфи та реальність / А.О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99 – 111.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич; Академія наук Української РСР; Інститут суспільних відносин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.
6. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
7. Мицик Ю. Тиміш Носач: [Про сподвижника Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Історія в шк. України. – 1996. – № 2. – С. 42 – 45.
8. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій відп. ред. та ін. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – Кн. 1. – 400 с.
9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. – 400 с.
10. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: "Альтернативи", 1997. – 368 с.
11. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.: Іст. есе: У 2-х т. – [2-ге вид., доповн.] – Одеса: Вид. дім "ЯВФ", 2006. – Т. 1. – 585 с.; Т. 2. – 578 с.
12. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71 – 75.
13. Чуприна В. Надійний сподвижник гетьмана [М. Кривоніс] / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2002. – № 11/ 12. – С. 105 – 108.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [3-є вид., перероблене та розшир.] / Н. Яковенко – К.: Критика, 2006. – 586 с.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
16. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43 – 53.

В статтє в историографическом аспекте раскрывается феномен казацкого полковника периода освободительной войны украинского народа середины XVII века. Основное внимание обращено на его функциональную роль как участника государственного строительства.

In the article is considered in historiographical context the phenomenon of Cossack colonel of liberate war of Ukrainian nation of XVII century. Main attention is paid to functional role as a national construction.

Андрій Царенок

ЕСТЕТИЧНІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ ГЕОРГІЯ КОНИСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Автор звертається до історико-естетичних реконструювань на основі аналізу творчої спадщини Г. Кониського, враховуючи її співвіднесеність із традиціями естетичної думки доби українського бароко.

Ключові слова: естетична думка, бароко, риторика, поетика, драматургія, естетосфера проповіді.

Проблема розвитку естетичної думки у творчій спадщині професорів Києво-Могилянської академії й досі залишається цікавим об'єктом для вивчення з боку істориків становлення вітчизняної естетики як науки. Не є у цьому відношенні винятком і творча спадщина видатного громадського та церковного діяча, нині канонізованого, Георгія Кониського (1717 – 1795), який був одним із найзначніших представників киево-могилянської традиції філософування. Погляди Кониського певним чином відображали результати студій інших професорів академії; в них ми знаходимо чимало особливостей, пов'язаних із впливами епохи бароко і навіть, до певної міри, елементів класицизму. Все це визначає необхідність ретельного вивчення естетичних ідей Кониського та визначає актуальність і доцільність даного дослідження.

Специфіка процесу розвитку естетичної думки в Україні у XVII-XVIII ст. позначена відсутністю естетики як самостійної науки та естетичних трактатів як таких. Для пошуку естетичних ідей чи їхніх ремінесценцій дослідники традиційно вдаються до ґрунтовного ознайомлення з творчістю тих чи тих діячів з метою реконструкції їхнього естетичного світогляду на основі аналізу знайденого матеріалу.

Серед вітчизняних студій, присвячених висвітленню естетичних уявлень Г. Кониського, виділяємо працю М. В. Кашуби, яка розглядає участь киево-могилянського професора у розробці проблем риторики, поетики та ін. У межах дослідження "Очерки развития эстетической мысли Украины" (Москва, 1981), що і досі залишається чи не єдиним "найбільш докладним висвітленням історії української естетичної думки" [див. 12, 77], звертається до естетичних пошуків Кониського й І.В. Іваньо. Цікавим є твердження цього науковця про те, що об'єктом дослідження у XVII-XVIII ст. для історика естетики мають бути філософські праці, риторики і поетики, а також художні твори, адже філософські праці містять у собі загальні висловлювання щодо мистецтва, риторики і поетики – характеристики художньої творчості, мистецької діяльності та їх впливу на почуття і, зрештою, художні твори дають можливість з'ясувати реальні закономірності, які діють у мистецькій практиці.

Власне до художньої творчості Г. Кониського (головним чином, драматичної) зверталися С. О. Єфремов, Л. О. Софронова та інші дослідники.

Аналіз естетичних уявлень Г. Кониського як яскравого представника киево-

© Царенок Андрій Вікторович – старший викладач кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

могилянської традиції у контексті сучасних йому ідей епохи бароко передбачає вирішення таких завдань: 1) дослідження особливостей розвитку естетичних ідей у працях професорів Києво-Могилянської академії; 2) висвітлення естетичних аспектів світогляду Г. Кониського на основі його філософського курсу, студій з риторики та поезики й художніх праць.

Оскільки Георгій Кониський, подібно до інших київських професорів того часу, не займався безпосередньо питаннями естетики, то висвітлення його естетичних уявлень буде здійснене головним чином на загальному тлі розвитку барокової естетичної думки.

Означений аспект аналізу естетичної думки у Києво-Могилянській академії доцільно розпочати із традиційної загальної характеристики даного осередку науково-культурного та релігійного життя.

Академія являла собою навчальний заклад європейського типу, водночас виступаючи провідним центром філософської думки України другої половини XVII-XVIII ст. Як відзначається дослідниками, філософія академії відрізнялася синтезуванням ідей, що склали підґрунтя духовності України попередніх епох, із філософськими надбаннями латинського Заходу [див. 7, 154]. Вказується, що для її професорів було характерним прагнення до вироблення самостійного мислення, свого власного типу філософування, який би створювався за використанням на-дбань традицій давньоруської доби, візантійського богослов'я, латинської схоластики та західноєвропейських реформаторських теорій [15, 213].

М. Кашуба зауважує, що таким чином у філософській системі Києво-Могилянської академії виразно втілювався духовно-змістовний компонент якісної своєрідності філософії доби бароко "з її здатністю до поєднання непоєднуваного, з прагненням до всеохоплення й примирення протилежностей" [8, 21]. Звісно, це не могло не позначитися і на розвитку естетичних уявлень у києво-могилянській традиції.

Утім, слід одразу ж звернути увагу на важливу особливість: роль діячів академії у розвитку естетичної думки України визначається не стільки їхніми власними філософськими розробками (в яких питанням естетики майже не відводиться місця), скільки розробкою проблем риторики, поезики і практичною їх ілюстрацією, тобто створенням шкільної віршової поезії та драми [5, 63]. Так, наприклад, фактично не робиться екскурс у сферу естетичних проблем у власне філософському вченні самого Г. Кониського, яке, до речі, на думку дослідників, "як своєрідний синтез ідей всієї попередньої вітчизняної філософії відображає рівень її розвитку у першій половині XVIII ст., розкриває традиції й тенденції вітчизняної філософської школи, що склалася на базі Києво-Могилянської академії у XVII – на початку XVIII ст." [9, 5]. Часом мислитель звертається до, скажімо, питань, пов'язаних із мистецтвом [11, 73-79] (при цьому було типовим свого часу, що вживане ним слово "мистецтво" мало значно ширше значення, ніж тепер [10, 207-208; 11, 21-22]); однак окремого розділу з проблем мистецтва у відомому філософському курсі Кониського ми не знаходимо. Не являють у цьому відношенні винятку і курси інших професорів академії. І взагалі, як вказує І. Іваньо, до кінця XVIII ст. в Україні не з'явилося жодного твору, автор якого ставив би перед собою проблеми естетики як науки [5, 66]. Естетичні проблеми виникали і вирішувалися, по-перше, у посібниках з риторики і поезики, по-друге, частково у сфері самої мистецької практики, художньої творчості та сприйняття. Професори мали пропонувати увазі "спудеїв" і зразки художніх творів, теоретичні принципи створення яких вони обґрунтовували. На думку І. Іваньо, філософські проблеми розвитку ораторської прози, драматичної і ліричної поезії знаходять відображення у латинських посібниках з риторики та етики, прочитаних як курс в академії у XVII-XVIII сторіччях [там само, 63]. Цікавим є і той факт, що відносно української культури, як вважає І. Бондаревська, можна говорити про єдиний комплекс риторики-поезики, оскільки обидві дисципліни як словесні "мистецтва"

мають у відповідний період часу тенденцію до злиття. "Формувалося якесь єдине уявлення про техніку, особливості та суспільне призначення словесної творчості загалом" [2, 108].

Водночас не можна не згадати й ще одну позицію цієї ж дослідниці: на основі здійсненого аналізу курсів поетики та риторики тощо І. Бондаревська робить висновок про неможливість існування власне естетичного досвіду, естетичного судження та естетичної теорії в українській культурі XVII-XVIII ст. [там само, 254]. Оскільки метою даного дослідження не є спроба доведення чи повного спростування такого категоричного та сміливого твердження, ми обмежимося лише констатацією наявності останнього у сучасній історії вітчизняної естетичної думки. Втім, зауважимо, що та ж І. Бондаревська вказує на значення змін у суспільній свідомості та культурі, пов'язаних із запровадженням в обіг риторики і поетики (а також новими формами розвитку живопису). Вони "виводили мислителів і митців у переддень народження естетики як теорії, дисципліни і регулятивної ідеї культури, звужуючи значення слова "художество" до цілком певних видів творчої діяльності" [там само, 157].

Що стосується власне риторики, то викладання її починається ще у деяких братських школах, а у Києво-Могилянській академії вона з відомих причин стає обов'язковою дисципліною. Студенти класу риторики вчилися правил красномовства, ораторського мистецтва, ознайомлюючись головним чином з античними зразками, а також писали промови на різні випадки, часто заробляючи цим мистецтвом собі на життя. Цікаво, що професори та учні академії майстерно вітали прибулих до Києва можновладців, що служило приводом запрошення риторів до столиці з наданням, як правило, високої посади. Такі факти свідчили про майстерність київських ораторів [див. 8, 37-38], а отже, й ефективність згаданих вище курсів з риторики.

Риторика академії спиралася на традиції античної та новочасної науки красномовства (ідеї Аристотеля, Цицерона, Р. Луллія, Я. Понтана, Е. Роттердамського та ін.). В цілому в історії закладу XVII-XVIII ст. було складено кілька десятків таких курсів, які розвивали (як і риторика Аристотеля) ті проблеми, котрі пізніше і на іншому рівні будуть вирішуватись естетикою [5, 67]. Дана обставина робить риторика цікавим джерелом для історії естетичної науки.

"Оратор Могилянський" – саме таку назву мав один з найбільш ранніх курсів з риторики, прочитаний в академії у 30-х рр. XVII ст. Кононовичем-Горбацьким. У курсі визначалися завдання та цілі риторики, була розроблена система понять та категорій останньої. Кінцева мета риторики і красномовства вбачалася у служінні суспільному благу. Кононович-Горбацький вважав, що дар красномовства залежить не лише від здібностей, але й від навчання та практики. Перераховуючи предмети, гідні похвали з боку оратора, автор курсу, зокрема, говорить і про красу споруд, природних та штучних прикрас. Краса ж живого виявляється як гра природи або як її обробка і краса ця пізнається через порівняння з іншими живими істотами [там само, 68].

Оскільки ораторське мистецтво було перш за все мистецтвом "красного" слова, наука красномовства розробляла принципи і шляхи розкриття достовірності, доцільності та краси слова як основного елемента публічної промови. Краса ж, на думку того ж Кононовича-Горбацького, являла собою те, що справляло враження простоти та зрозумілості [там само, 69], що досягалося єдністю форми та змісту. На цій підставі розробляється поняття про красу слова та стилю, про художні засоби прикрасення мовлення. Взагалі емоційно-естетична "складова" промови повинна була справляти певну морально-етичну дію на слухача: риторика мала спрямувати увагу оратора на діяльність людського розуму, водночас сприяючи розвитку вміння задовольняти естетичні потреби слухача за допомогою красномовства. І в цьому відношенні, вважає І. Іванько, риторика справді може бути визнана спорідненою з естетикою [там само, 71]. Принаймні, вона цілком вписується в естетичний дискурс означеного періоду, а твори ораторського мистецтва відтак

характеризуються наявністю власної сфери реалізації естетичних цінностей – естетосферою.

Значну увагу риторичі приділяв і Феофан Прокопович, з ім'ям якого, можливо, пов'язаний найбільший внесок у розвиток естетичної думки України в цей період [там само, 96] (слід згадати, що, як вказує Кашуба, прихильником думок Прокоповича був і сам Г. Кониський [8, 39]). Ф. Прокопович відкидає традиції тодішньої української схоластичної проповіді та надає останній суспільно-практичного, публіцистичного напрямку, який, з одного боку, він теоретично обґрунтував у своїх творах ("Духовному регламенті", "Богословських уроках" та ін.), а з іншого, практично реалізовував у власних проповідях [22, 99-100]. Риторичу у власному курсі з відповідного предмета автор проголошував царицею мистецтв. Красномовство завдяки майстерності вираження думок та почуттів приносить користь та, що є важливим для істориків естетики, задоволення. На думку Ф. Прокоповича, сама філософія має бути вдячною красномовству, оскільки без нього вона "не змогла б вийти на денне світло та ховалася б у закутках самої думки" [5, 98]. Основну ж функцію красномовства Прокопович визначає як отримання певного знання, збудження душевних почуттів, спрямованої дії на думки слухачів (чи читачів). Тому в риторичі особливе місце займає як характеристика окремих почуттів, так і розробка ораторських засобів для збудження певного почуття. У цьому відношенні риторика Прокоповича, як й інших тогочасних авторів, сприяла майбутньому ствердженню погляду на естетику як на теорію чуттєвого пізнання.

Вітчизняним православним діячам доби бароко (Іоанікію Галятовському, Лазару Барановичу, свт. Димитрію Тупталу та ін.) взагалі судилося зробити значний внесок у розвиток теорії та практики проповідництва. Так, привертає до себе увагу творчий доробок українських красномовців доби бароко, які прагнули дбати про збудження емоцій у слухачів задля досягнення дієвості ідей, що проповідувалися [17, 34-35], адже проповідь мала справляти комплексний вплив як на розум, так і на почуття людини. Досягненню такого впливу слугували відповідні засоби "окрилення" почуттів, наприклад, ті ж ампліфікації, "як один із головних прийомів емоційної і цілеспрямованої аргументації промови" [5, 68]. І, слід зауважити, майстерним промовцем-"казнодіям" вдавалося досягати бажаного ефекту (згадаймо, наприклад, що, за спогадами сучасників, проповідницьке слово Стефана Яворського було здатним змусити слухачів чи сміятися, чи плакати).

Водночас, за зауваженням І. Іваньо, у своїх літературних студіях тогочасні митці могли виявляти "більше турботи про зовнішній стиль, ніж про зміст творів, їм властиве захоплення зовнішньою стороною мистецтва, майстерністю, віртуозністю форми" [6, 8]. Відповідно, з огляду на сказане, цілком зрозумілою стає критика таких проповідницьких традицій з боку істориків гомілетичної думки: прагнучи привернути увагу слухачів, "казнодії" "часто піклувалися не стільки про розкриття істини Христової про наше спасіння, скільки про розвиток самої форми проповіді, про пристосування її до смаків, потреб та рівня розвитку свого слухача" [22, 66]. Зазначимо, що в цілому зміни у співвідношенні сакрального-дидактичного та художнього начал проповіді у багатовіковій історії православного проповідництва можна порівняти із метаморфозами співвідношення тексту співів та мелодії у процесі розвитку церковного хорового співу.

Процес впливу ідей і практики мистецтва риторичі і, зокрема, проповідництва на подальше становлення української естетичної думки позначився і на розвитку поетичного мистецтва: посібники з риторичі виробили загальні положення і правила, які лягли до основи теорії поезії (як і мистецтва слова у цілому).

Систематичні курси шкільних поетик читалися в академії з 30-х рр. XVII до середини XVIII ст. Збереглося близько двох десятків латинських рукописних конспектів цих поетик (авторами багатьох із них були відомі викладачі академії – Л. Горка, М. Довгалецький, Ф. Прокопович, сам Г. Кониський та ін.). Відповідні лекційні курси склалися на основі творів Аристотеля, Овідія, Горація, а також

західноєвропейських фахівців – Я. Понтана, Ц. Скалігера та інших. Значний вплив на українські праці, створені у Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах в Україні, мало й вчення про барокові художні засоби М. Сарбевського – відомого польського поета та теоретика польського бароко [16, 63], до естетичних ідей якого прилучився, зокрема, Лазар Баранович.

Склалися курси поетики переважно з двох частин: теорії поетики і прикладної частини, де висвітлювалися окремі роди та види поезії. У відомому курсі М. Довгалецького "Сад поетичний" таке протиставлення теорії й практики було синтезоване в один розділ, а як антитеза подавалися основи риторики для потреб поетики. Таким чином Довгалецький збагачував поетичне мистецтво риторичними правилами [8, 24]. У теорії поетики розглядається те коло питань, яке пов'язане власне з філософією мистецтва і є цікавим з точки зору теоретичної естетики – природа та походження поезії, її ставлення до світу, роль вигадки і правди, предмет і мета поезії тощо [там само, 24]. При цьому окремі теоретичні питання естетики розглядалися і в практичній поетиці: принципи поділу поезії на роди і види, характеристика трагічного, комічного та ін.

Взагалі "Сад поетичний" вважається класичним зразком барокової поетики, де риси стилю бароко були викладені найбільш досконало [23, 89].

Для барокового стилю, як відзначають деякі дослідники, характерним було надання особливого статусу авторові, головною метою якого мало бути "створення такої системи засобів сприйняття реальності, чинної в певному вимірі ціннісно-комунікативних відносин, де сприймач текстів має знаходитись у тій самій комунікативній площині, що і їхній автор" [16, 63]. Звідси кмітливість розуму ("консептизм") виступає як провідна риса барокового мистецтва. Цій якості приділяв увагу і вже згадуваний М. Довгалецький, трактуючи кмітливість як основу поетичного вимислу і творчості взагалі [14, 65-66]. Відповідно і мета поетик полягала в тому, щоб надати поетові посібник для навчання мистецтва складання віршів. Знання правил мало б сприяти розвитку таланту, яким володіє учень – потенційний поет. Авторами поетик визначалися й цілі поезії як такої – повчальна, розважальна та спонукальна, а також і її предмет ("матерія") – зображення людей (предметів), вчинків та наслідування творів майстрів поетичного мистецтва.

Говорячи про барокову специфіку киево-могилянських поетик, слід звернути увагу і на яскраво виражену тенденцію використання алегорій, емблематики та символіки, яким відводилося чимало сторінок або й окремі розділи, де теоретичні твердження ілюструвалися прикладами. Найбільша ж увага в поетиках приділялася емблематиці: ця традиція виявилася в Україні стійкою і давала себе знати і в Г. Сковороди. М. Довгалецький давав емблемам таке визначення: "Емблема – це фігурне зображення, яке одним своїм виглядом ясно передає характер і життя речі, яка мислить, грунтується на природних властивостях інших речей, які мислять. ...Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет. У кожній такій емблемі повинні бути: протасис, в якому закладається подібність, і аподосис, що містить у собі предмет, що уподібнюється" [там само, 66]. Такий посилений інтерес мистецтва бароко до емблематики витікав із властивого їй прагнення до наочності – наочності як візуальної, так і тієї, що передбачалася для внутрішнього, духовного зору й полягала в наочному вираженні певних ідей, абстрактних понять, явищ тощо. На думку українського літературознавця Д. Наливайко, характерна для бароко "алегоризуюча свідомість" всюди шукала приховані співвідношення і відповідності, особливо ж між сферою абстрактного і сферою наочно-предметного [там само]. Значення емблематики полягало насамперед у тому, що вона сприяла виробленню нової, "спільної з тогочасною європейською, ... поетики, яка заснувалася на визнанні першості образотворчого мистецтва й прагнула до словесного закріплення певних понять, уявлень, символічних значень тощо в пластично зримих образах", – зауважує Д. Наливайко [там само].

Зазначимо, що жанр емблеми у XVII-XVIII ст. набуває значної популярності: в

Україні були видані два емблематичні збірники, до цього жанру зверталися різні культурні діячі того часу. Зокрема, і Ф. Прокопович, про вплив творчості якого на погляди Г. Кониського вже зазначалося вище. Цікаво, що власна поетика Прокоповича стала найбільш популярною серед інших київських поетик. Оскільки автор добре усвідомлював зв'язок філософії і поезії, в його поетиці увага приділялася і власне філософії поезії: Ф. Прокопович намагався філософськи осягнути сутність поетичного мистецтва [5, 99]. Призначення поезії він вбачав у тому, щоб приносити користь і насолоду: "поет візьме для розробки те, що може бути корисним у людському житті, і буде старатись у такий спосіб вести виклад, щоб принести читачеві насолоду" [1, 180]. Саму ж поезію Прокопович розглядає насамперед як твір, створений за правилами. У трактаті "Про поетичне мистецтво" він радить слухачам не покладатися на здібності, а практикуватися, строго регламентуючи правила виконання стилістичних вправ. Характерно, що естетична насолода, на його думку, досягається різноманітністю, тобто винахідливістю і несподіваністю в розробці якоїсь теми. Ця теза "Поетики" була побудована на властивому для мистецтва бароко принципі варіативності [там само, 181].

Ф. Прокопович, хоча й сам остаточно не звільнився від характерного для бароко декоративного стилю мислення, виступав гострим критиком надмірностей барокового мистецтва та поетів, твори яких він зараховував до зразків "високопарного і надутого виду красномовства" [13, 218]. З позиції мистецтва, яке відповідає трьом вимогам: повчати, хвилювати і розважати, Прокопович критикує і тих поетів, які обмежують свої завдання лише розважальними функціями [1, 180]. Взагалі існує думка, що естетична теорія цього представника киево-могилянських наукових пошуків є перехідною від бароко до класицизму (втім, тяжіє вона таки до традицій українського бароко) [там само, 179-180]. Водночас, повертаючись до аналізу естетичного контенту церковно-ораторської концепції Феофана Прокоповича, не можна не відзначити, що саме він стає красномовцем, з якого розпочинається новий період в історії вітчизняного проповідництва – період звільнення від західноєвропейських неосхоластичних впливів [див. 22, 97-103]. Дана тенденція була притаманна для всієї площини філософсько-естетичних узагальнень Ф. Прокоповича, зрештою, сприяючи відходу від найхарактерніших ознак барокових мистецьких практик.

Як згадувалося вище, теорія поетичного мистецтва киево-могилянських професорів була тісно пов'язана із відповідними художньо-практичними розробками, особливе місце серед яких займали драматичні твори. Як відомо, культура українського бароко виразно позначилася і на драматичній творчості професорів Києво-Могилянської академії. Характеристиці драматичної літератури у поетиках відводилося особливе місце. Як зазначає І. Іваньо, для історії естетики висловлювання про драматичне мистецтво є цікавим тому, що воно тим або іншим чином пов'язане з естетичними категоріями трагічного, комічного, піднесеного.

Зокрема, трагедія як поетичний твір, згідно з поетикою 1687 р., мала характеризуватися: 1) наявністю складних перипетій, пов'язаних із втратою цільності; 2) діючі особи мали бути видатними і шляхетними; 3) слова мають бути значними, а мова має створювати атмосферу страху; 4) афекти повинні бути сильнішими, ніж у грецькій трагедії [5, 80]. М. Довгалевський завершенням фабули трагедії вважав катарсис, характеризуючи його як "повернення до щасливого чи нещасливого кінця".

Комедія ж, на думку цього дослідника, являла собою веселий твір, в якому має місце "наслідування низьких чи звичних дій, але не без дотепу та жартів" [там само, 81]. Супроводжувати сприйняття комедії має сміх. Мета комедійного твору – за допомогою гумору та дотепності виправляти порочні риси. Втім, твори, які професори називали комедіями чи трагедокомедіями, не належали до комічного жанру у сучасному нам його розумінні. І в практиці шкільної драматургії комічне, звичайно, пов'язувалося із зображенням тих персонажів та подій, які стали об'єктами інтермедій. Саме інтермедії мали розважати глядачів в антрактах драм,

з сюжетами яких вони могли бути не пов'язані. На думку деяких дослідників, сміливим поєднанням драми й інтермедії підкреслювався барочний характер творів. У М. Довгалевського інтермедії є органічною частиною драми: вони "своєрідно пов'язані з основною дією п'єси і немовби дають ще один ракурс погляду на неї чи коментар до неї" [8, 24]. У драмі "Комічне дійство" були сміливо пов'язані навіть два тексти: сама драма написана книжною українською мовою, а інтермедія – розмовною. У самій драмі також спостерігаються типові риси українського бароко (концептизм, захоплення формою та ін.), що відображало філософсько-естетичну культуру епохи.

Ініціатива реформаторських традицій в драматургії в означений період належала Ф. Прокоповичу та його послідовникам (Л. Горці та ін.). Так, у той час, як шкільна поетика не рекомендувала драматургам розвивати в п'єсах психологічні мотиви, Прокопович теоретично обґрунтував потребу розкриття психології драматичного героя та реалізував свої твердження в драмі "Володимир" [3, 306]. Настанови Прокоповича наслідує і Л. Горка (п'єса "Іосиф патріарха") [там само, 306-307]. Це свідчило про наявність нових тенденцій у розвитку драми на терені українських земель у цей час.

Риторика і поетика зіграли важливу роль у підготовці естетичної теорії мистецтва, адже саме в них ми вперше у вітчизняних писемних пам'ятках знаходимо зразки художньої техніки, уроки опису та аналіз предметів і явищ, що стають елементами художньої образності. Все це являло собою важливий внесок у розвиток естетичної думки, в т. ч. у формах риторики. Саме за таких умов відбувалося й становлення поглядів Георгія Кониського відносно мистецтва красномовства, які несли подібну естетичну забарвленість.

Г. Кониський навчався у Києво-Могилянській академії у часи її найвищого розквіту [8, 37], коли роль закладу у розробленні й розвитку різних галузей знання і, зокрема, риторики була особливо значною. Майбутній мислитель мав чудову нагоду ознайомитися із різними творами та думками, присвяченими питанням ораторства, а згодом і сам стає одним із найвідоміших проповідників своєї епохи [22, 110]. В академії, де було створено чимало курсів риторики, що їх читали багато найвідоміших професорів, викладався і його власний курс [5, 66].

Риторика Г. Кониського відносилася до числа "вільних мистецтв", тобто тих, котрі в його інтерпретації, є гідними вільної людини або які не стосуються твору, стражданого тілом, – на відміну від "механічних" або "рабських" мистецтв (землеробства, ремесел тощо), які знатній людині не личили та відносилися до творів, вистражданих тілом [10, 207-208].

Оцінюючи авторські проповіді Г. Кониського, О.С. Пушкін, який свого часу пише схвальну рецензію у зв'язку з виходом у світ творів мислителя, зазначає, що вони "прості і навіть дещо грубуваті, як повчання первісних старців, але є захоплюючою їхня відвертість" [18, 85-86]. Простий та зрозумілий виклад мав на меті справити відповідний вплив на слухача, на його розум та почуттєве сприйняття, що, звісно, робило проповідь ефективною.

Чимало промов Г. Кониського мали яскраву суспільно-політичну спрямованість (це було характерним і для творчості Ф. Прокоповича). Очевидно, саме в урочистих ("політичних") промовах ієрарха, на літературну гідність яких вказує О. С. Пушкін [Див. 18, 86], ще зберігалися певні впливи постбарокового риторичного "дотепу", однак естетосфера його дидактичного слова свідчить про все більший вихід проповідництва за межі канону "зложення казань" XVII ст.

Курс поетики, створений Г. Кониським, є найбільш пізнім з-поміж інших курсів з означеної проблематики і належать до 1746 – 1747 рр. Як зазначають дослідники творчого спадку мислителя, цей твір зберігся у кількох записах, один з яких зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України у Києві. Латинська назва курсу має доволі характерне барокове забарвлення: "Правила поетичного мистецтва, почерпнуті з авторів, що вивчають мистецтво поезії, коротко, з найважливішими спостереженнями, зібрані і на

користь студентської молоді викладені й витлумачені у рідній академії ... 1746 року" [8, 39]. У цьому курсі Г. Кониський багато в чому наслідує основні положення курсу поезики Ф. Прокоповича. Він дотримується традиційного поділу курсу на три книги: 1) поняття, що стосуються віршування; 2) види поезії; 3) початки риторики. М. Кашуба слушно звертає увагу на факт наявності в першій книзі курсу цікавого розділу про український вірш, про що майже не було згадки у попередніх поезиках київських професорів [там само, 39]. Лише в поезиці М. Довгалевського ми знаходимо роздуми про слов'янські вірші, але там в основному йдеться про вірш польський. Для ілюстрації викладених правил Кониський сам складає вірші українською мовою, хоча в основному використовує в таких випадках поезії Ф. Прокоповича чи М. Ломоносова.

Як вказують дослідники, робота Г. Кониського над вдосконаленням теорії та практики віршування мала важливе значення для розвитку теорії поезики в Україні та в Білорусі [там само, 39]. На той час в Росії вже була розроблена система силабо-тонічного віршування В. Тредьяковським ("Новый и краткий способ к сложению российских стихов", 1735) та М. Ломоносовим ("Письмо о правилах российского стихотворства", 1739). Київські поезики 1740-х рр. виявляли неабиякий інтерес до досвіду російського віршування. І. Іваньо зазначає, що Г. Кониський у курсі поезики згадує про російське силабо-тонічне віршування та про поетичні оди М. Ломоносова [5, 89], зокрема оду, написану 1745 р. на честь вінчання спадкоємця престолу. Під впливом поезики Ломоносова Кониський прагне застосовувати деякі нововведення в галузі українського віршування. Характерно, що згодом, уже як ректор Київської академії, 1752 року у складеній для викладачів інструкції Кониський офіційно рекомендував читати вірші Ломоносова і Прокоповича. Що ж до впливу поглядів останнього на естетичні аспекти світогляду Кониського, то покажемо є такий факт: пізніше як підручник поезики для заснованого ним Могильовського училища Георгій Кониський (вже в архієрейському сані) публікує твір Ф. Прокоповича "Про мистецтво поетичне" [8, 58].

Зауважимо, що власні поезії Г. Кониського також являють собою цікавий об'єкт для дослідження з боку історика естетики чи мистецтвознавства. Щоправда, наприклад, О. Пушкін оцінював вірші мислителя дещо стримано: "В художественном отношении они имеют мало достоинства, хотя в них и виден дух мыслящий" [18, 89].

Взаємозв'язок, який існував у киево-могилянській творчій традиції між сферами власне поетичного та драматичного мистецтва, був характерним і для творчості Г. Кониського: мова йде про його відому п'єсу, що увійшла в історію української літератури як зразок драми-мораліте.

По закінченні курсу поезики слухачі влаштовували традиційне академічне свято, на якому, зокрема, увазі присутніх пропонувалася театральна вистава (як відомо, такі свята і започаткували український театр). П'єсу для свята писав професор поезики, а його слухачі розігрували ролі. На завершення курсу поезики Г. Кониський також пише повчальну драму (драму-мораліте), яка дістала назву "Воскресеніє мертвых" (1746-1747 рр.). Згідно з традиціями академії, п'єса повинна була роз'яснювати Святе Письмо або ілюструвати життя святих і праведників. Драма Кониського мала за мету довести істинність воскресіння мертвих, та автор "виходить за рамки чисто академічного повчання" [8, 40]: його проповідницький заклик до праведного життя йде пліч-о-пліч із викриттям наявного зла у суспільстві. В основу ж твору було покладено відому євангельську притчу про багатія та злидаря Лазаря. Оригінальність "Воскресенія мертвых" полягала в тому, що драматург дав героям не біблійні чи українські імена, а іноземні: чесний простий трудівник має ім'я Гіпомен (з грецької "той, що терпить"), а багатій названий Діоктитом ("гнобителем"). Цей особливий прийом дав змогу Кониському "з більшою мірою узагальнення, правдивіше відтворити несправедливість, яка панує на землі" [20, 156]. Показово, що вже на початку драми автор висловлює свій погляд щодо функцій драматичного мистецтва, комедії (які ототожнювалися із

функціями поезії взагалі) [5, 81]: "А коміков свойственна должность сицева, Еже учить, в обществе нравы представляя" [21, 337]. Викриття та жорстка критика злих навиків та порочних вчинків були в цілому характерними для творчості Кониського (його поезій, промов, проповідей та ін.). Відповідно і у своїй драмі мислитель критикує існуючі порядки, виступає захисником ображених і пригноблених, підкреслюючи роль мистецтва у пропаганді ідей християнської моралі та суспільної справедливості.

У драмі Кониського діють алегоричні персонажі (типове явище для барокової драматичної традиції), в ній введено канти, які коментують те, що відбувається на сцені: такі спеціально написані канти, які входили до музичного репертуару шкільного театру, мали концентрувати смисл п'єси [19, 113-114]. Реалістично-сатиричні способи, які використовує Кониський, ще виразніше виступають у світлі доданих до кожного акту драми інтермедій (їх усього п'ять); на думку С. Єфремова, ці інтермедії "своїм паралелізмом як саму ідею підкреслюють, так і зразкову того часу форму цієї трагедокомедії" [4, 179].

Існує думка, що "дидактична спрямованість п'єси відповідала традиціям барокової літератури й водночас не суперечила класицистичним і просвітительським тенденціям, що ставали в українській культурі все помітнішими" [3, 315]. Так, уже імена персонажів драми – Гіпомен і Діоктит – являють собою властиві класицистичній поезії імена-характеристики [там само, 313]. Таким чином, ми знову помічаємо ознаки нових тенденцій XVIII ст. у творчості Г. Кониського, що, можливо, дає нам підставу віднести його, як, наприклад, того ж Ф. Прокоповича, до числа мислителів та митців перехідного періоду від бароко до класицизму у розвитку вітчизняної культури та естетичних ідей зокрема.

Здійснений аналіз особливостей розвитку естетичної думки у Києво-Могилянській академії, а також власне естетичних аспектів світогляду Г. Кониського дозволяє нам зробити такі висновки цього дослідження. За доби бароко естетика як самостійна наука в Україні не існувала і не була виділена в якусь окрему галузь філософського знання, незважаючи навіть на характерний для киево-могилянської традиції високий рівень розробки різних філософських проблем. Утім, на думку українських дослідників, це не дає підстав стверджувати про повну відсутність естетичних розробок у професорів академії XVII-XVIII ст. (хоча існують й інші погляди на цю проблему). Становлення естетичної думки у теоретичних студіях діячів академії, до числа яких належав і Г. Кониський, відбувалося за рахунок розробки проблем риторики, поезики, художньої практики тощо. У цьому відношенні курси з риторики та поезики, прочитані професорами академії, являють собою цінне джерело для дослідника вітчизняної естетичної думки.

Звісно, естетичні ідеї знаходили своє відображення і в практичній реалізації тих теоретичних принципів, які обґрунтовувалися у вказаних курсах (мається на увазі створення шкільної драми, поезії, зразків ораторського мистецтва). Вплив на подібний розвиток естетичної думки справляли традиції епохи бароко, а також певні нові тенденції, що з'являються у XVIII ст. Усе це було властивим і для естетичного дискурсу в дослідженнях та творчій спадщині Г. Кониського.

Естетичні уявлення в світогляді Кониського формувалися під впливом різних факторів, зокрема тих філософських традицій, які активно розвивалися в академії його попередниками. Це стає доволі відчутним при ознайомленні з курсами риторики й поезики, створених професором, в яких, наприклад, знайшли відображення ідеї Ф. Прокоповича та ін. Як й інші київські теоретики 1740-х рр., Кониський звертається і до російських поетичних розробок, що також визначало спрямованість його естетичних пошуків. Нарешті, не можна обійти увагою тісно пов'язаний з теорією і практикою поезики досвід Кониського як драматурга: його славнозвісна трагікомедія "Воскресеніє мертвых" разом з драматичними творами інших професорів киево-могилянського науково-культурного осередку мали неабияке значення і для розвитку естетичної думки України в цей час.

На світогляді Г. Кониського (зокрема на естетичних його аспектах) відчутно

позначилися й культурні впливи епохи бароко. У той саме час при ознайомленні з його творчістю дослідник помічає й використання певних нововведень, у цілому характерних для XVIII сторіччя. Це дає змогу віднести мислителя до числа культурних діячів перехідного періоду від бароко до класицизму, що позначилося, зокрема, і на специфіці його естетичних уявлень.

Розробки Г. Кониського, як й інших викладачів академії, мали важливе значення для створення певного підґрунтя (фактично плацдарму) для розвитку теорії мистецтва та риторики, і саме тому ми можемо розглядати і його творчий доробок як важливий внесок у процес становлення української філософії мистецьких та риторичних практик.

Слушним видається відоме твердження деяких дослідників (С. Аверінцев, І. Іваньо та ін.) про те, що відсутність естетики як науки супроводжується своєрідною компенсацією – естетичною забарвленістю усіх інших форм осмислення буття [5, 105]. Ця думка значною мірою характеризує (і навіть пояснює) означену специфіку естетичного дискурсу культурних діячів України XVII-XVIII ст. Існування ж згаданої естетичної забарвленості світоглядних ідей у свою чергу створювало передумови для майбутнього регулярного й послідовного розвитку естетики як окремої галузі теоретичних філософських знань.

На закінчення слід зазначити, що вивчення особливостей естетичних уявлень українських діячів науки й культури XVII-XVIII ст. є питанням доволі актуальним і вимагає подальших ґрунтовних досліджень з боку істориків естетики, тим більше, що головні проблеми (наприклад, можливість існування у цей час естетичного досвіду, естетичного судження та естетичної теорії в українській культурі) і в наш час залишаються тією або іншою мірою дискусивними.

1. Автухович Т. Є. Київський період творчості Феофана Прокоповича і барокко / Т. Є. Автухович // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 178-192.
2. Бондаревська І. А. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII-XVIII століть / І. А. Бондаревська. – К.: Парапан, 2005. – 308 с.
3. Грицай М. С. Давня українська література: Підручник / Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. – К.:Вища школа, 1989. – 414 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
5. Іваньо І. В. Очерк развития эстетической мысли Украины / И. В. Иваньо. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.
6. Іваньо І. В. Про українське літературне барокко / І. В. Іваньо // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 3-18.
7. Історія філософії України: Хрестоматія: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.
8. Кашуба М. В. Георгій Кониський / М. В. Кашуба. – К., 1999. – 228 с.
9. Кашуба М. В. Георгій Кониський і його "Філософський курс" / М. В. Кашуба // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 1. – 1990. – С. 5-42.
10. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. / Г. Кониський. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 1. – 496 с.
11. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. / Г. Кониський. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 2. – 576 с.
12. Кучерюк Д. Ю. Віхи і архетипи естетичних вчень в Україні / Д. Ю. Кучерюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 8. Серія : філософські науки : Збірник. – Чернігів, 2001. – № 8. – С. 77-78.
13. Макаров А. М. Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
14. Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті / Д. С. Наливайко // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 46-75.
15. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : Курс лекцій : Навч. посіб. / Огородник І. В., Огородник В. В.. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.
16. Ольховик М. В. Барокко як універсальна метамова української культури / М. В. Ольховик // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 14. Серія: філософські науки: Збірник. – Чернігів, 2002. – № 14. – С. 62-65.
17. Охріменко П. П. Розвиток і взаємозв'язки східнослов'янського барокко / П. П. Охріменко, О. Г. Охріменко // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 19-45.
18. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10 т. / А. С. Пушкин. – М.: Художественная

література, 1974 .– Т. 6: Критика и публицистика. – 1976. – 508 с.

19. Софронова Л. О. Київський шкільний театр і проблеми українського барокко / Л. О. Софронова // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 109-130.

20. Суліма М. Кониський Григорій / М. Суліма // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. – К.: Либідь, 2000. – С.156.

21. Українська література XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 696 с.

22. Учебный курс по истории проповедничества Русской Православной Церкви. – Загорск, 1990. – 215 с.

23. Шевчук М. Довгалевський Митрофан / М. Шевчук // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст. : Довідник. – К.: Либідь, 2000. – С. 89.

Автор обращается к историко-эстетическим реконструкциям на основе изучения творческого наследия Г. Конисского, учитывая его соотносимость с традициями эстетической мысли эпохи украинского барокко.

The author makes an attempt of historical-aesthetic reconstructions, based upon the analysis of G. Konisskiy's works, taking into consideration their connection with the aesthetical thought of Ukrainian Baroque.

ІВАН ПЕТРОВИЧ БІЛОКОНСЬКИЙ: БІОГРАФІЯ (1855-1931 РР.)

Стаття присвячена життю та діяльності відомого земського діяча, учасника народницького руху, публіциста, науковця і письменника Івана Петровича Білоконського.

Ключові слова: письменник, публіцист, земський діяч.

Іван Петрович Білоконський народився 25 травня 1855 року в Чернігові. Його батько працював головним лікарем Новозибківської земської лікарні Чернігівської губернії (зараз Брянська область). Прізвище Білоконський походить від найстаршого представника родини – українського козака із с. Черниш Чернігівської губернії на прізвисько Білий кінь. А коли Україна відійшла під “високу руку” московського царя, до попередньої назви було додано закінчення “ський” [14, с. 15-16]. Іван мав сестру і старшого брата. Першим навчальним закладом для нього стало Новозибківське повітове училище, в останніх класах якого учителем історії та географії працював Е. Чарторийський, котрий справив на учня неабияке враження. Під його впливом, як згадував сам Білоконський, він став “крайнім нігілістом”. Після закінчення повітового училища хлопець прибув у м. Городню Чернігівської губернії, де готувався вступити до третього класу Чернігівської гімназії. Серед гімназистів особливою популярністю користувався вчитель літератури Микола Андрійович Вербицький. Постійне спілкування з ним зіграло важливу роль у становленні майбутнього літератора та громадського діяча [2, с. 66].

У цей час І. Білоконський зав’язує дружні стосунки з чернігівськими діячами громадсько-визвольного руху. Одним із перших таких знайомих був Ілля Людвигович Шраг, відома революційна та громадсько-політична постать. І. Білоконський брав участь у літературних вечорах, які здебільшого супроводжувалися бесідами про соціально-політичну ситуацію в країні. Згодом до гімназистів почали доходити чутки про діяльність так званих “пропагандистів”, які ставили за мету “ходити в народ”, навчати його грамоти, вивчати українську мову та культуру. Серед учнівської молоді тоді поширювалася ідея – хто любить народ, той повинен обов’язково “іти в народ для пропаганди.” Ця ідея стала вирішальною у долі Івана Петровича. Для її здійснення він вступив у “комуни” Д. Лизогуба [2, с. 73]. Про знатний і багатий рід Лизогубів він знав ще з дитинства, бо, їдучи з Чернігова в Новозибків, обов’язково відвідував свою бабусю у Седневі, яка проживала поряд з помістям Лизогубів. У седнівській садибі, яка дісталася у спадок середньому з трьох братів, Дмитру Андрійовичу, і була влаштована так звана “комуна”. (“Комуна” – так І. Білоконський називав домашні уроки В. Штильке для молодого Лизогуба, під час яких учитель закликав до повалення самодержавства шляхом селянської революції). Очоловав її товариш Д. Лизогуба – Василь Костянтинівич Штильке [2, с. 74]. Для молодого Білоконського “комуна” стала школою народника-пропагандиста. Він багато часу проводив за книгою і в постійних суперечках з товаришами, вважав себе послідовником Писарева, а найулюбленішим його твором був роман Чернишевського “Что делать?” Молоді народники-пропагандисти мали ходити в народ, як

© Панченко Валентин Іванович – старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

правило, в сусідні села, де під час сезонних робіт виступали перед селянами, що працювали в полі. “Комуна” справила на Івана Петровича великий вплив як на гімназиста і майбутнього громадсько-політичного діяча, але участь у сєднівській “комуні” закінчилася для нього швидко і несподівано. Про зміст домашніх уроків дізнався батько, приїхав і негайно забрав сина додому. Перебування в “глухій провінції” Новозибкові дуже відрізнялося від активного життя в “комуні” Д. Лизогуба. І батьки Івана вирішили відправити його в Росію до старшого брата, який працював у той час товаришем прокурора в Казані [2, с. 80]. Вони плекали надію, що під впливом брата Іван поступить до Казанського університету. Але народницькі погляди молодшого йшли врозріз з поглядами товариша прокурора і за його пропозицією він покинув Казань. Не заїжджаючи до батьків, Іван поїхав до Києва, що став на тривалий час у його житті джерелом духовності і нових знайомств.

Тут він вступив до університету, навчання в якому ще більше наблизило І. Білоконського до громадсько-політичного руху народників-пропагандистів. У Києві в той час, окрім українофілів, які представляли собою культурний та освічений прошарок суспільства, що став постійним збудником народного руху, були представники найрізноманітніших революційних течій. Серед активно діючої молоді виділялися дві групи: “чистих” пропагандистів, які вірили в значення книги і слова, та бунтарів, котрі ставили за мету підбурення народних мас до силових дій.

Молодий студент І. Білоконський, опинившись у вирі бурхливого політичного життя, вступив до групи “жовтий інтернаціонал”, очолюваної дружиною київського лікаря А. Волненштейна Людмилою Волненштейн [2, с. 85]. Група збиралася на квартирі у відомого вченого Ф. Волкова, який особливо не переймався проблемами революційної діяльності, але незабаром така необачність стала причиною його еміграції за кордон.

Першим своїм серйозним “виходом у народ” І. Білоконський вважав хутір Робінзон Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Поселився тоді Іван Петрович з доброї ласки господарів у сім’ї видатних українських діячів і одного з перших земських статистиків О. Русова і С. Русової [2, с. 86]. Попри велике бажання юнака злитися з народом, непристосованість до селянського життя привела його до висновку, що землеробство – це важкий фізичний труд, і він за порадою господаря покинув хутір. У 1873 році Іван Петрович переїхав у с. Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де після успішного складання іспиту при другій Київській гімназії, отримав посаду народного вчителя [2, с. 88]. Після того, як Іван Петрович попрацював у Ольшаниці, інспектор народних училищ запропонував йому перейти до заводської школи цукрозаводчика П. Смиренка. На початку 1875-76 н.р. учитель І. Білоконський уже працював у Городищенському училищі. На цей час припадають його перші спроби публіциста. У 1875 р. Іван Петрович опублікував свою першу статтю “Боротьба за існування у сфері народної освіти” в “Київському телеграфі”. Цього ж року з’явилося і його перше оповідання “Оля”, надруковане за фінансової допомоги одного з господарів заводу Яхненка [2, с. 95]. Працюючи в школі, молодий учитель познайомився з сином П. Смиренка Левком, який був із ним не тільки одного віку, але й близьких політичних поглядів. Після кризи, яка спіткала господарів заводу, школу закрили, а Іван Петрович змушений був знову переїхати до Києва, де став слухати лекції в університеті та брати участь у студентському політичному житті. Зустрівшись з Левком Смиренком, він на його пропозицію поселився у сім’ї Дебагорій-Мокрієвичів і потоваришував з їхніми синами Володимиром та Іваном. У 1872 р. Левко перевівся до Новоросійського університету (м. Одеса), а Іван Петрович поринув у громадську діяльність. У той час громадсько-політичні кола, до яких за своїми поглядами належав І. Білоконський, вирішували питання про необхідність об’єднання ліберальних і радикальних революційних груп. Серед студентської молоді утворили конституційний гурток, який очолив кандидат математичних наук І. Ювеналієв. Студента І. Білоконського було обрано депутатом для поїздки в Санкт-Петербург на переговори зі столичними конституціоналістами. У Санкт-Петербурзі за допомогою свого знайомого В. Лесевича

він зустрівся з потрібними людьми і в цілому отримав згоду на об'єднання і спільні дії. Але цей задум був перерваний студентськими виступами навесні 1878 р. [2, с. 103]. Розпочалися арешти, суди і заслання на північ Росії та в Сибір. Іван Петрович, ховаючись від переслідування, прийняв рішення їхати до Левка Симиренка в Одесу, але потім зрозумів, що краще пережити цей неспокійний час у селі, і влаштувався вчителем у с. Чернятині Подільської губернії. Працюючи у школі, він не полишав своєї мрії народника – підняти селян на боротьбу з самодержавством. Та з часом, упевнившись в тому, що жандарми притихли, а втілити в життя народницькі задуми одноосібно не вдасться, він прибув до Одеси [2, с. 108].

Зустрівшись з Левком Симиренком, він домовився про спільну діяльність і найняв кімнату в будинку, де розміщувалася редакція “Одеського вісника.” Редактор цієї газети П. Зелений, видатний одеський земський діяч, включив Івана Петровича до складу співробітників редакції. Незабаром в “Одеському віснику” з'явилися перші його статті – “К вопросу о крестьянских переселениях”, “О положении рабочих на сахарных заводах в Юго-Западном крае”, “Рассказ из народной жизни”, “Мысли по случаю смерти И. Кушечевского” [14, с. 3]. В Одесі Білоконський познайомився з А. Желябовим, С. Виноградським, П. Семенютою, родинами П. Вейнберг і С.Рубінштейн. Він став слухачем Новоросійського університету, де із задоволенням відвідував лекції професора А. Поснікова, видатного економіста, який пізніше стане одним з редакторів “Русских Ведомостей.” У кінці 70-х рр. XIX ст. уряд знову розпочав репресії проти народників-пропагандистів, відбулися перші смертні кари провідних організаторів народного руху, серед яких були й близькі знайомі Івана Петровича [2, с. 110].

Складні політичні умови, неможливість публікуватися, а значить, і заробляти собі на життя, значно погіршили матеріальне становище молодого публіциста. У цей час у нього виникла ідея поїхати за кордон. Своїм бажанням він поділився з редактором. Невдовзі при участі П. Зеленого йому вдалося виїхати до Німеччини. Алешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти із-за кордону його дітей. По рекомендації П. Зеленого це завдання і було доручено І. Білоконському. Останньому надавалося право скільки завгодно перебувати за кордоном, а в крайньому випадку відправити дітей самих прямим поїздом з Мюнхена або Відня до російського кордону. Отримавши закордонний паспорт і дозвіл жандармерії, Іван Петрович виїхав до Європи. Наглядаючи за панськими дітьми, він мав змогу спостерігати за життям за кордоном, відвідувати музеї, народні вечори, театри і мітинги великих європейських центрів. На його велике задоволення діти виявили бажання ще певний час пожити у Відні. Саме там Іван Петрович отримав першу звістку про те, що його розшукує поліція, а ще через декілька днів – повідомлення з більш тривожним змістом і порадою не повертатися в Росію. Спочатку він хотів довести дітей до кордону, а самому залишитися в Європі, але, як згадував І. Білоконський, любов до батьківщини, потяг до політичної діяльності не дозволяли йому так вчинити [2, с. 116].

Як і життєвий шлях кожної людини, так і біографію І.П. Білоконського можна розділити на декілька етапів: за віком, за громадсько-політичною чи професійною діяльністю та за місцем перебування чи проживання. Для Івана Петровича визначальними в цьому відношенні стали арешт і заслання до Сибіру.

Уночі з 17 на 18 серпня 1879 р. у віці 24 роки після повернення із-за кордону він був заарештований у м. Новозибкові Чернігівської губернії у батьківській оселі [2, с. 13]. З Новозибкова у супроводі жандармів Івана Петровича доправили до чернігівської в'язниці, де його життя продовжувалося від допиту до допиту і де йому довелося провести більше восьми місяців. Потім І. Білоконського перевели до курської в'язниці, через декілька днів до орловської, а потім – Мценськ, де несподівано для себе він зустрівся з Левком Симиренком [2, с. 133]. Серед знайомих політичних в'язнів у Мценську був також І. Дебагорій-Мокрієвич. Від своїх друзів Іван Петрович дізнався, що за останній час партія “Земля і Воля” перетворилася в партію “Народна воля”, основою діяльності якої була політична боротьба задля досягнення

соціалістичних ідеалів. Видатними членами цієї партії були добрі знайомі та однодумці І. Білоконського: А. Желябов, М. Морозов, Л. Тихомиров, В. Фігнер, М. Фроленко, С. Іванова, А. Михайлова та ін. Незадоволені програмою “Народної волі”, вони відокремилися в групу “Чорний переділ” з народницькою програмою, але без застосування терору. Провідними діячами цієї групи були Г. Плеханов, В. Засулич, Л. Дейч, Я. Стефанович, П. Аксельрод. Тут він дізнався про те, що 7 серпня 1879 р. Дмитро Лизогуб, а разом з ним і його однодумці – С. Чубаров і Давиденко, звинувачені у справі “28-и терористів”, були страчені в Одесі [10, с. 3]. 17 липня 1880 р., після двох місяців перебування у мценській в’язниці, І. Білоконського разом з Л. Симиренком відправили на заслання в Сибір. Потягом через Москву у Нижній Новгород, де на пристані їх перевели з вагонів на баржі, далі вся партія приблизно із 600 арештантів рухалася водним шляхом [4, с. 83].

Серед політичних в’язнів була і майбутня дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна Левандовська, а також Володимир Галактіонович Короленко [2, с. 170]. Баржею прибули до Пермі, потім потягом до Єкатеринбурга, звідки партія вирушила в Сибір по Єкатеринбурзько-Тюменському тракту. Як згадує у своїх споминах Іван Петрович, з Тюмені їх шлях пролягав по сибірських річках до Томська, куди прибули 9 серпня і де провели 5 днів у місцевій пересильній в’язниці, після чого вирушили до Красноярська [4, с. 99-190].

Як з’ясувалося, за збігом обставин в Красноярську звільнили від подальшого заслання не тільки Івана Петровича, а також і Валерію Левандовську та Левка Симиренка. У перший день їх перебування в єдиному на той час готелі Красноярська І. Білоконський зустрівся зі своїми знайомими, які прибули туди на декілька місяців раніше їхньої партії. Серед них були С. Южаков – заступник редактора “Одеського вісника”, С. Герцо-Виноградський – відомий одеський публіцист, В. Лесевич – філософ і співробітник “Отечественных записок” та інші. Окрім них, були також сестра і мати В. Короленка. Вони приїхали добровільно до відправленого на заслання їхнього чоловіка і зятя – М. Лошкарьова. Всього в Красноярську налічувалося близько 45 політичних засланців, які жили своїм відокремленим, особним життям [2, с. 212-215].

Матеріальна складова життя Івана Петровича характеризувалася примітивною квартирною і найпростішими їжею та одягом, до яких він був невибагливим. Громадські ж справи були на першому місці: надання необхідної допомоги утікачам, постійне листування, пов’язане зі з’ясуванням умов перебування засланців у різних регіонах Сибіру та Крайньої Півночі. З 1880 р. розпочалася “псевдонімна”, як він називав, літературна діяльність. У газеті “Русский курьер” була надрукована його перша на засланні стаття “Сибір”. У 1881 р. у “Сибірській газеті” (м. Томськ) вийшла друком стаття “Игнатий Никитович (Сибирский тип)”, в “Одеському віснику” – “Красноярск (Краткий очерк)”. У тому ж 1881 р. здійснилася давня мрія Івана Петровича – побачила світ його перша стаття в “Отечественных записках”, яка мала назву “Очерки тюремной жизни”. Відповідальним редактором журналу на той час був М. Салтиков-Штедлін [14, с. 4].

У 1881 р. І. Білоконському і В. Левандовській було оголошено про подовження терміну заслання – до 5 і 4 років відповідно, не враховуючи того часу, що вже минув від дати арешту. З’явилася загроза, що когось із них можуть перевести із Красноярська, оскільки офіційно вони не були одружені, а лише перебували у цивільному шлюбі. Заслані державні злочинці, згідно з положенням, повинні були брати дозвіл на шлюб у генерал-губернатора Східного Сибіру, який проживав у Іркутську. До нього направили листом прохання, яке й було вирішене позитивно. 29 червня 1881 р. відбулося весілля, на якому були присутні С. Южаков, Л. Симиренко, І. Гласко, Н. Ємельянов [2, с. 253]. Після заслання з’ясувалося, що свідоцтво про одруження було не дійсним, але це не перешкодило їхньому сімейному життю упродовж 30 років аж до смерті дружини. Валерія Миколаївна займалася викладацькою практикою – навчанням дочки Лесевичів, давала уроки російської мови у золотопромисловців Кузнецових, а також таємно безкоштовно навчала дітей з незаможних сімей. Іван Петрович час від часу отримував гонорари за статті, які давали їм можливість

скромно існувати, бо свій заробіток Валерія Миколаївна відсилала хворим батькам [2, с. 244-245].

У квітні 1882 р. під час бурі і пожежі згорів майже весь Красноярськ. Почали подійкувати, що це навмисно зробили засланці, хоча при розслідуванні справи вина політичних поселенців не підтвердилася. У цей час губернатором став колишній віце-губернатор Д. Заботкін, який і віддав наказ звільнити Красноярськ від поселенців і протягом 24-х годин відправити їх у Мінусінськ та Єлисейськ [2, с. 256-258].

На початку травня 1882 р. Іван Петрович з дружиною та іншими засланцями прибули до пункту призначення – в Мінусінськ, який розташований на монгольському кордоні, за 500 верст від губернського центру. Першим приємним здивуванням була дешевизна, оскільки на заробітки розраховувати в цій місцевості не доводилося. Що стосувалося особисто Івана Петровича, то він міг заробляти літературною діяльністю, але була складність у пересиланні статей без дозволу адміністрації. А ще складніше було вирішити питання про отримання гонорару. За час перебування у Мінусінську І. Білоконський переважно друкував свої статті в газеті “Сибір”, яка видавалася в Іркутську, та “Восточном обозрении”, що виходило з 1882 р. в Петербурзі. У 1882 р. з’являються статті в “Одесском вестнике” – “Очерки Красноярска”, у київській “Заре” – “Юго-западный край в Сибири”, в “Восточном обозрении” – “Движение переселений в Минусинский округ”, “Сибири” – “История Ирбенского завода”. Перебуваючи на засланні, Іван Петрович не полишав співробітництва з редакціями інших газет і журналів [14, с. 4-6].

Після знайомства з провізором М. Мартьяновим, який заснував Мінусінський музей і бібліотеку при ньому, Іван Петрович і Валерія Миколаївна на запрошення Миколи Михайловича влаштувалися на роботу в бібліотеку. У перший рік проживання в Мінусінську сталася подія, пов’язана зі втечею із заслання дружини Івана Петровича. Валерія Миколаївна зважилася на такий вчинок заради хворих батьків і молодших сестер, які перебували на засланні в Архангельській губернії. Дорога була важкою і, доїхавши до європейської частини Росії, вона дала телеграму, – це означало, що все йде за планом. Відвідавши родину і полікувавшись в Одесі, Валерія Миколаївна з’явилася у Київ до прокурора, розповіла про себе. З Києва її доправили до Москви, а звідти етапом до Мінусінська [2, с. 274-283].

У Мінусінську Білоконські мали чітко окреслене коло знайомих і друзів – усі вони були, як правило, “державні злочинці”. Одного дня до них приєдналися двоє американців: Кеннан – публіцист і Фрост – художник. З Кеннаном Іван Петрович тривалий час вів листування і після повернення із заслання [2, с. 300-306]. З Мінусінськом пов’язане також знайомство з М. Ядринцевим – головним редактором “Восточного обозрения”. Микола Михайлович допомагав І. Білоконському і був для нього взірцем палкого патріота Сибіру, який вірив у велике майбутнє своєї батьківщини [9, с. 12].

Усі чотири роки перебування в Мінусінську Іван Петрович займався літературною діяльністю, яка давала можливість жалюгідного існування. У своїх працях основну увагу він приділяв вивченню питань переселення (зокрема в Мінусінський округ), народної освіти у зазначеному регіоні, сектантського руху та іншим проблемам розвитку чи застою Сибірського краю. Друкувався під літературним псевдонімом “Петрович” [14, с. 6].

Про причину свого арешту Іван Петрович дізнався лише через 28 років із “Свода показаний, даних некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях”, який був надрукований у “Былом” у 1907 р. Як з’ясувалося, він був оговорений семінаристом Арсенієм Богословським і студентом Харківського ветеринарного інституту Федором Курціним. А. Богословський стверджував, що І. Білоконський брав активну участь у зборах “коша” революційної молодіжної групи “Чорноморці”, а зокрема, розповідав присутнім про його успіхи у пропаганді, про бідність сільських шкіл, неосвіченість населення, а також розвивав думку про конокрадів, які йому уявлялися як люди, що протестували проти сучасного устрою, коли інших підняти на протест було неможливо [2, с. 249].

За показаннями студента Ф. Куріцина, І. Білоконський займався злочинною діяльністю, перебуваючи в різних революційних фракціях Київської губернії, а також брав активну участь у діяльності революційного товариства в Чернігівській губернії. Ф. Куріцин вказав на близькість його з Левком Симиренко. При обшуку майна Л. Симиренка були знайдені речі, що належали І. Білоконському, в тому числі заборонені книги та компрометуючі листи. Зі слів студента Ф. Куріцина, Левко Симиренко був відомий у революційних колах як активний со-ціаліст, котрий мав близькі стосунки з Д. Лизогубом, В. Косинським, Я. Стефановичем, І. Дебагорієм-Мокрієвичем і, взагалі, з усіма відомими революціонерами. Зі своїм товаришем І. Білоконським займався розповсюдженням книг революційного змісту як серед інтелігенції, так і серед робітників та селян. У революційному середовищі він був вірним і відданим соціалістом, який часто їздив до Петербурга, привозив звідти для розповсюдження тюки революційної газети “Земля і Воля”.

У вищезгаданому “Своді”, як висновок, було також вказано: “З огляду на злочинне направлення, Л. Симиренко висланий у поточному році адміністративним порядком у Східний Сибір, таку міру покарання прийняти і по відношенню до Івана Петровича Білоконського” [2, с. 353].

У вересні 1886 року Іван Петрович повернувся із заслання. Із листів своїх товаришів, які звільнилися раніше, він знав, що його нічого доброго в європейській Росії не чекає. Заборонялося проживати в столицях, університетських містах, в окремих генерал-губернаторствах. Та найтяжчою була ситуація з пошуком заробітку. З надією на краще життя Іван Петрович поспішив у Житомир, де вже рік проживала його дружина. Постійної, пристойно оплачуваної роботи не було, і вона підпрацьовувала у місцевій газеті “Волинь”, що видавалася священиком А. Коровицьким [3, с. 16-18].

Білоконським запропонували видавати газету удвох. Давши згоду на співробітництво, Іван Петрович невдовзі вирушив із Житомира з надією побачити рідних і запросити до співпраці в газеті товаришів по заслання. У Києві він зупинився, щоб зустрітися з сестрою дружини, яка в той час перебувала у київській в'язниці. За дозволом на побачення він звернувся до начальника Київського жандармського управління М. Новицького, від якого дізнається, що в Києві йому з'являтися заборонено, а уже увечері в готельному номері на нього чекала поліція. Ніч Іван Петрович провів у поліцейському відділку, а вранці був відправлений у Курськ, навіть не підозрюючи про це. Як з'ясувалося, в Київському генерал-губернаторстві і на Півдні тогочасної Росії проживати йому заборонялося, а Курськ виявився для цього найближчим губернським містом [3, с. 19-23].

У Курську, не маючи ніяких коштів, він заклав годинник, отримав 3 рублі, за які одразу купив папір, чорнило, перо та марки, і написав листи дружині та друзям. За рекомендацією дружини, котру вона надала в листі-відповіді, Іван Петрович звернувся за допомогою до родини Аншельсон, яка поставилася до нього з розумінням. Роботи в Курську, яка б давала можливість постійного проживання, не було. Позичивши грошей у своїх нових знайомих, Іван Петрович виїхав до Орла, де, як з'ясувалося, в газеті “Орловський вісник” була вакансія співробітника. У редакції газети він зустрівся з редактором К. Шелеховим і фактичною власницею газети пані Н. Семеновою. Запропонованою посадою “завідуючого внутрішнім відділом” він був повністю задоволений, бо нічого кращого годі було знайти. [3, с. 25-40].

Однією з умов працевлаштування було те, що редакція “Орловського вісника” надрукує рукопис його книги. Як наслідок цієї домовленості, у 1887 р. з дозволу київської цензури виходить книга І.П. Білоконського “По тюрмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска” [3, с. 40]. Слід зазначити, що після повернення із заслання закінчився “псевдонімний” період літературної діяльності. І. Білоконський почав друкуватися під власним прізвищем. Упродовж наступних 32 років діяльності на літературній ниві Іван Петрович по-

стійно співпрацював у газеті “Русские ведомости”, журналах “Русское богатство”, “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Русская школа”, “Образование”, “Былое”, “Голос минувшего”, “Вестник воспитания”, “Северный вестник”, “Истина”, “Народное хозяйство”, “Южные записки”, “Земский сборник Черниговской губернии” та інших [14, с. 7].

Утім, робота в “Орловському віснику” не могла дати пристойного прожиття. Таким “неблагонадійним” особам, як Іван Петрович, була на той час тільки одна дорога – у земську статистику. До речі, перші статистичні відділи (бюро) при земствах виникли у 1870 р., а утвердилися як повноцінні науково-дослідницькі структури зі своїми методами роботи тільки у 1875 р. Завідуючим статистичним бюро Орловського губернського земства був кандидат права Є. Побєдоносцев [3, с. 43,48]. У кінці 1878 р. Івану Петровичу вдалося влаштуватися на постійну роботу в статистичне бюро. Переважна частина земських статистиків того часу складалася з активних народників.

Експедиційна робота земських статистиків стала офіційним, легальним проникненням у народні маси з метою їх детального вивчення. Івану Петровичу така робота була близькою. В експедиції по перепису йому вперше довелося побувати у 1888 р. Аналізуючи орловський період життя Івана Петровича, слід звернути увагу ще на такий факт його біографії. У 1889 р., на дев'ятий день по смерті М. Салтикова-Щедрина, Іван Петрович надрукував біографію письменника і заклав громадян відслужити заупокійну панахиду по ньому, яка й відбулася у церкві архангела Михаїла. Губернська адміністрація і жандармерія не могли не відреагувати на такий вчинок. Через декілька днів у Білоконського було проведено обшук, до наслідків якого додали проведення музично-літературних вечорів та матеріали по організації їх проведення, а також листування з американським публіцистом Кеннаном. Знову орловська в'язниця, в якій одиночне ув'язнення Івана Петровича тривало 9 місяців. Звільнився він лише у грудні 1889 року [3, с. 53-61].

Після повернення із в'язниці Іван Петрович продовжив свою роботу в Орловській губернській земській управі, в статистичному бюро, але в статистичних експедиціях брати участь йому було заборонено як неблагонадійному. Тільки через 2 роки, з особистого дозволу губернатора Д. Шидловського, він отримав право на роз'їзди і перепис населення. Для нього це було більше, ніж звичайна статистична робота. Як він сам зазначав, то був збір необхідного матеріалу для наукової і літературної діяльності.

У 1891-92 роках унаслідок неврожаю у Росії поширився голод. Адміністрація старалася повністю відгородити земських діячів від голодуючого населення. З цією метою розповсюджувалися чутки, що голоду взагалі немає, усе це вигадки, роздуті земством та пресою і вимогами з боку селян, щоб їх задарма годували і поїли [15]. У свою чергу земці в столичній пресі, здебільшого в “Русских Ведомостях”, доводили протилежне, опираючись на дані статистичних досліджень. Столичні редакції та громадські організації направляли кошти для організації їдалень для населення і в першу чергу – дітей. Якраз такою організацією і займався Іван Петрович зі своєю дружиною.

На початку 1894 року Білоконського обрали членом Санкт-Петербурзького комітету грамотності. У тому ж році його також обрали делегатом ІХ з'їзду “естествоиспытателей и врачей”, в якому він брав участь, ризикуючи бути виселеним з Москви, де йому заборонялося перебувати. Працював у секції географії, антропології та етнографії, підсекції статистики, яку очолював професор А. Чупров. У роботі з'їзду брали участь завідувачі або члени статистичних бюро усіх губерній. Завдяки з'їзду, Іван Петрович познайомився з багатьма колегами, перейняв методіку роботи у найдосвідченіших земських статистиків, які стояли біля витоків цієї науки [3, с. 80-100].

У 1895 році Іван Петрович після з'їзду несподівано для себе отримав дозвіл не тільки перебувати, а навіть проживати у Санкт-Петербурзі. Користуючись нагодою, у грудні того ж року він прибув до столиці. Його приїзд збігся зі складним

періодом у діяльності Вільного економічного товариства і Комітету грамотності, до складу яких він належав. Президентом Імператорського вільного товариства був граф П. Гейден, а Комітет грамотності, очолюваний Г. Фальборком і В. Чарнолуцьким, існував при зазначеному товаристві. Іван Петрович, користуючись нагодою перебування у Санкт-Петербурзі, відвідував усі засідання товариства і комітету, який у 1896 р. був переданий Міністерству народної освіти, котре в цілому негативно ставилося до Комітету грамотності [3, с. 92].

У Санкт-Петербурзі І. Білоконський зупинився у свого давнього знайомого В. Лесевича. Найбільшим задоволенням, як згадував Іван Петрович, у Лесевичів були бесіди з господарем Володимиром Вікторовичем на політичні, літературні та філософські теми. Окрім того, Іван Петрович відвідував редакцію “Русского богатства”, членами якої були його давні знайомі – В. Короленко та А. Іванчин-Писарев, а також редакцію “Русской школы” як постійний дописувач [3, с. 106-114].

Через декілька днів після повернення в Орел, до І. Білоконського на зустріч приїхав князь П. Долгоруков з пропозицією очолити відділ Курського губернського земства з питань народної освіти. Його кандидатура була рекомендована гласним Курського губернського земства В. Якушиним, оскільки Іван Петрович приділяв у своїх публікаціях значну увагу питанням народної освіти. Як прибічник широкої освіченості народних мас, він погодився на пропозицію.

У Курську статистика І. Білоконського зустрів голова управи Н. Полянський. Він одразу запропонував завідувати двома відділами: народної освіти і статистичним. Уже тут Іван Петрович дізнався, що був запрошений у Курське губернське земство для організації статистичної роботи за рекомендаціями вищезгаданих професорів А. Чупрова, А. Фортунатова та відомого в земських колах Н. Анненського. Івану Петровичу довелося починати статистичну діяльність з визначення пріоритетів роботи статистичного бюро. Перед губернським земством він поставив два питання: окрім оціночних досліджень, повинно бути проведено повне подвірне обстеження і вільний вибір співробітників для роботи в бюро та в експедиціях. Свої умови роботи йому довелося відстоювати перед губернським земським зібранням, яке одностайно їх схвалило [3, с. 115-119].

У тому ж 1895 р. І. Білоконський, як досвідчений фахівець з питань народної освіти, брав участь у роботі II з'їзду діячів з технічної і професійної освіти. 1896 р. голова Московської губернської земської управи Д. Шипов запропонував проводити щорічні з'їзди для обговорення найважливіших проблем земства. Було вирішено влаштувати перший з'їзд у тому ж році на Нижегородській виставці, яку проводив міністр фінансів С. Вітте. Делегатом від Курського земства обрали І. Білоконського. З великим задоволенням він їхав у Нижній Новгород, оскільки там проживали його давні знайомі – В. Короленко, С. Єлпатьєвський, М. Анненський [3, с. 127].

1897 р. Іван Петрович був обраний членом Союзу взаємодопомоги російських письменників, про що йому сповістив листом голова союзу П. Ісаков [3, с. 134].

Крім того, Іван Петрович працював співредактором “Курської газети”, видавати яку було дуже складно, оскільки за виданням були закріплені три цензори. Того ж року Іван Петрович взяв участь у X з'їзді “естествоиспытателей и врачей”, який проходив у Києві. На з'їзді він виступив з доповіддю по народній освіті, поклавши в її основу збірник “Начальное народное образование в Курской губернии”. Його доповідь отримала схвальні відгуки у пресі [3, с. 141].

Восени 1898 р. голова земської управи повідомив Івана Петровича, що губернатор вимагає його відсторонення від будь-якої служби у земстві, що й було негайно зроблено. Не затримуючись у Курську, Іван Петрович переїхав до Петербурга. Робота в земстві, як він зрозумів, стала забороненою, і залишилося зайнятися лише літературною діяльністю. У період проживання в Петербурзі І. Білоконський співпрацював у “Русских Ведомостях”, “Русской школе”, “Образовании”, “Русском богатстве” та ін. виданнях і разом з тим продовжував займатися дослідженням історії та діяльності земства [14, с. 9].

У березні 1899 р. І.П. Білоконський отримав запрошення від голови Харківської губернської земської управи М. Гордієнка на посаду секретаря і разом з тим дозвіл начальника департаменту поліції на службу у земстві. З того часу розпочався харківський період біографії Івана Петровича. У списках службовців Харківської губернської земської управи від 1899 р., зокрема, зазначалось: “Белокопский И.П., дворянин 44 года, вероисповедание – православный, должность - секретарь, воспитание – университетское, в Харькове проживает с 12 марта 1899 г”. [7, с. 19]. Із самого початку роботи в земстві він з головою поринув у знайомі справи. У Харкові Іван Петрович продовжив статистичні дослідження шкіл та вивчення проблем, з якими постійно стикалися сільські учителі та народна освіта загалом. Харківську губернську земську управу він залишив добровільно, не зійшовшись з головою управи у поглядах на пріоритетні завдання, які стояли перед земством.

З приїздом у Харків Іван Петрович став членом Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності – одного з найстаріших і найавторитетніших після Московського і Санкт-Петербурзького товариств грамотності, яке було засноване у 1869 р. У тому ж 1899 р. на загальних зборах членів Товариства грамотності Іван Петрович виступив з доповіддю про необхідність відкриття у структурі Товариства довідково-педагогічного комітету [16, с. 97]. Доповідь була сприйнята позитивно, і комісії було доручено створити комітет. У березні 1900 р. почалася його робота, першим головою було обрано І. Білоконського. Основне завдання комітету – надавати докладні відповіді на запити, що стосувалися народної освіти в цілому, а також організації бібліотечної та музейної справи. Одночасно він входив у правління товариства, шкільно-педагогічний комітет, бібліотечний та комітет з видавництва, який очолював професор Імператорського Харківського університету Д.І. Багалій [16, с. 179].

У 1900 р. за направленням Харківської губернської земської управи він узяв участь у Паризькій виставці з метою вивчення питання народної освіти в країнах Європи. Разом з тим редакція журналу “Русская Школа”, в якій співпрацював Іван Петрович, запропонувала зібрати матеріал з цього ж питання. У Париж він вирушив з письменником М. Рубаніним, заїхав по дорозі в Берлін і Бремен, а на зворотному шляху відвідав Цюрих, Женеву, Берн, Відень та Будапешт – найвідоміші центри української та російської еміграції. Повернувшись з виставки, Іван Петрович виступав з доповідями та написав ряд статей по народній освіті, зокрема в журнал “Русская Школа” [14, с. 9].

1902 р. Іван Петрович разом з представниками комітету, очолюваного ним в Товаристві грамотності, взяв участь у першій виставці з народної освіти в Курську, а також в сільськогосподарській виставці Харківського повітового земства. У 1903 р. він був учасником Санкт-Петербурзької виставки з технічної та професійної освіти, про яку зробив доповідь на засіданні комітету. 1904 році Довідково-педагогічний комітет на загальних зборах ініціював проведення з'їзду з народної освіти, присвяченого 35-річному ювілею Товариства грамотності та сторічному ювілею Імператорського Харківського університету [16, с. 99]. Заплановані на березень 1905 р. ювілеї і з'їзд не відбулися у зв'язку з політичною ситуацією в країні. В журналі “Образование” вийшла стаття Білоконського “35-летие Харьковского Общества распространения в народе грамотности” [5, с. 17-30].

У 1905-1906 рр., під час послаблення цензури, в Харкові відкривалися одна за одною “професорські газети” (названі так за складом редакції та співробітників). Іван Петрович став редактором одразу двох таких видань – “Будущее” і “Волна”, які через певний час були закриті адміністрацією, а також був членом редакції газети “Утро”. Його діяльність у провінційній пресі сприяла співробітництву в столичних виданнях [14, с. 11].

У кінці 1906 р. на засіданні Шкільно-педагогічного комітету Товариства грамотності професор В. Данилевський виступив з доповіддю про необхідність створення і видання “Энциклопедии научных и прикладных знаний”, яка, за його словами, повинна служити провідником у народну свідомість наукових істин і гуманітарних

принципів, а також всіляко допомагати просвітництву мас [16, с. 196]. У 1907 р. був розроблений план енциклопедії, яка складатиметься з 14 томів, та затверджена редакційна комісія з її підготовки та видання. Окрім І.П. Білоконського, до складу комісії входили провідні професори Імператорського Харківського університету – Д. Багалій, В. Данилевський, В. Арнольд, А. Раєвський, М. Салтиков, М. Іванов, І. Осипов, Б. Попов та інші. Всього до редакційної комісії увійшло 23 особи, а загальна кількість авторів становила близько 150 осіб [16, с. 197-199].

Іван Петрович брав активну участь у підготовці та редагуванні X тому – “Народна освіта в Росії” та XI тому – “Суспільно-юридичні науки”. У 1910 р. вийшов друком X том “Народної енциклопедії”, переважну більшість розділів якої підготував особисто І. Білоконський, а у 1912 р. – XI том, також за редакцією Івана Петровича [6, с. 6-7].

Із земським конституційним рухом І. Білоконський пов’язував надії на парламентський розвиток Росії. На початку 1900-х років він зблизився з “Союзом освоєдження” та вступив до партії конституційних демократів, сподіваючись діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

У 1910 р. померла дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна. Він залишився зі своєю улюбленою донькою Парасковією. Втрата дружини позначилася на громадській і науково-літературній діяльності, а також на здоров’ї Івана Петровича та, незважаючи на тяжкі часи, він продовжував, як і раніше, працювати [2, с. 299].

Слід зазначити, що від початку перебування в Харкові й до 1917 р. вийшли друком його найгрунтовніші праці, які стали важливим внеском в історію і розвиток земства, народної освіти та громадсько-політичного руху. У 1900 р. була опублікована праця І. Білоконського “Родина-мать. Губернские, уездные, волостные учреждения Российского Государства”, в якій він показав існуючу в Росії систему адміністративного беззаконня. 25 січня 1903 р. на засіданні Юридичного товариства Імператорського Харківського університету Іван Петрович зробив повідомлення про “Статистические труды И.П. Белоконоского”. За цю працю він був нагороджений золотою медаллю університету. У 1905 р. була надрукована праця “Самоуправление и земство”; в 1906 р. – “Голод – вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя”, “За что и почему?”. З 1901 по 1905 рр. з’явилися три томи “Рассказов” під назвою “Деревенские впечатления (из записок земского статистика)”. Як відзначала критика, “вони мали значення документів”, котрі створювали у читача враження повного безправ’я і беззаконня, в якому жило село. Четвертий том “Рассказов” був конфіскований, у продаж не надійшов. За нього видавець був засуджений до ув’язнення. Втім, оповідання із четвертого тому одне за одним з’являлися на сторінках Віденської газети “Die sonntags – Zeit”. Отримавши один із номерів, Іван Петрович побачив на 2-ій сторінці оповідання “Перша бомба” – точний переклад його оповідання із четвертого тому “Рассказов” [14, с. 11].

Одним із основних напрямів діяльності Івана Петровича стало вивчення історії земства та його наукове обґрунтування. У 1910 р. вийшла друком книга “Земство и конституция”, а в 1914 р. – найголовніша його праця “Земское движение”. Ця монографія була перекладена німецькою мовою. У цей же час була опублікована його праця – “От деревни до парламента. Роль земства в будущем строе России”.

Після революційних подій 1917 р. І. Білоконський відходить від активної громадської та літературної діяльності, зосередившись над спогадами, для підготовки яких він розпочав широке листування зі своїми знайомими по засланням та по земській і літературній діяльності. Результатом такої роботи став тритомник “Дань времени”. I том – “Воспоминания”, II том – “В годы бесправия” і III том – “Воспоминания”. Перший том побачив світ у 1918 р., а в 1928 р. – доповнене перевидання, II том вийшов у 1930, і в тому ж році Іван Петрович закінчив роботу над III томом, віддавши його для друку в редакцію “Каторги и ссылки”, але III том залишився в рукописному вигляді і нині зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтв (м. Москва). У передмові до третього тому “Воспоминаний” Іван Петрович писав: “Почему же не написать о пережитом? – задаю я вопросом. Все

же они (воспоминания) бросят какой ни на есть свет на тридцатипятилетний период, а вместе с рядом других воспоминаний, быть может, явятся материалом для истории” [11, с. 5]. У тому ж архіві, у рукопису, знаходиться довідник “Государственные преступники во второй половине XIX ст.”. У 1922 р., після смерті В.Г. Короленка, з яким товаришував і листувався протягом 41 року, Іван Петрович видав друком збірку “Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому” [9].

7 лютого 1931 року на 76-ому році життя в Харкові помирає Іван Петрович Білоконський, залишивши по собі ґрунтовні праці з історії та становлення народної освіти і земства [12, с. 5-12].

Аналіз джерел і монографічної літератури показує, що основні віхи його життя і діяльності можна поділити на такі періоди. Перший – дитинство, юність, навчання, початок трудової діяльності, який охоплює навчання у Чернігівській гімназії, Київському та Новоросійському університетах, а також перші спроби роботи сільським учителем та публіцистом. Для цього періоду характерні початок формування особистості як потенційного учасника народницького руху. Другий період – становлення відносин особистості і суспільства, пов’язаний з перебуванням на засланні у Східному Сибіру, одруженням та публіцистичною діяльністю в цей час. Третій період розпочався в 1886 р. після повернення із заслання та перебування під постійним наглядом поліції. Характерною особливістю цього періоду стало формування Івана Петровича як земського діяча, його діяльність у статистичних бюро Орла і Курська. Після вивчення статистичних методів роботи, він зосередився на дослідженнях у сфері народної освіти. З переїздом у Харків у 1899 р. розпочався четвертий період у житті І. Білоконського. Упродовж 32-річної діяльності харківського періоду він продовжував роботу у земстві та в Харківському товаристві розповсюдження в народі грамотності, читав публічні лекції, виступав з доповідями перед інтелігенцією та успішно працював над монографіями з історії і розвитку земства та народної освіти, при цьому не припиняючи, до останніх днів свого життя, об’ємне листування з друзями та знайомими. Як особистість І. Білоконський виховувався, формувався та удосконалювався в процесі складної політичної боротьби, активного спілкування з прогресивними колами національної інтелігенції, засвоєння багатого соціального досвіду та всієї системи суспільно-політичних, економічних і культурних відносин.

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П., История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 г.г.) – Т. 2. – Харьков, 1993 – 975 с.
2. Белокопский И.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928 – 371 с.
3. Белокопский И.П. В годы бесправия. – М., 1930 – 160 с.
4. Белокопский И.П. По тюрьмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска – Орел, 1887 – 239 с.
5. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 260.
6. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 358. – Арк. – 6-7.
7. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т. 1 – Сп. 394. – Арк. – 19.
8. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920) – Х., 1998.
9. Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому 1883-1921 гг. – М., 1922.
10. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 8 – К. 1920-х г.г. – 81 с. [Государственные преступники в Сибири во вт. пол. XIX ст.] (справочник)
11. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 10 – 264 с.
12. РГАЛИ. – Ф. 408. – Оп. 1. – е/х 68 – л. 5-12.(некролог).
13. РГБ НИОР. – Ф. 135. – р. 2. – К. 19 – е/х. 4 – С. 15-16.
14. РГБ НИОР. – Ф. 695. – К. 6. – е/х. 29 – с.
15. Синельников С.П. Русская православная церковь и голод. 1891-92гг. // Волга. – 1999. – № 12.
16. Харьковское Общество распространение в народе грамотности. Исторический образ деятельности 1869-1909 – М., 1911.

Стаття посвящена життю і діяльності известного земского деятеля, народо-вольца, публициста, научного деятеля и писателя Ивана Петровича Белокопского.

The article is dedicated to Ivan Petrovych Bylokonский's life and activity, the famous statesman, the participant of narodnik's movement, publicist, scientific and writer.

ВНЕСОК ДВОРЯНСЬКОГО РОДУ МАРКОВИЧІВ – МАРКЕВИЧІВ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається культурно-освітня діяльність відомих представників дворянського роду Лівобережної України Марковичів-Маркевичів. Висвітлено їх внесок у розбудову громадських, наукових інститутцій та установ, роль у літературних процесах, мистецькому та науковому житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: родина, відомий етнограф, творчий доробок.

Блискучим взірцем родин – охоронців вогнищ національної культури в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. були представники старовинного дворянського роду Марковичів-Маркевичів, багатогранна діяльність представників якого розгорталась у межах великого часового і територіального простору та була пов'язана з Україною, Росією, Польщею [1, С. 113 – 123]. А завдяки родинним зв'язкам з Кочубеями вони були вхожими в аристократичні кола України та Росії [2, № 1-2, С. 24 – 25]. Герб дворян Марковичів був внесений до 8-ої частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» [3, С. 108].

Чільне місце серед представників дворянської родини Марковичів-Маркевичів посідає син В. І Марковича (1780 – 1843) – відомий український етнограф, член Кирило-Мефодіївського товариства **Опанас Васильович Маркович** (27.I [8. II]. 1822 – 20.VIII. [01.IX].1867). Серед фольклорних збірників, котрі виходили в світ у різні часи, особливе місце займає збірник О. В. Марковича «Украинские поговорки, пословицы и так далее», який він видав у 1864 р. під псевдонімом М. Номіс [4]. У цей збірник, виданий М. Симоновим, невтомний дослідник українського фольклору вмістив понад 30 000 прислів'їв та приказок, які він збирав протягом багатьох років. Також певну частину зібраних етнографічних матеріалів Опанас Маркович друкував у «Черниговских губернских ведомостях» та в збірниках А. Метлинського, В. Антоновича, М. Драгоманова [5]. О. В. Маркович є також автором музики до опери «Чары» за п'єсою К. Тополя (1866), яка була поставлена силами аматорських гуртків, котрими він керував у Чернігові і Новгороді-Сіверському [6, С. 94].

Чільне місце в літературних процесах другої половини ХІХ ст. займає здобуток романіста, прозаїка, літературного критика та публіциста **Болеслава Михайловича Маркевича** (1822 – 6 [18]. XI.1884). Починаючи з 60-х років ХІХ ст., він бере активну участь у наповненні сторінок «Русского Вестника» і «Московских Ведомостей» М. Н. Каткова [7]: (цикли «Из Петербурга» (1863–1873), «Из берегов Невы» (1878–1883)). Б. М. Маркевич також співробітничав з петербурзькими газетами «Русский мир» (1871–1875), «Биржевые ведомости» (1870–1871), «С.-Петербургские ведомости» (1875–1883), а також з «Голосом» і «Гражданином».

© Морозов Віталій Володимирович – докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Першим великим літературним здобутком Болеслава Михайловича був роман «Типи прошлого» [8]. У центрі роману автор помістив образ радикала-кріпака Кириліна, який отримав від свого власника багато ласки та турботи. Але, будучи при цьому ображеним на весь світ, Кирилін постійно мріє про помсту своєму благодійникові.

Наступний твір (роман «Забытые вопросы») вважається, на думку літературних критиків, кращим романом Б. М. Маркевича. Зав'язка твору базується на сприйнятті дитиною розпаду її родини через призму морального падіння матері. В 1873 році Б. М. Маркевич опублікував роман «Марина с Красного Рога», сюжет якого зав'язаний навколо історії молодої дівчини Марини, яка була дочкою керуючого великим маєтком. Героїня твору захоплювалася модними на той час радикальними ідеями нігілістів [9]. У той же час вона потрапила під опіку двох прихильно налаштованих до неї дворян (власника маєтку і його приятеля) і поступово відійшла від своїх попередніх поглядів [10].

Б. М. Маркевич також відомий і як автор повістей. Так, в 70-і рр. XIX ст. ним були написані повісті «Две маски», «Княжна Тата», «Лесник» [11]. Як письменник, Болеслав Михайлович найбільш відомий своєю трилогією – «Четверть века назад», «Перелом», «Бездна» [12].

Свого часу досить помітною фігурою в культурно-освітньому житті зазначеного вище часового періоду був сенатор (1888) та дійсний таємний радник (1896) **Андрій Миколайович Маркевич** (21. 11. 1830 – 24. 04. 1907). Видатний юрист, голова Петербурзької судової палати, статс-секретар імператора, кавалер ряду імператорських орденів (у тому числі Олександра Невського), він також прославився як філантроп і музикант.

Завдяки активним старанням Андрія Миколайовича було засноване музичне товариство в Санкт-Петербурзі. За його ініціативи також було створено 20 відділень цього товариства, зокрема в Харкові, Києві, Одесі, та відкрито музичні школи при них. Разом з А. Рубінштейном він був і одним із засновників Петербурзької консерваторії. Завдяки сприянню А. М. Маркевича в 1866 р. був затверджений «Устав музичних училищ», а консерваторії були визнані першорядними навчальними закладами [13].

Вихідець з уславленої дворянської родини, Андрій Миколайович Маркевич доклав багато зусиль для повернення рукописів талановитого сина України Т. Г. Шевченка зі сховищ архіву III відділення в музей «Української старовини» в м. Чернігові. Також він активно сприяв виданню здобутків славетного українського поета («Кобзар» за редакцією В. Доманицького, 1907). А. М. Маркевич є автором і збірника українських народних пісень, перекладених на ноти («Народні українські наспіви, покладені на фортепіано» (1860).

Серед громадських справ А. М. Маркевича слід виділити його головування в Шевченківському товаристві допомоги знедоленим уродженцям Південної Росії, які навчалися у Петербурзі, а також роботу на посаді заступника голови Імператорського філантропічного товариства [14, С. 21; 15].

До когорти талановитих представників – вихідців з дворянських родин Чернігівської губернії належить і **Марко Вовчок** (Марія Вілінська) (10 [22] 12. 1833 – 28.07 [7.08]. 1907), дружина етнографа О. В. Марковича. На формуванні поглядів письменниці позначилося тривале перебування в інтелігентних сім'ях її родичів, зокрема батьків Д. І. Писарева, салони її тітки К. П. Мардовіної в м. Орел [16;17].

У 1867–1878 рр. найяскравіше виявився талант письменниці як російського романіста. Саме в ті роки вона створила романи «Живая душа», «Записки причетника», «В глуши», а також повісті «Теплое гнездышко», «Сельская идилия», здійснила переклад російською мовою творів з французької, англійської, німецької, польської літератур, зокрема п'ятнадцять романів Жуль Верна. [19. С.451 – 454; 20].

Свою роль у розвиток культурно-освітніх процесів другої половини XIX ст. вніс й історик **Олексій Іванович Маркевич** (1847 – 1903), професор Новоросійського університету (до 1895 р.).

Олексій Іванович був активним членом археологічних з'їздів, на яких ним були прочитані численні доповіді. Він також є автором багатьох статей, брошур і рецензій, головним чином з питань та проблем російської історії XVI і XVII ст., археології, літературних процесів [21]. Крім власних дисертацій, О. І. Маркевич надрукував цікаві історичні розвідки «25-річчя Імператорського Новоросійського Університету» (1890), «Г. К. Котошихін і його твір про Московську державу XVII ст.» (1895), «Обрання на царство М. Ф. Романова», «Про війни з Казанню в XVI ст.», «Качибей, або Гаджибей, попередник Одеси», «Реалізм російської літератури» (1893) та інш. [22].

Цікавим та різностороннім є творчий доробок **Дмитра Васильовича Марковича** (24.10 [5.11].1849 – 09. 12.1920), уроженця Полтави, випускника Новоросійського університету.

У родині його батьків (В. В. Марковича та його дружини Антуанетти Франціни де Оліва) цінувались вільнодумство, незалежність, благородство та людяність. Дядьком Д. В. Марковича був друг Т. Г. Шевченка етнограф О. В. Маркович, а дядиною – Марія Вілінська (Марко Вовчок). Саме в діях та вчинках цих людей майбутній письменник та громадський діяч знаходив витoki гуманізму та доброчесності. А на літературному поприщі Дмитро Васильович більше відомий за своїми псевдонімами (Волиняк, Гайдабура, Марківчанин, Оленін та ін.). Також він був свого часу прийнятий до складу Херсонського українського товариства, яке стало початком систематичної української просвітницької роботи на Херсонщині [23].

У результаті праці товариства було видано альманах «Степ. Херсонський белетристичний збірник», редактором якого виступив Д. Маркович [24]. До рукописного варіанту народжуваного альманаху ввійшли статті, оповідання, вірші херсонців (О. та С. Русових, Дніпрової Чайки, Д. і О. Марковичів, А. Грабенка, Б. Грінченка, Пенчуківця), К. Іващенко (Шрама) з Одеси, І. Левицького (Нечуя) з Кишинева, Д. Мордовця з Петербурга, М. Грушевського (Заволоки) з Астрахані, П. Тулуба з Києва та ін. [25. С. 163; 26. С. 637].

Альманах «Степ. Херсонський белетристичний збірник» побачив світ у 1886 р. у Петербурзі [27] та став четвертим українським альманахом, в якому більшість матеріалів були опубліковані українською мовою, і другим виданням, яке з'явилося на півдні України за російського царювання [28. С. 303 – 304].

Дебют Д. В. Марковича як письменника відбувся в 1880 р., коли часопис «Новое время» опублікував його оповідання «Неудачный», проте визнання до нього прийшло завдяки появі альманаху «Степ», в якому були надруковані його твори з кримінальної тематики: «Іван з Буджака», «Два платочки», «Шматок» та «Омелько Каторжний» [29].

У першому з названих творів («Іван з Буджака») Дмитро Васильович описує неабияку людську особистість з сильним характером, виховану суворими умовами життя і праці в південноукраїнських степах [30. С. 460]. А у витворах пера Д. В. Марковича «Шматок» та «У найми» розповідається про трагізм долі дітей бідняків, їхню поразку в непосильному двобої з жорстоким світом.

Особливе місце в доробку Дмитра Васильовича займає його п'єса «Не зрозуміли», присвячена другові письменника О. О. Русову. Головний герой п'єси (агроном Олександр Богун) разом з однокумцями виношує плани пристосування устотів українського села до нових форм економічного життя, піднесення його добробуту [31. С. 4].

Свій посильний внесок у розвиток культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. вніс і син О. В. Марковича та Марка Вовчка **Богдан Опанасович Маркович** (27.10.1853 – 1915) – доцент Петербурзького університету, кандидат фізико-математичних наук, публіцист.

Активна літературна діяльність Богдана Опанасовича розпочалася на засланні, в Астраханській, а згодом – Саратовській губерніях, в яких він перебував за свої політичні погляди. Саме там він стає помітною постаттю в житті російської

провінції та співпрацює з місцевими виданнями, а згодом отримує посаду редактора «Саратовского вестника» (1895 – 1898). Починаючи з 1889 р., Б. О. Маркович активно співпрацював з «Астраханским вестником», «Волжским вестником», «Саратовским листком». А першою його роботою на ниві літературного перекладу стає переклад творів французького натураліста Летурно «Evolution de morale» і «Evolution de famille» (1888).

Починаючи з другої половини 80-х рр. XIX ст. життя Б. О. Марковича остаточно пов'язане з літературою. Він проявив себе на ниві журналістської роботи і публіцистики, виконував функції посередника між літературним світом і М. О. Марковичем. Також Богдан Опанасович взяв на себе роль видавця праць Марка Вовчка і свого дядька Д. Писарева. Слід також зазначити, що Б. О. Маркович не залишав своєї першої професії і до історії вітчизняної науки він увійшов як математик, автор підручників з геометрії, які відзначались методичною цінністю [32].

На початку нового, XX ст., Б. О. Марковичу вдалося повернутися до столиці та увійти до столичного журналістського бомонду, співпрацюючи з такими виданнями, як «Среди провинций», «Правительственный дневник», «Санкт-Петербургские ведомости», «Свободный народ», а з 1905 р. – «Биржевых ведомостей», в яких він координував роботу авторів історичних нарисів.

Б. О. Маркович також брав активну участь у збиранні матеріалів до цілої низки біографій. Будучи одним з перших біографів батьків, Б. О. Маркович передає неповторну атмосферу свого дитинства та знайомить читачів зі своїми видатними батьками [33; 34].

Історико-краєзнавче вивчення Криму в останній чверті XIX – першої третини XX сторіччя нерозривно пов'язане з ім'ям діяча вітчизняної історичної науки, засновника краєзнавчого руху в Таврійській губернії, організатора архівної справи в Криму, археолога **Арсенія Івановича Маркевича** (30.03. [11.04] 1855-17. 01. 1942). [35]. Навчався у гімназії м. Біла Седлецької губернії, а вищу освіту здобув у 1872 – 1876 рр. на історико-філологічному факультеті Варшавського університету [36. С. 186 – 188].

У стінах університету проявилися науково-дослідні й літературні здібності молодого вченого. Так, в університетському виданні в 1876 р. була опублікована його дипломна робота «Юрій Крижанич і його літературна діяльність» [37]. Після переїзду до Сімферополя А. І. Маркевич почав активно вивчати його старожитності та ознайомлюватися з літературними розвідками про Кримський півострів. У 1886 р. почала створюватися Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК), і А. І. Маркевич відразу став активним її членом, а згодом (з 1908 р.) і її головою протягом багатьох років.

Одним з перших завдань комісії було невідкладне обстеження архівів з мінімальною гарантією зхоронності. Для організації цієї справи багато зусиль доклав й Арсеній Іванович. Йому належить узагальнююче дослідження з історії кримських архівів до початку діяльності ТВАК [38. С. 166 – 173].

Період з кінця 1880 по 1920 рр. був найбільш плідним у житті А.І. Маркевича. Саме в ті роки він як науковець активно співпрацював з Таврійською археологічною комісією, Московським археологічним товариством, Одеським товариством історії й старожитностей.

Архівні дослідження стали основою для багатьох публікацій краєзнавця. Так, на сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии» А. І. Маркевич опублікував такі свої історичні розвідки, як «Матеріали архіву канцелярії Таврійського губернатора, які відносяться до подорожі Катерини II у Крим в 1787 році» (1891, № 11), «До історії Катерининських миль у Криму» (1891, № 13), «До історії ханського Бахчисарайського палацу» (1895, № 23) та інші [39].

Арсеній Іванович постійно стежив за всією літературою про Крим, довгі роки працював над складанням бібліографічного покажчика. В 1894, 1898 і 1902 рр. виходять у світ три випуски універсального покажчика друкованих матеріалів про Крим – «TAURICA», який і на сьогодні є єдиним універсальним бібліографічним

покажчиком літератури про Крим [40]. Численні публікації краєзнавця стосувалися різних епізодів кримської історії, були присвячені пам'яті колег, які працювали в ученій архівній комісії. А. І. Маркевич також зібрав цікаві дані про перебування на півострові О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, В. А. Жуковського [41].

Дворянський рід Марковичів-Маркевичів був також пов'язаний родинними зв'язками з рядом інших шляхетних родин. Так, шлюбний союз І. А. Маркевича (1747 – 1814), старшого радника цивільного суду Новгород-Сіверського намісництва, відомого прихильника розведення тюльпанів та збирача бібліотеки, й правнички знаменитого генерального судді часів І. Мазепи В. Л. Кочубея й гетьмана Данила Апостола Єлизавети Василівни Кочубей (споч. в 1800 р.) подарував світу Пульхерію Іванівну Маркевич (нар. ор. в 1781 р.). Вона була дружиною М. Я. Скоропадського (1764 – 1810). А нащадки цього подружжя були видатними громадськими та культурними діячами.

Так, їх син – **Іван Михайлович Скоропадський** (30.01.[11.02] 1805-8.02. 1887), – був відомий своєю громадською та науково-просвітницькою діяльністю, піклувався про створення шкіл та гімназій в Україні [42. С. 97]. У 1865 р. Івана Михайловича обрали головою Прилуцької повітової училищної ради (Полтавська губернія). Він активно взявся за ввірену справу і досяг у ній найкращих результатів (72 училища та 1237 учнів). А в 1867 р. І. М. Скоропадський заснував пансіон для підготовки народних учителів, вихованці якого перебували на повному утриманні мецената. Також він передав у користування одну із своїх садиб Прилуцькій чоловічій гімназії, до заснування якої доклали чимало зусиль і коштів.

У 1830 р. І. М. Скоропадський одружився з Єлизаветою Петрівною Тарновською, що походила з роду меценатів, колекціонерів, засновників Українського національного музею у Чернігові, покровителів літератури та мистецтва.

Діти цього подружжя, **Петро Іванович Скоропадський** (6. 04. 1834 – 28. 06. 1887) і **Єлизавета Іванівна Скоропадська** (в шлюбі – *Милорадович*) (12.01. 1832 – 27.03.1890), зробили свій внесок у громадське і культурне життя країни, додержуючись традицій своїх предків. Так, Петро Іванович залишив блискучу військову кар'єру заради громадської діяльності, а за участь у проведенні реформ у 1860-х роках був нагороджений царськими відзнаками. Весь свій вільний час він віддавав благоустрою міста Стародуб. А Єлизавета Іванівна підтримувала своїми жертвами українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Також вона була членом «Української громади», співзасновницею Народної бібліотеки і президентом благодійного товариства в Польщі. Є. І. Милорадович також була фундатором товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові – внесла 20 тис. австрійських крон для його заснування в 1873 р. З 1878-го вона очолювала Полтавське філантропічне товариство [43. С.24-25].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. у дворянській родині Марковичів-Маркевичів з'являються громадські і культурні діячі, історики, етнографи, письменники і музиканти, чия діяльність сприяла збереженню і передачі кращих культурних традицій народу.

1. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., Санкт-Петербургская губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – 873 с.

2. Томазов В. В. Марковичі //Старожитності. – 1994. – №1-2. – С. 24-25; №3-4. – С.26-27.

3. Лукомский Д. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.– Издание Черниговского дворянства. СПб., 1914. – 292 с.4.

4. Номис М. Украинские поговорки, пословицы и такое прочее (на украинском языке). Серия: Литературные памятники Украины. К.: Лыбидь, 1993 г. – 768 с.

5. Метлинский А. Л. Народные Южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киевъ. Въ университетской типографии. 1854. – 494 с.

6. Білоусько О. А., Мірошніченко В. І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX століття. Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.

7. Катков Михаил Никифорович (1818 – 1887) – известный русский публицист. В 1863 г. он стал, вместе с Леонтьевым, редактором «Московских Ведомостей».

8. Русский вестник. – 1867. – № 8-12. Отдельное издание. – М., 1867.

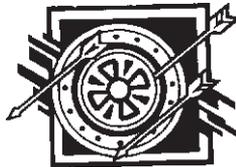
9. Нигилизм (від лат. *nihil* – ніщо, нічого) – соціально-моральне явище, яке виражається у запереченні загальноприйнятих моральних і культурних цінностей, невизнання будь-яких авторитетів.
10. Русский вестник. – 1873. – № 1-3.
11. «Две маски» – Русский вестник. – 1874. – №12; «Княжна Тата» – Русский вестник. – 1879. – №7; «Лесник» – Нива. – 1880. – №41-45.
12. «Четверть века назад» – Русский вестник. – 1878. – №№4, 6 – 8, 10-12; отд. изд. – М., 1879. «Перелом» – Русский вестник. – 1880. – №2-10; 1881. – №1-12. «Бездна» – Русский вестник. – 1883. – №1-11; 1884. – №5-11; отд. изд. – М., 1883-1884.
13. Голубчик Г. Д. Соціокультурна діяльність Миколи та Андрія Маркевичів крізь призму сімейної історії //Грані. – 2003.– №5. – С.47-52.
14. Жемчужников Л. М. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко //«Основа» – 1861. – № 3. – С. 1 – 21.
15. Романова Н. М., Михайленко В. В. Национальные общества Санкт-Петербурга XVIII-XXI вв. Научное информационно-справочное издание. СПб.: ЗАО «Издательский Дом СПН», 2004. – 210 с.
16. Засенко А. Е. Марко Вовчок.– М., 1958.
17. Брадiс Є. Сила молодая (Повесть о писательнице Марко Вовчок.) – Л.: Дет. лит., 1972.– 240 с.
18. Лобач-Жученко Б. Б. Про Марка Вовчка.– К.: Дніпро, 1979.– 310 с.
19. Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь. – Т.1. – 1992.– С.451-454.
20. Брадiс Є. Марко Вовчок. К.: Дніпро, 1975.– 368 с.
21. Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического Общества. – СПб, 1915.
22. Линниченко И. А. А. И. Маркевич. – Одесса, 1904.
23. Рябiнiн-Склярєвський О. Херсонський гурток Русова 1885 – 1889. – Запорiжжя: Тандем-У, 2003. – 72 с.
24. Немченко І. Дмитро Маркович і херсонський белетристичний збiрник «Степ» (1886) // Константи: Альманах соціальних досліджень. – 1997. – № 2. – С. 15–20.
25. Русова С. Мої спомини //За сто лiт. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. III.
26. Михайлин І. Історія української журналістики ХІХ столiття: Підруч. – К.: ЦНЛ, 2003. – 720 с.
27. Каляка М. Степові–110: Нарис про херсонський часопис. Історія альманаху «Степ». – Херсон: Просвіта, 1996. – 8 с.
28. Бойко А. Херсонський альманах “Степ” //Пiвденна Україна ХVІІІ–ХІХ столiття. – Запорiжжя: Тандем-У, 2001. – Вип. 6. – С. 303–304.
29. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. //Зiбр. творiв: У 50 томах. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С.
30. Маркович Д. По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К.: Дніпро, 1991. – 460 с.
31. Не Іван. Марковичеві зерна //Константи. – 1997. – № 2.
32. Маркович Б. А. Геометрия пространства. – СПб., 1911.
33. Маркович Б. А. Марко Вовчок (М.А.Маркович). Биографический очерк // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 11-15; № 2. – С. 10-21.
34. Марко Вовчок. Твори в 7 т. – Т.7. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 423 с.
35. До 100-рiччю від дня народження А. І. Маркевича // Вісник древньої історії.– 1955.– №4 (54).
36. Маркевич А. И. Моя автобиография / Предисловие С. Б. Филимонова // Археология Крыма.– Симферополь, 1997.– Т.1.– №1.– С.186-188.
37. Славяноведение в дореволюционной России.– М.,1979.– С.234.; Маркевич А. И. Юрий Крижанич и его литературная деятельность. Историко-литературный очерк // Варшавские университетские известия.– Варшава,1876.– №1.– С. I-X, 1-122; N2.– С. 1-103.
38. Маркевич А. И. К истории Крымских архивов //Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905.– М., 1908.– Т.2.– С. 166-173.
39. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-информ, 2005.– 432 с. (Библиография крымоведения. – Вип.3; Бржостовская Н. В. Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов //Труды Московского государственного историко-архивного института.– М., 1954.– Вип. 5.– С. 76-116.
40. Маркевич А. И. «TAURICA». Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. Вип. 1.– Симферополь, 1894; Вип. 2.– Симферополь, 1898; Вип. 3.– Симферополь, 1902.
41. Маркевич А. И. Крым в русской поэзии: Сборник стихотворений. Симферополь, 1897; Маркевич А. И. Пушкин в Крыму и Крым в произведениях Пушкина.– Симферополь, 1887; Маркевич А. И. Н. В. Гоголь и В. А. Жуковский в Крыму.– Симферополь, 1902.

42. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. – 294 с.

43. Томазов В. В. Марковичі //Старожитності. – 1994. – №1-2. – С .24-25; №3-4. – С.26-27.

В статье рассматривается культурно-образовательная деятельность известных представителей дворянского рода Левобережной Украины Марковичей-Маркевичей. Охарактеризован их вклад в развитие общественных, научных институций и учреждений, роль в литературных процессах, художественной и научной жизни Украины второй половины XIX – начала XX ст.

In article cultural-educational activity of known representatives of a sort of Left-bank Ukraine of noble family Markovichev-Markevichev is considered. Their payment in development public, scientific институтуцій and establishments, a role in literary processes, art and scientific life of Ukraine of second half XIX – the beginnings of XX – tem is characterized.

СЕРЕДНЬОСТАТИСТИЧНИЙ СТАН ЗДОРОВ'Я СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

У статті аналізуються причини погіршення здоров'я селян в Україні.

Ключові слова: здоров'я, тривалість життя, хвороби.

В Україні в 1990-2000 роках зберігався багато в чому радянський підхід до охорони здоров'я сільського населення. На державному рівні охорона здоров'я не популяризувалась як найвищий ресурс суспільства та основа його процвітання. Наслідком цього стало погіршення громадського здоров'я та наближення його до стану соціальної катастрофи. Ставлення сільських мешканців до власного здоров'я характеризувалось байдужістю і нехтуванням.

Більш того, склалася парадоксальна ситуація – країна посідала перше місце у Європі за кількістю лікарів (на 100 тис. населення – 460 лікарів) і таке ж місце за природним зменшенням (смертністю).

За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських мешканців залишався нижчим, ніж у городян, на 30-32% і становив 926 осіб на 1000 ос. населення. Але, якщо врахувати, що середній показник смертності був вищим на 63,5%, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоєчасного виявлення захворювань, невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 мешканців сільських районів здоровими були 218,9 людини, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію – 375,5. Найпоширенішими у мешканців села були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів відчуття та дихання, психічні розлади. Первинна інвалідизація становила 42,8 ос. на 10 тис. населення [1].

Виробничий процес на селі характеризувався специфічними шумовими, вібраційними, електромагнітними параметрами, що часто перевищували встановлені нормативи, не забезпечували безпечного, комфортного середовища для здійснення трудової діяльності.

Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував із комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної, нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема, операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонія (15%), ішемічна хвороба серця (15%), вібраційна хвороба. Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до першої групи здоров'я належали 26,5% осіб, до другої – 44,6, до третьої – 26,5, до четвертої – 3,3%. Серед дітей, які вступали до перших класів сільської школи, лише 54% були фізично "зрілими". Захворюваність сільських підлітків перебувала на рівні 900-1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. Близько 50% дітей віком до 15 років залишалися нездоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 налагодили систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням фізичних, розумових навантажень на них, до-

© Ігнатенко Марина Миколаївна – доктор історичних наук, професор Республіканського вищого навчального закладу "Кримський гуманітарний університет" (м.Ялта).

триманням соціально-гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю харчування школярів.[2]

Через погіршення умов із надання медичних послуг зросла кількість населення, яка просто не може одержати первинної медичної допомоги. В досліджувані роки збільшилася кількість сільських громадян, хворих на туберкульоз.

Надання медичної допомоги мешканцям села здійснювалося через розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів: 45 обласних лікарень, 164 обласні диспансери, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільська медична амбулаторія, а також 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів і понад 3,5 тис. про-філаторіїв при тваринницьких фермах сільгосппідприємств. Однак часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав необхідним умовам. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60% сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприсосованих приміщеннях, 30% центральних районних лікарень не мали водогону і каналізації. Крім цього, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16%) залишалися вакантними, а 773 (15%) – зайняті сумісниками. В 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працювали без лікаря, а 899 фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників. Нерозв'язаною залишалася проблема забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною, ніж для городян, а лікування – менш ефективним. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий чинник, як віддаленість: якщо вона становила 10 км і більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалася приблизно втричі. Із загального числа госпіталізованих осіб сільські мешканці становили 34,4%. Всі ці обставини спричинили суттєве старіння сільського населення: протягом 1980–1990-х років середній вік його підвищився з 36,3 до 39,8 року. У віковій структурі селян склалася стійка тенденція до зменшення як абсолютного обсягу, так і частки осіб, молодших працездатного та працездатного віку. Чисельність сільських мешканців, молодших працездатного віку, скоротилася – на 20,9%, працездатного на 16,7%, у той час як осіб пенсійного віку – лише на 2,1%.[3]

У 1990-і роки природа цих зрушень зазнала суттєвих змін. Якщо наприкінці 1980-х років найбільшими темпами скорочувалося сільське населення віком 15-24 роки, що було викликано головним чином високим міграційним впливом його з сільської місцевості, зростанням чисельності пенсіонерів, то в наступні роки зростання пропозиції на міських ринках праці докорінно змінило цю ситуацію. Вони відтягували сільську молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши її роль і місце в соціальному середовищі села. Протягом 1990–1998 рр. чисельність осіб віком 20-24 роки зросла на 9,9%, незмінною залишалась група – 25-29 років, водночас приріст отримало населення 30-39 і особливо 40-49 років. Загрозливими темпами скорочувалася кількість дітей і підлітків [4].

Відзначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення України вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення у подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило у свою чергу до надмірного навантаження непрацездатних мешканців на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 ос. непрацездатних [5].

Відбулося порушення структури харчування селян. Дефіцит у харчовому раціоні вітамінів, особливо антиоксидантів, спричиняв так званий "прихований голод", що сприяв розвитку і різкому зростанню хронічних захворювань, що набували епідемічного характеру.

У досліджувані роки суттєво погіршилося харчування. В 2005 р. селяни споживали від необхідних науково-обґрунтованих норм лише 48,8% м'яса і м'ясо-продуктів, 59,4% – молока і молокопродуктів, 82% – яєць, 76% – овочів, 43,1% – фруктів.[6]

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достат-

ності природних багатств чисельність населення знижувалася (знижувалась і тривалість життя), що загалом свідчило про депопуляцію, або виродження українства.

Нестабільність та постійні потрясіння: революції, голодомори, війни, реформи притупили один із головних інстинктів сільських трудівників – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду.

У досліджувані роки проблеми народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали все вражаючішими: "Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу"; "Проблеми національної безпеки і демографічне виживання", "Демографія – наука про смерть", "Нас знову стало менше".

За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. мешканців, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні становила 32%, або 15,8 млн. людей (2001 р.) [7]. Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2002 р. – вже 9,8, а питома вага господарств, що склались із однієї особи, підвищилася до 23,1% [8].

Україна за темпами старіння населення наблизилася до країн із найстарішим населенням і посідала 19 місце за чисельністю населення за віком 60 років і більше (20,9%) (Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%) [9].

У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. В 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 разу було менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 ос., або в 1,37 разу. За даними Міністерства охорони здоров'я, у 1992–1997 рр. смертність дітей збільшилася з 13,5 до 15,2 ос. на кожного з 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. людей. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття [10].

На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і, як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Досить інтенсивно змінювалися показники народжуваності. Протягом 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. ос., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень із розрахунку на 1000 ос. населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період [11]. Серед основних причин цього явища було погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності: за 1995–1995 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 ос.) зменшилася з 7,9 до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалася в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень: у 1995-ому їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від одного до трьох дітей віком сім-вісім років. Половина розлучень відбувалась із таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність [12].

У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалося зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних чинників, зростанням значущості внутрішніх регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Такі обставини не могли не позначитися на загальних темпах природного відтво-

рення сільського населення. Якщо в 1993 р. із кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43 [13]. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки [14]. Загалом 3/4 дітей народжувалося саме такою віковою категорією жінок [15]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпна плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечував навіть простого відтворення – 1,6 дитини. Результати наукових досліджень виявили, що в 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного їх відпливу з села, а починаючи з 1996 р. – затуханням дітородної функції жінок віком 15–49 років.

Однією з першопричин такої ситуації була деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї та його реалізація в напрямку зменшення кількості бажаних дітей). За даними соціологічних досліджень, на початку 1990-х років 80,4% опитаних сільських жінок планували народити дві або три дитини, але реалізувати ці наміри з них зуміли лише 67,9% [16]. Отже, село невпинно продовжувало трансформуватися в напрямку від багатодітних до малодітних родин. Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечував збереження чисельності селян, полягала в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурувало з низкою інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо враховувати, що 60% населення перебувало за межею бідності, понад 70% працівників отримували заробітну платню, нижчу прожиткового мінімуму, а рівень існування селян зводився до елементарного виживання, то ситуацію з народжуваністю на селі можна вважати кризовою.

У 1996 р. у 2 595 сільських населених пунктах (9,1% загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7% сіл України не було дітей і підлітків 6–15 років, у 4,9% – молоді 16–28 років [17]. Із даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47% родин мали по одній дитині, 33% – по дві, 10,8% – по три, 3,8% – чотири, 3,4% мали п'ять і більше. Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (в тому числі 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (580 тис. молодих) не мали дітей [18]. За 2001–2005 рр. у 3,6 тис. селах (12,5% загальної кількості) не народилося жодної дитини [19]. Зросла кількість безпритульних дітей. Чимало з них мігрували до великих міст, жебракували, вживали наркотичні речовини, алкогольні напої. Економічні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалася на особисте споживання, навіть у некризових умовах не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть другої дитини. Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний.

Індикатором тривалості життя виступала динаміка смертності. Середня тривалість життя в Україні була найнижчою в Європі – 60,7 року у чоловіків, 72,5 – жінок. Протягом 1989–2000 рр. цей вік скоротився відповідно на 3,9 і 1,8 року [20]. Показники смертності селян постійно зростали: протягом 1990–2000 рр. кількість померлих збільшилась із 272,6 тис. до 301 тис. осіб, або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19% [21]. Ця динаміка особливо прискореною виявилася в першій половині 1990-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру.

Більшість померлих були людьми похилого віку: з 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи, старші 55 років. При цьому близько 70% із них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [22].

У 90-і роки відбувся процес "омолодження" коефіцієнта смертності, тобто

зниження середнього віку померлих, скорочувалася середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 року. У 1999-2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому [23]. Серед померлих протягом 1995-1997 рр. – 65% становили чоловіки працездатного віку [24]. В Україні, за європейськими мірками, темпи смертності сільських дітей віком до року були дуже високими. В Харківській області вони були удвічі вищими [25].

Подальше зростання смертності на селі протягом 1990–2000-х років зумовлювалось економічною кризою – зниженням рівня життя (погіршенням якості харчування, можливостей одержання власної лікувальної допомоги), зростанням психологічного навантаження. Більшість українських селян жили за межею бідності. Про недоїдання селян свідчить факт, що сімей із найнижчим середньодушовим доходом споживання було менше, ніж із достатніми доходами.

Важкі умови сільськогосподарської праці та сільського побуту підвищили ймовірність смертності селян порівняно з городянами. В Черкаській області протягом 1990-2003 рр. на 1000 ос. сільського населення припадало 18,8–23 смертей, тоді як у місті удвічі менше – 10–13,2 [26].

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків: протягом 1991-1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основною причиною цього явища стала низька виробнича дисципліна у сільгоспідприємствах, де нерідко діяв принцип: "Вмієш? Тоді ставай до роботи". Більше третини смертельних випадків сталося через пиляцтво. До небезпечних чинників слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалося понад 25 років. "Класичним" прикладом нещасного випадку з механізатором можна вважати таку ситуацію: тракторист за допомогою "пускача" заводить двигун трактора, що стоїть із увімкненою передачею. Двигун заводиться..., і машина наочується на людину [27].

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалася наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 разу, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [28]. Обмежене державне фінансування медицини, здійснюване в умовах економічної кризи, бюджетного дефіциту, не дозволило належним чином лікувати і запобігати цим захворюванням. У свою чергу селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу, що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні за-слуговують однозначної негативної оцінки. Перелік впливів, наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка – надто важкою. Ці обставини негативно позначалися на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжувала функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища: за розрахунками фахівців, наприкінці 1990-х років забруднені і дуже забруднені території становили близько 40% земель; відносно чистих територій – лише 7%. Разом із тим майже 1% – це місцевості екологічної катастрофи – зона відчуження після аварії на ЧАЕС [29].

Сільські мешканці потерпали від більшості негативних впливів, але, як правило, були позбавлені можливості запобігання їм.

Серед європейських країн Україна, незважаючи на спад виробництва, в більшості галузей мала найвищий інтегральний показник негативних антропогенних навантажень на природне середовище. Фермерські господарства, що спеціалізувалися на скотарстві, у більшості порушували екологічні, санітарно-гігієнічні вимоги. Мікроклімат приміщень, забруднена атмосфера, поверхневі стоки негативно позначалися на природному середовищі.

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема, низька мотивація праці (безгосподарність) трудівників села, спричинили в радянський період нерациональність у використанні природних ресурсів. Спочатку в умовах ринкових трансформацій переважало споживацьке, руйнівне господарювання, з часом поступово утверджувалося розуміння необхідності економного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, що дбають про збереження навколишнього природного середовища, користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучати висококваліфікованих працівників, потенційних інвесторів, активніше діяти на ринку збуту продукції.

Практика України років незалежності свідчила, що всі чинні економічні й адміністративні природоохоронні заходи здебільшого спрямовувалися на боротьбу з руйнівними наслідками нерационального використання природних ресурсів, а не на запобігання їм.

Україна належала до екологічно забруднених країн, причому значні її території (Чорнобильська зона) взагалі непридатні для проживання, ведення господарства.

Природа розглядалася як безкоштовне джерело ресурсів і продовольства. Жоден із політиків, державних діячів України серйозно не обраховував результати тих економічних втрат, що спричинялися вирубкою лісів, забрудненням водоймищ.

Основними чинниками антропогенно-техногенного впливу на довкілля, поряд із видобутком корисних копалин, складуванням відходів, було скидання стічних вод, хімізація сільського господарства.

У 1990-і роки в Україні переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Внаслідок використання великої техніки, ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалася його структура, а деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи – 33%, картоплі – 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалися непродуктивно [30].

Сільське господарство – галузь, що суттєво впливає на біосферу, чинить антропогенний вплив на 80% території України. З 1983–2005 рр. втрачено 353,3 млн. т гумусу, при щорічних обсягах змиву ґрунту до 600 млн. т. Державна програма захисту земель від водної і вітрової ерозії до 2010 року передбачила зменшення розораності території України з 57% до 51%. На думку науковців, ці заходи не сприятимуть необхідному поліпшенню екологічного становища, необхідно скоротити ріллю щонайменше на 25-30%. Крім того, в програму закладено, м'яко кажучи, архаїчні способи меліорації: планувалося спорудити 180 тис. км земляних валів, 2 тис. км захисних дамб, 5,5 тис. км водоскидних споруд. Очевидно, розробники програми перебували в полоні радянських стереотипів, пропонували такі механізми, що стали однією з причин нинішньої екологічної ситуації і були чи не найодіознішими в ХХ ст. [31].

Промислові, транспортні, військові потреби вимагали невпинного нарощення постачання сировинних ресурсів, одним із постачальників якого виступало сільське господарство.

Учені переконані, що надзвичайно важливо забезпечувати рівновагу у системі: виробництво – природа. Нагальним залишалось створення передумов, за яких високі темпи економічного зростання та задоволення споживчих потреб могли

супроводжуватися відновленням якості навколишнього середовища. На жаль, відбувалося хижацьке вичерпання природних ресурсів і, як наслідок, – нарощування відходів виробництва (техногенних утворень), що призводило до деградації природного середовища, погіршення умов проживання на селі. Очевидно, корисним залишався досвід країн ЄС, що стали на шлях раціоналізації природо-користування й екологізації господарської, виробничої діяльності. Слід зважати і на глобальні екологічні проблеми людства.

Концепція сталого розвитку, ухвалена на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 р., передбачила розвиток суспільства, коли задоволення потреб сучасних поколінь не має ставити під загрозу можливість робити це майбутнім поколінням. Водночас світова спільнота ігнорувала виклики та нарощувала безгосподарне використання енергії. За даними Всесвітньої метеорологічної організації, протягом 1992–2002 рр. середньорічна температура суттєво зросла (на 0,6°C порівняно з ХІХ ст.). Потепління клімату призводило до частішого виникнення стихій: землетрусів, вулканів, цунамі, ураганів, смерчів, підтоплення територій, розширення площ пустель тощо. Не виконувалися у належному обсязі міжнародні конвенції (Киотський протокол 1997 р.) про обмеження емісії парникових газів, кількість викидів яких невпинно зростала.

Ґрунт, як основне джерело отримання продуктів харчування, впливає на формування здоров'я людини, виступає важливим чинником формування геохімічних процесів, від яких залежить хімічний комплекс організму людини. Є всі підстави вважати, що селянство мешкало в середовищі, антропогенно зміненому, трансформованому під впливом його ж діяльності. Створюючи техносферу, селяни мало звертали увагу на підвищення комфортності довкілля, комунікабельності та забезпечення захисту від природних негативних впливів.

Державний контроль за умовами праці на селі залишався слабким. Агropolітичні ініціативи держави, що висувалися в плані нарощення виробничого потенціалу села, не завжди пов'язувалися із засобами досягнення цієї мети, зокрема, підвищення працездатності, продуктивності, ефективності, мотивації трудової, соціальної активності працюючих. Як наслідок, власники великих сільгоспдприємств, котрі прагнули скоротити витрати на виробництво, не виявляли зацікавленості в поліпшенні умов і безпеки праці. Виробничий процес організовувався так, що зберігалися постійні загрози травматизму, захворюваності, в тому числі і внаслідок використання фізично й морально зношених машин, устаткування.

Наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х років відбувалося збільшення чисельності сільських працівників, які трудилися в умовах підвищеної тяжкості. За визнанням науковців-медиків, такі умови спричинили фізичні перевантаження на опорно-руховий апарат, функціональні системи організму, позначалися на працездатності, спричиняли перевтому, а значить, були причиною травм.

У сільському господарстві чимало технологічних операцій здійснювалося за змінним графіком роботи працівників. За даними медичних обстежень, саме праця в таких умовах прискорювала старіння серцево-судинної системи на 4-12 років, негативно впливала на травлення, спричиняла нервово-психічні розлади [32]. Отже, люди, зайняті в сільському господарстві, працювали у далеких від оптимальних санітарно-гігієнічних і психофізіологічних умовах.

Порівняно з радянським періодом, у 1990–2000-і роки поглибилися процеси пошкодження ґрунтів, площа ріллі на душу населення України постійно зменшувалася.

У країнах ЄС, США традиційно використовується як базовий критерій оцінки ефективності галузі – здоров'я, тривалість життя, благополуччя громадян і суспільства в цілому. Уряди цих країн тримають зазначену проблему в полі особливої уваги. Крім того, серед найнебезпечніших чинників, що впливають на появу захворюваності та смертності, неналежне, неякісне харчування, відносний вклад його становить 35–50%. Для порівняння: вплив спадковості на здоров'я людини – у межах 15–20%, стану навколишнього середовища – 15–20%, охорони здоров'я – 10–15%, способу життя – 10–15% [33].

В Україні в 2000-і роки відбувалося катастрофічне зниження родючості ґрунтів. Щорічні втрати гумусу становили близько 600 кг на 1 га, загострилися проблеми з балансом поживних речовин. Щорічний винос їх із 1 га ґрунту перевищував надходження на 110–120 кг. За 1991–2006 рр. урожайність озимої пшениці скоротилась утричі, жита і цукрових буряків – у 1,5 разу. Лише у 2003 р. бур'янами було винесено 114 тис. т азоту, 42 тис. т фосфору, 135 тис. т калію. Через неборотьбу з бур'янами втрачено сільськогосподарської продукції на суму 4,5 млрд. грн. [34].

Ефективність використання земель в Україні залишалася значно нижчою, ніж у середньому по Європі. З ґрунтом щороку виносилося 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору і 0,7 млн. т калію. Збитки від ерозії ґрунтів дорівнювали 9,1 млрд. грн. щорічно [35].

У 1990-і роки розпочалося безконтрольне освоєння земель, здебільшого це сінокоси, пасовища, заболочені й перезволожені території. Спостерігалось і посилення техногенного навантаження на угіддя, що вирізнялися якісним хімічним складом. КСП, відмовившись від ведення землеробства за принципом сівозмін, здебільшого кілька років поспіль вирощували на одних і тих же полях соняшник, кукурудзу, ріпак та інші культури. Тривале екстенсивне використання угідь негативно позначалося на стані довкілля. Площа орних земель щорічно скорочувалася на 10 тис. га. Протягом 1991–1999 рр. площа сільгоспугідь зменшилася більше як на 1 млн. га, у тому числі орних земель – на 400 тис. [36]

У суспільній свідомості зберігалось багато в чому мілітарне розуміння взаємовідносин людини і природи. Протягом 1990–2000-х років на політичному рівні велися дискусії щодо кількості можливого використання техніки у сільгоспвиробництві. Переважала думка, що чим більше, то краще, висловлювалося занепокоєння зменшенням одиниць техніки, порівняно з радянським минулим. Не були проведені відповідні обрахунки та не визначено такої кількості, яка б не створювала техногенного навантаження на природу. Конструкторське проектування тракторів та іншої сільськогосподарської техніки практично спрямовувалося на нарощення їх фізичної потужності, майже зовсім не розглядалися можливі наслідки впливу її на ґрунт та сільгоспугіддя. На українських ланах довго затримувалися великі гусеничні трактори. Ця техніка, оснащена потужними двигунами, нещадно руйнувала родючий шар. У країнах ЄС завжди віддавалася перевага універсальним колісним тракторам, що відрізнялися низкою економічних, технологічних, екологічних переваг. У США при розробці сільгосптехніки вже в 1970-і роки використовувався так званий принцип "бізона", суть якого в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен перевищувати тиск, що створює бізон. Країни світу значно раніше зрозуміли те, що саме від потужності двигунів зростає продуктивність обробітку ґрунту, мінімізувалися техногенні впливи. На початку 1990 років середня потужність двигунів вітчизняних тракторів досягла 80 кВт на 100 га, тоді як у Німеччині, Бельгії, Данії, Італії відповідно 284; 214; 213; 162 кВт [37].

Використання великої кількості техніки у сільському господарстві, особливо технічно несправної, сприяло утворенню токсичних компонентів у продуктах згорання двигунів. Із відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання виділялися такі речовини, як оксид вуглецю, вуглеводні СН, оксиди азоту NO, з'єднання свинцю, альдегіди, канцерогенні речовини. З автомобільними вихлопами в атмосферу потрапляло близько 200 токсичних речовин, шкідливих здоров'ю; оксиди азоту виступали утворюючим елементом фотохімічного смогу.

Традиційна технологія вирощування сільськогосподарських культур із використанням важких тракторів призводила до зміни їх агрофізичних властивостей. У 1990-і роки в зернових господарствах кожна точка поля від трьох до п'яти разів піддавалася дії тракторів, при цьому ущільнювалося в середньому від 30 до 80% площ сільгоспугідь [38].

Процеси ерозії ґрунтів розвивалися невинно і охоплювали все більші площі сільгоспугідь. Особливо водна ерозія розвивалася в гірських регіонах, що ставали зонами екологічного лиха, проявлялася чи не щороку. Закарпаття,

Буковина, Поділля особливо відчутно пережили наслідки повені 2008 р. Ерозія ґрунту має здатність до інтенсивного саморозвитку; водяна ерозія найчастіше проявлялась у вигляді зливу верхнього шару ґрунту чи розмиву його вглибину. Найбільш руйнівний характер мала площинна ерозія, оскільки внаслідок відсутності регуляторів стоків дощові і снігові води змивали зв'язуючі компоненти, токсикодисперсні частини ґрунту. Відбувалося збіднення його поживними речовинами і втрачалася здатність утримувати вологу. На таких ґрунтах зникала рослинність, посилювалися процеси розмиву ґрунту, утворювалися вимоїни, а згодом – і яри.

Вітрова ерозія полягала у видуванні, переміщенні вітром дрібних сухих частинок ґрунту і гірських порід, призводивши тим самим до збіднення його дрібноземом, гумусом, основними елементами мінерального живлення рослин. Регулярно вона проявлялась у Криму та шістнадцяти областях України.

Інтенсивні вирубки лісів позбавляли ґрунти захисту. Поверхневий стік зростав удвічі, а то і втричі, а отже, ґрунти пересушувалися.

У 1990–2000-і роки відбувалося тотальне порушення основоположного принципу землеробства – сівозміни. Висівання одних і тих же культур на одному і тому ж полі кілька років поспіль розвивало, посилювало вплив негативних біологічних, хімічних, фізичних чинників у ґрунті і, як наслідок, знижувало продуктивність рослин, призводило до нагромадження інфекцій, забур'яненості, розповсюдження шкідників. У країнах ЄС у практиці сільгоспвиробництва цей принцип унормовується законодавчо і передбачає чотирирічне чергування культур: пшениця – картопля – кукурудза на силос – цукрові буряки. Законом також забороняється вирощувати картоплю частіше, ніж один раз на три роки.

У 1990-і роки багато в чому зберігалася радянська практика, коли у сільському виробництві широкомасштабно застосовувалися міндобрива на основі технократичного стереотипу, спрямованого, власне, на механічне розв'язання проблем галузі, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювались уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем. При цьому фактично не бралися до уваги та принципова відмінність сільського господарства, що полягає в тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини, енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин.

Втручання людини у сільське довкілля. Що було традиційним з радянських рчасів, мало за мету передусім справжню гонитву за забезпеченням високих валових обсягів зерна. Зернова лихоманка притуплювала увагу сільгоспвиробників до екологічних питань; ставали звичними порушення правил агротехніки. Більшість керівників і фахівців сільгоспідприємств, які здобували освіту, професійні навички в радянську епоху, розглядали єдиним засобом нарощення обсягів виробництва хімічних речовин, міркували через призму проблеми пошуків шляхів підпорядкування природи, спрощення технологічного процесу у землеробстві.

ґрунти в Україні залишалися перевантаженими мінералами і потребували їх збалансування за поживними речовинами. В 1970–1980-і роки внаслідок того, що хімічна промисловість недовиробляла фосфорну кислоту, вироблялася мізерна кількість змішаних і складних добрив, у надмірній кількості вносилися добрива з порушеним балансом хімічних речовин [39]. Використання міндобрив у підвищених дозах прискорювало процес розладу гумусу, швидкої втрати агробіологічних властивостей, місткості, спричиняло його руйнацію. Крім того, в практиці радянських господарств переважав поверхневий спосіб внесення добрив, що був нерациональним і екологічно шкідливим. Жодної критики не витримували способи їх зберігання.

Шкідливий вплив надмірного внесення добрив виявлявся досить широко, зводився до посилення розвитку водоростей та створення планктону; погіршення мікроклімату сільськогосподарських підприємств, що відбувалося внаслідок надходження надмірної кількості азоту в атмосферу, підвищення кислотності ґрунтів;

погіршення кругообігу поживних речовин; захворюваності рослин через порушення їх живлення.

У 1990-і роки різко зменшилися поставки і внесення мінеральних добрив та засобів захисту рослин: у 1994 р. господарства вносили на 1 га ріллі лише 26 кг мінеральних добрив, що у 5,5 рази менше, ніж у 1990 р.

Надлишкове накопичення у воді, рослинах азотних сполук – нітратів і нітритів, інтенсифікувало розвиток водяної рослинності, в результаті чого знижувався вміст кисню у воді, що згубно впливало на водні тваринні організми. Нітрати як основне джерело азотного живлення при надлишку досить негативно впливали на екологію, стан здоров'я людей і тварин. При потраплянні їх до організму людини, утворюються метабемо-глобінемії, канцерогенні утворення імунодепресивної дії, здатні перетворювати гемоглобін на метабемоглобін, що не здатний переносити кисень, а порушує клітинні мембрани і навіть генетичний код. Застосування необґрунтовано високих норм фосфорних добрив знижувало засвоєння рослинами мікроелементів (особливо цинку), призводило до забруднення ґрунту фтором, нагромадження забруднювачів (свинцю, хрому, міді).

Засоби захисту рослин, що з року в рік усе більше насичували ґрунти, негативно впливали на стан здоров'я селян. При інтенсивному застосуванні отрутохімікатів у трудівників пошкоджувалася структура спадковості, розладнувалася діяльність центральної нервової системи. Встановлено й те, що ці речовини, як і радіація, не мали нижнього порога дії й невинно руйнували імунну систему, стимулюючи у доквіллі розвиток вірусів. Пестициди, крім того, що сприяли підвищенню врожайності, посідали дев'яте місце в ряду найактивніших забруднювачів біосфери після таких речовин, як нафтопродукти, поверхнево активні речовини, фосфати, мінеральні добрива, важкі метали. Невміле їх використання викликало серйозні порушення екологічної рівноваги у природі.

Спроби нарощування зерна за рахунок підвищення доз мінеральних добрив і пестицидів себе не виправдовували, оскільки, одержуючи приріст валу продукції, одночасно втрачали її якість, беззворотно забруднювали доквілля, а швидка адаптація до них шкідників потребувала впровадження нових видів пестицидів, збільшення їх об'єктів використання. Ефект від використання пестицидів короточасний, а негативні наслідки – довготривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників на початку періоду їх застосування у сільському господарстві були менші, ніж у період їх використання. На практиці пестицидів вносилося набагато більше, ніж потрібно для попадання в необхідній кількості на шкідника. Це спостерігалось при знищенні колорадського жука: значна кількість розчину інсектициду потрапляла в ті місця, де не було комах, забруднюючи доквілля і навіть погіршуючи якість картоплі.

У 1990-і роки давали про себе знати наслідки використання в 1930–1980-і роки ДЦТ (дихлородифенілтрихлоретан), або, як його в побуті називали, дусту, хімічний склад якого настільки стабільний, що не піддавався розкладу у ґрунті водним середовищем. Застосування й інших видів пестицидів, потрапляння їх у продукти харчування мали негативні наслідки для здоров'я, особливо селян (зростання онкозахворювань). Країни ЄС у 1990-і роки швидко переходили на органічне землеробство, зростав попит громадян на екологічно чисті продукти: в 2005 р. половина ферм Данії працювала за органічною технологією. В 1995 р. після виявлення, що значна частина зібраної моркви містила високий рівень органічного пестициду, активізувала цю роботу і Великобританія. У 1997 р. ухвалено рішення про фінансове субсидування ферм, що виробляли екологічну продукцію. Фермери почали відмовлятися від мінеральних добрив, пестицидів і переходили на компост, гній. У 2004 р. 10% сільгоспугідь країни сертифіковано як екологічно чисті [40].

Унаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднено 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи вивели з обороту 280 тис. га сільгоспугідь та 157 тис. га лісів [41].

У 1990–2000-і роки практично законсервовано роботи з усунення наслідків меліорації, що поводилася в 1940–1980-і роки. Зрошення у ці роки мало антропогенний вплив на ґрунти. Внаслідок поливів мінералізованою водою у їх хлорно-натрієвому складі відбувалися негативні явища, зокрема осолонцювання на суттєвій глибині, нагромадження токсичних солей та вимивання нетоксичних. Темпи засолення земель кінця 1980-х років виявилися настільки високими, що їх не могло призупинити навіть суттєве зменшення площ поливу в 1990-і роки. В цей час відбувалося збільшення площ засолених земель за рахунок слабозасолених ґрунтів, особливо в понижених місцях із глибиною залягання ґрунтових вод менше двох метрів [42].

У ці роки практично не велися роботи щодо валкування ґрунтів. Дія вапна особливо потрібною була для ґрунтів Полісся і виявлялася багатогранно: нейтралізувалася надмірна кислотність, знижувалася рухомість амонію, поліпшувалися мікробіологічна діяльність і фізичні властивості ґрунту, що сприяло збільшенню в ньому поживних речовин, нагромаджувався гумус.

У 1990-і роки поглибились і дії осушувальної меліорації: в Поліській зоні та західних регіонах України внаслідок раніше деструктивно порушених ландшафтів, зміни гідрологічного режиму низини частішали підтоплення, зсуви ґрунту, змінювався рослинний і тваринний світ.

У 1990-і роки не відбувалося змін у сприйнятті політиками та господарниками значення боліт як головного стабілізатора клімату, регулятора ґрунтових вод і водного режиму річок.

Протягом 1991–1998 рр. площі меліорованих земель значно скоротилися, що стало однією з причин зменшення виробництва деяких сільськогосподарських культур. Згорталосся меліоративне будівництво, значно застаріли меліоративні фонди, відбулося руйнування гідроспоруд, не проводилися технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних, осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки.

У досліджувані роки зберігався зневажливий, безгосподарний підхід до використання водних ресурсів для транспортних цілей, джерела продуктів харчування, технологічного суб'єкта.

Через т.з. безповоротне споживання води виникали труднощі з постачанням сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльності скоротився на 19% [43].

Більшість річок України зазнавали техногенного навантаження, коли разом зі стоками у них потрапляли забруднювачі, в тому числі зі сільгоспугідь, тваринницьких комплексів.

Паводки та зсуви, крім того, що завдавали економічних збитків, ще й посилювали соціальну незахищеність громадян.

Вода – це основа життя людей, основа фотосинтезу, біологічного кругообігу речовин. Обмін речовин в організмі можливий лише за наявності води, бо майже всі хімічні, колоїдно-хімічні та фізіологічні процеси відбуваються у водних розчинах органічних та неорганічних речовин. Щодоби людина вживає 2-2,5 літра води; втрата організмом лише 10–20% веде до його загибелі. Без води людина може прожити не більше 5-и діб.

Велика роль води у підтримці існування людської цивілізації. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії.

Проблема забруднення питної води була однією з причин погіршення якості життя. У світовій практиці було підтвердження того, що навіть спорудження водогонів і системи каналізацій лише частково компенсувало проблему.

До шкідливих фізичних впливів відносився шум, вібрація, електромагнітні хвилі.

У 1990-і роки вирубки лісів набули стихійного характеру.

Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей.

Площі лісів скорочувалися, що призводило до посилення повеней, виникнення селевих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сушішим і континентальнішим, що спричиняло посухи – негативні для сільського господарства природні катаклізми.

Ліси, як відомо, – найпотужніший резерват для рослин і тварин, підтримують видову, генетичну й інформаційну різноманітність живих організмів, революціонізують, забезпечують життєве середовище, матеріальні потреби людей.

Отже, на селі зберігалися звужені можливості доступу до якісних медичних послуг. Загальна бідність просто змушувала селян економити на власному здоров'ї. Кількісні і якісні партнери діяльності лікарняних установ в цілому погіршувалися навіть щодо 1980-х років. Погіршувалися темпи природного руху сільського населення, зростала смертність, особливо через несвоєчасно надану медичну допомогу, виробничий травматизм. Природні чинники проживання на селі, особливо за умов намагання нещадної експлуатації сільгоспугідь, суттєво якісно погіршувались.

- 1.Нагорна Л. Як здоров'я, хліборобе? // Український світ – 1993. – № 12. – С. 47 – 48.
- 2.Там само. – С. 48.
- 3.Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С. 74.
- 4.Там само. – С. 76.
- 5.Там само. – С. 76.
- 6.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57.
- 7.Населення і трудові ресурси села. За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – С. 11-12.
- 8.Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 239.
- 9.Ярова В.В. Проблеми демографічних процесів в Україні //Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.130. (С.129-134.)
- 10.Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
- 11.Населення і трудові ресурси села... – С. 49.
- 12.Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36.
- 13.Стахневич А. Вказана праця. – С. 36.
- 14.Населення і трудові ресурси села... – С. 50.
- 15.Стахневич А.Вказана праця. – С. 36.
- 16.Населення і трудові ресурси села... – С.50.
- 17.Живора С.Вказана праця. – С. 41-42.
- 18.Левчук К., Стахневич А. Демографічна обстановка в сучасному українському селі // Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998. – С. 74-75.
- 19.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57. (С.57-60).
- 20.Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН України, Ін-т економіки; За ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.431. (560 С).
- 21.Населення і трудові ресурси села... – С.51.
- 22.Живора С. Вказана праця. С. 41-42.
- 23.Населення і трудові ресурси села... – С.52.
- 24.Живора С. Вказана праця. – С. 43.
- 25.Ярова В.В. Вказана праця. – С.130.
- 26.Мальований М.І. Демографічна ситуація у сільській місцевості Черкаської області // Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.111. (С.109-113).
- 27.Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996. – 11 жовтня.
- 28.Стан здоров'я населення. Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
- 29.Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й екологонезбезпечного розвитку // Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: 36. наук. доп. / НАН України. Інститут економіки. – К., 1997. – С.56-57.
- 30.Родючість ґрунтів: моніторинг і управління / За ред. В.В.Медведева. – К.: Урожай, 1992. – С.143.
- 31.Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Дзеркало тижня – 2002. – 28 червня – 5 липня.

- 32.Чернюк В., Ластовченко В., Захаров В. Фактор, що погіршує умови праці //Охорона праці. – 2004. – №2. – С.43. (С.39-44).
- 33.Охорона здоров'я України: результати діяльності. Щорічна доповідь. – К.: Здоров'я, 2000. – С.137. (512 с.).
- 34.Корчинська О.А.Соціально-економічні наслідки деградації ґрунтів України //Економіка АПК .–2006.–№ 4.– С.127.
- 35.Економіка: аспекти екологізації //http:glob.nerod.ru
- 36.Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С.87.
- 37.Царенко О., Олійник Г. Захист довкілля в умовах зростання техногенного навантаження на природу. – Суми, 2002. – С.21, 85.
- 38.Техніка в сільському господарстві. – 1999. – №2. – С.21.
- 39.ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.4928. – Арк.213.
- 40.Медведев Ж. Рак и канцерогены среды //2000. – 2006. – 18 серпня.
- 41.Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К., 2006. – С.583.
- 42.Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В. Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації //Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. – С.337.
- 43.Ковалевський О.В. Екологічний фактор //http:redbooks.com.bock.

В статтє анализируются проблемы состояния здоровья и уровень продолжительности жизни современного украинского сельского жителя.

The problems of the state of health and level of life-span the modern Ukrainian villager are analysed in the article.

ОХОРОНА ЄДНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА «УСТАВОМ ДУХОВНЫХ КОНСИСТОРИЙ» ВІД 27 БЕРЕЗНЯ 1841 РОКУ

У статті аналізуються організаційні заходи російського самодержавства та Російської православної церкви у боротьбі з ухиленням від сповідання православ'я та поширенням розкольницьких та сектантських релігійних організацій на основі історико-юридичного аналізу комплексного нормативно-правового акта, що регулював суспільні відносини у духовній сфері Російської імперії.

Ключові слова: розкол¹, консисторія, архієрей, ухилення від православ'я.

Однією з малодосліджених сторінок української духовної історії залишається православне сектантство. Недостатньо розробленою проблемою на сучасному етапі є політика російського самодержавства щодо представників православного сектантства, заходи офіційної ортодоксальної православної церкви, спрямовані проти розкольників.

Під час розробки проблеми користувалися перш за все нормативно-правовими актами російського самодержавства. У правових нормах «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений»², «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», «Устава Духовных Консисторий» закріплено систему адміністративних та репресивних методів здійснення державної політики у Російській імперії щодо охорони офіційного православ'я від розколу. Були використані також наукові розвідки під редакцією Я.Івановського, де висвітлено союз світської і церковної влади в охороні одного із трьох стовпів російського самодержавства – Російської православної церкви, П.Іванова-Остославського, який проаналізував на прикладі Херсонської консисторії значення духовних консисторій у духовному житті українського народу, А.Чернявського, І.Ісаєва, які досліджували склад релігійних злочинів. Проблема потребує ретельного наукового аналізу.

Духовна консисторія – це орган церковної влади, що перебував у розпорядженні керівника єпархії (єпископа, архієпископа або митрополита). До революції 1917 років функції Духовної консисторії у Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, були досить широкі. Ця організація була і секретаріатом, й архівом, і органом нагляду, контролюючим професійну діяльність священиків, а також служителів приходів без священницького сану. Консисторія підкорялася лише керівникові єпархії, Святійшому синоду і государеві імператорові Всеросійському як представникові вищої державної і духовної влади [1, с.12].

Важливою віхою в інституційному становленні цього церковно-державного органу став «Устав Духовных Консисторий» (далі Статут). Документ підписано 27 березня 1841 року Його Величності та контрасигновано підписом голови Святійшого синоду графом Протасовим [2, с.120].

Згідно зі статтею 1 цього нормативно-правового акта, Духовна консисторія – це присутственне місце³, через яке під безпосереднім керівництвом єпархіального архієрея здійснюється управління і духовний суд у помісних межах православної

© Нагорний Віталій Віталійович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

церкви. Тобто Духовна консисторія була перш за все державним органом, який підпорядковувався духовній особі і діяв за територіальним принципом. Правова норма вказує на дві основні функції консисторії – управлінську та судову [3, с.12].

Досить важливою для розуміння правового статусу духовних консисторій є стаття 2 Статуту. Згідно з вказаною правовою нормою, духовні консисторії разом з єпархіальним архієреєм перебувають у виключній підвідомчості Святійшого синоду, і жоден інший орган державної влади не був уповноважений впливати на діяльність чи визнавати нечинними постанови та розпорядження консисторій [3, с.13]. Указане положення свідчить про дуалістичне правове становище духовних консисторій: з одного боку, вони були органом державної влади (принцип невідокремленості держави від церкви у Російській імперії), з іншого – нормативно-правовими актами забезпечувалася незалежність цього органу від органів світської влади та їх чиновників.

Стаття 6 Статуту визначає територіальні межі діяльності консисторії – її владні функції поширювалися лише на межі єпархії [3, с.15].

Аналізований нами нормативно-правовий акт мав таку структуру:

«Роздел I. Общія положенія.

Роздел II. Епархиальное управление.

Глава 1. Об охранении и распространении Православной Веры.

Глава 2. О Богослужении.

Глава 3. О благоустройстве и сооружении церквей.

Глава 4. О Духовенстве.

Глава 5. О приходах.

Глава 6. О хозяйстве по местам Епархиального ведомства.

Роздел III. Епархиальный суд

Глава 1. О ведомстве Епархиального суда.

Глава 2. О проступках и преступлениях лиц Духовного звания против должности, благочиния и благоповедения.

Глава 3. О спорах между лицами Духовного звания, могущих возникнуть из пользования движимой и недвижимой церковной собственностью.

Глава 4. О жалобах на Духовные лица в обидах и нарушении обязательств, и по просьбам о побуждении к оплате беспорных долгов.

Глава 5. О браках незаконных.

Глава 6. О прекращении и расторжении браков.

Глава 7. Об удостоверении и действительности события браков и рождении от законного брака.

Глава 8. О наложении церковной эпитимии.

Раздел IV. Устройство Консистории.

Глава 1. О составе Консистории.

Глава 2. О внешнем устройстве и времени присутствия в Консистории.

Глава 3. О делопроизводстве в Консистории.

Глава 4. О порядке сношений» [3].

Глави 5, 6, 7 вказують на досить специфічну функцію консисторій: у Російській імперії вони відігравали функцію сучасних органів реєстрації актів цивільного стану, засвідчуючи перелічені у вказаних главах юридичні факти.

Аналізуючи зміст Статуту, приходимо до висновку, що він є комплексним за своєю структурою, на зразок сучасних кодифікованих нормативно-правових актів, адже регулював різні за своїм змістом суспільні відносини (переслідування розкольників та сектантів, питання соціально-економічного устрою церков, «службові питання» щодо призначення священників, складу та компетенції Духовного суду, визначав порядок відповідальності духовних осіб, процесуальні питання ведення справ у консисторії та ін.).

Правові норми глави I розділу II «Об охранении и распространении веры» спрямовані на забезпечення єдності Російської православної церкви (далі – РПЦ), проти поширення православного сектантства, яке на середину XIX століття стало

помітним явищем суспільно-релігійного життя Російської імперії. На єпархіальних архієреїв покладался обов'язок слідкувати, «чтобы истины православной Церкви служителями ея и православными христианами исповедуемые были во всей чистоте» [3, с.23–25]. Архієреї були зобов'язані доповідати про всі порушення цієї правової норми у Святійший синод (ст.7 Уставу) [3, с.26]. Правова норма передбачала можливість ухилення від православ'я як простих мирян, так і (що вважалося найбільш небезпечним для авторитету держави та церкви) служителів РПЦ.

Установлювався графік проповідей священнослужителів у недільні, святкові та релігійні дні у кафедральних соборах, адже проповіді як промови релігійно-настановчого змісту мали сприяти сталості кількості віруючих РПЦ і попереджувати відхід від офіційного православ'я в інші християнські конфесії. На єпархіальне керівництво покладался обов'язок слідкувати за відкриттям при церквах училищ для навчання сільських дітей читання, письма, молитов і основ катехізи-су⁴ [3, с.29].

Згідно зі статтею 15 Статуту особливу увагу необхідно було звернути на виконання мирянами християнського обов'язку, йдеться про таїнства сповіді і причастя [3, с.32]. Згідно зі статтею 20 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» (т.14 Законов Российской империи) православний зобов'язувався раз у рік причаститися і сповідатися [4, с.233]. У всіх приходських церквах велися сповідні розклади, які фіксували факт виконання кожним з мирян християнського обов'язку і передавалися у консисторію [3, с.33]. На мирян покладался обов'язок щорічно приводити на сповідь дітей, починаючи із семирічного віку. У разі невиконання цього християнського обов'язку передбачалася кримінальна відповідальність (стаття 22 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» вид.1876 р.) [4, с.234].

Стаття 23 «Уставу Духовных Консистерий» та стаття 38 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» забороняли вихід з православної віри тим, хто народився в ній, і тим, хто її прийняв, навіть у іншу християнську конфесію, «ибо господствующая Православная Католическая Восточная Церковь имеет право в пределах государства убеждать иноверцев к принятию ее учения» [3, с.35; 4, с.235]. На законодавчому рівні закріплювалася домінуюча роль РПЦ у духовному житті Російської імперії та її виключне право на місіонерську діяльність у її межах.

Для осіб, які ухилялися від сповідання православної віри або примушували дружину чи дітей своїх прийняти іншу віру, стаття 24 «Уставу Духовных Консистерий» і стаття 40 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» передбачали кримінальну відповідальність [3, с.36; 5, с.5, с.630]. Єпархіальне керівництво повинно доповідати про всі ухилення від сповідання православ'я Святійшому синоду [3, с.37].

Сповідання нехристиянських релігій (іудейства, магометанства, язичництва) каралося за статтею 185 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», а іншої християнської віри – за статтями 187 та 207 [5, с.633]. Із особою, яка «постраждала» від такого «совращения», проводилася бесіда з метою повернення її у православ'я. Якщо такі бесіди були безуспішними, то, згідно зі статтею 582 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», духовне керівництво зобов'язане було сповістити про такі випадки губернське правління чи прокуратуру окружного суду для формального слідства і засудження винуватого [5, с.635]. Правові норми визнавали верховенство і пріоритет церковної влади у процесі повернення відступника у православ'я.

Недослідженим залишається такий аспект проблеми, як відповідальність за «ухилення від православ'я». Маємо справу з прогалиною у російському праві, адже з аналізу нормативно-правових актів не зрозуміло, нормами якої галузі права цей правовий інститут повинен регулюватися, не визначено склад злочину (чи склад адміністративного або релігійного проступку). Аналіз правових норм де-

монструє нам їх конкуренцію на предмет регулювання інституту відповідальності за такий злочин (проступок).

Проблеми виникають у правозастосуванні і визначенні ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) цього діяння. Непересічним є твердження присяжного повіреного Спасовича, який при розгляді однієї з подібних справ (справа Малиновського) запропонував вважати «ухилення від православ'я» кримінально караним діянням лише у тому разі, коли є суб'єкт злочину – «совратитель». Якщо він відсутній – це церковний проступок, і його слід розглядати як особистий хибний погляд людини-відступника, за який вона відсилається до духовного керівництва. При цьому до такої людини застосовуються лише деякі заходи попередження і присікання злочинів. У всякому випадку пропонувалося відсилати таких людей до суду з особливою обережністю, щоб невинним людям не було причинено «напрасной тревоги и разорения» [7, с.73]. З точки зору сучасної теорії кримінального права, такі твердження є абсурдними, адже різниця між злочином і проступком полягає у ступені суспільної небезпечності, в об'єктивній стороні вчинених діянь. Якщо російське законодавство визнавало склад злочину «ухилення від православ'я», то при наявності «совратителя» був би множинний суб'єкт вчинення злочину (совратитель + відступник), адже і один, й інший ухилялися від сповідання православ'я, а отже, у їх діях є склад злочину.

Світська влада не могла відмовитися від проведення слідства за вимогою духовного керівництва, але кримінальне слідство не розпочиналося доти, доки церковна влада не встановлювала ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) проступку (таке право було надане лише їй). У такому випадку йшлося лише про поліцейське дізнання. Цей порядок мав бути застосований до всіх випадків, де мало місце розповсюдження вчень проти релігії і церкви. Кримінальний процес не розпочинався тому, що лише церковна влада визначала, чи є діяння кримінально караним. Закономірно виникає питання про належну компетентність представників церковної влади у вирішенні цього питання, адже воно, без сумніву, вимагає наявності спеціальної юридичної освіти [8, с.2].

Вияток становили справи про поширення «ересей, які визнані законом особливо шкідливими»⁵, і осіб, що стали їх членами, тобто релігійних організацій, у яких мало місце «свирепое изуверство и фанатическое посягательство на жизнь свою или других, или же с противонравственными гнусными действиями»⁶. У цих справах кримінальне слідство мало розпочинатися без вимог духовного керівництва [7, с.74].

На єпархіальне керівництво покладался обов'язок відвертати християн від усяких забобонів і забобонних обрядів, своїми повчаннями і настановами, незалежно від дій світської влади, припиняти такі вчинки віруючих. Якщо така поведінка справляла значний вплив на православних чи такі заходи проводилися у корисливих цілях, то єпархіальний архієрей повинен був сповістити про це начальника губернії, а в особливо небезпечних випадках – безпосередньо Святійший синод (статті 18-19 «Уставу Духовных Консисторий») [3, с.41-42].

Місцеві священники доповідали про стан розколу у своїх приходах єпархіальному архієрею з описом своїх дій по відношенню до розкольників та охороні православних від поширення сектантських ідей. Єпархіальне керівництво разом із світською владою мало слідкувати, щоб авторитету церкви і релігії не було завдано удару *зовнішніми проявами єретичних дій* (стаття 20 Уставу) [3, с.43]. Адміністративне та кримінальне право того часу знало такий сучасний принцип, як принцип відповідальності лише за свої дії, як свідомі активні вольові вчинки людини.

Стаття 21 нормативно-правового акта передбачала порядок вчинення дій світською та державною владою у разі переходу православного у розкольників чи сектантську релігійну організацію:

1. Місцеві священники повинні переконати сектанта чи розкольника у хибності його вчинку. У разі безрезультатності таких дій, ця бесіда проводилася єпархіальним начальством, а при необхідності – особисто архієреєм. Повчальна розмова з

такою людиною могла вестися у присутності єпархіального керівництва і начальника губернії [3, с.45].

Російське самодержавство і РПЦ надавали важливого значення боротьбі проти поширення сектантських ідей серед православних.

2. Людина, котра відмовлялася від сектантських поглядів, не підлягала юридичній відповідальності [3, с.46].

Заохочувальна правова норма давала можливість визначитися правопорушнику з варіантом поведінки й сприяла збереженню сталості кількості православних та повернення відступників у лоно РПЦ.

3. Людину, котра переконала правопорушника в ухиленні від сповідання православ'я, як і ту, що відступила за недовісті засобів морального впливу з боку духовних осіб, передавали світським властям.

4. Якщо виникала загроза виникнення нових сект чи нового розколу, або ж у разі відступу від православ'я значної кількості віруючих, про це негайно сповіщалося Святейшому синоду (стаття 21 Статуту) [3, с.48].

Щоправда, не зовсім правильним, з точки зору юридичної техніки, є сформульоване законодавцем оціночне судження – «значна кількість віруючих».

Того, хто бажав приєднатися до церкви, священник був зобов'язаний долучити до православ'я за церковним обрядом. Священник брав підписку з такої людини про перебування в православ'ї, робив запис про приєднання до метричної книги, а в «сумнівних випадках» питав дозволу в архієрея [3, с.49]. Знову прогалина у праві: що розуміти під поняттям «сумнівні випадки»? Припускаємо, що йшлося про нещирість дій відступника і про його прагнення сповідувати інше християнське вчення, такими діями уникнувши кримінальної відповідальності за ухилення від православ'я. Ще одним заходом у боротьбі за єдність РПЦ став правовий інститут **підписки про перебування у православ'ї**.

Про приєднаних з течій православного походження віруючих до РПЦ необхідно було щорічно подавати звіти до Святейшого синоду по формі №III (див. додаток А). А у випадку приєднання «значної кількості» віруючих повідомляти про це негайно.

Отже, проаналізувавши проблему, приходимо до таких висновків:

1. На середину XIX століття, зважаючи на розповсюдження на теренах Російської імперії сектантських та розкольницьких релігійних організацій, єдність РПЦ була важливим об'єктом кримінально-правової охорони.

2. «Устав Духовных Консисторий» від 27 березня 1841 року став комплексним нормативно-правовим актом, що засвідчив інституалізацію державно-церковних органів – духовних консисторій, серед повноважень яких був контроль за єдністю РПЦ, їх компетенція поширювалася на межі єпархій.

3. «Устав Духовных Консисторий» передбачав порядок навернення осіб, що ухиляються від сповідання православ'я у РПЦ. Спочатку до правопорушника застосовувалися заходи морально-виховного впливу. У разі їх безрезультатності особа підлягала кримінальній відповідальності.

4. За «Уставом Духовных Консисторий» місцеві приходські священники слідкували за єдністю РПЦ, поширенням сектантських релігійних організацій, еретичних ідей окремих осіб та вживали заходів щодо повернення в офіційне православ'я православних сектантів.

5. Аналізований нормативно-правовий акт, як і нормативно-правові акти, що визначали відповідальність за релігійні злочини, мав ряд недоліків з точки зору юридичної техніки (невизначеність у регулюванні правового інституту відповідальності за «ухилення від православ'я», наявність оціночних суджень і т.д.), але засвідчив черговий крок у боротьбі російського самодержавства та РПЦ з поширенням сектантських та розкольницьких релігійних організацій.

1. Иванов-Остославский Павел. История и консистория / Павел Иванов-Остославский // Таврический край. – 2007. – 25 января. – С.3-5.

2. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд. / И.А.Исаев – М.: Высш. школа, 1996. – 340 с.

3. Устав Духовных Консисторий. – Спб.: Синодальная типография, 1843. – 190 с.
4. Свод уставов о предупреждении и присечении преступлений // Полное собрание законов Российской империи. – Т.14. – Спб.: Изд. Академии наук, 1915.
5. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Спб.: Изд. Академии наук, 1846. – Т.XX.– Отделение I. – С.628-644.
6. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М.Шевченко – К.: Наук. Думка, 2004. – 560 с.
7. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству. С историч. примечаниями и приложениями / Сост. Я.Ивановский. – Спб., Синодальная типография, 1883. – 364 с. – С.73-78.
8. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н.С. Таганцева) / А.Чернявский – Спб.: Изд.Академии наук, 1905.– С.2.

1. Під «розколом» розуміємо у цьому дослідженні не лише таке суспільно-релігійне явище, як старообрядництво, а й релігійні течії православного походження (духобори, молокани, скопці тощо).

2. Назви нормативно-правових актів та їх складових частин вживаються за нормами сучасної російської орфографії.

3. У Російській імперії термін «присутственное место» використовувався для назви органів державного управління (зазвичай колегіальних) і часто використовувався у законодавстві для позначення державного органу загальної компетенції чи його приміщення.

4. Катехізіс (від грецького – повчання, навчання) – у перші віки християнства – усні напучення, роз'яснення віри, з XVI століття – книга, в якій популярно, переважно у формі запитань і відповідей, роз'яснюється вчення християнської церкви [6, с.181].

5. Цитуємо нормативно-правовий акт, термін «єресь» вживається у російському законодавстві в образливому значенні. Вважаємо правомірним використання терміну «секта».

6. До таких православних сект відносилися хлисти та скопці.

Додаток А

Форма №3

Ведомость о присоединившихся к Православной Восточной Католической Церкви от раскола и различных сект, по №№ Епархии в 184...году		
Наименование секты	Число душ	
	Мужского пола	Женского пола
Поповщинской		
Беспоповщинской		
Духоборцев и молокан		
Скопцов		
Итого		
Примечание: <i>Если бы где оказались и другие секты, означать по наименованием</i>		

В статье анализируются организационные мероприятия русского самодержавия и Русской православной церкви в борьбе с уклонением от исповедания православия и распространением раскольнических и сектантских религиозных организаций на основе историко-юридического анализа комплексного нормативно-правового акта, который регулировал общественные отношения в духовной сфере Русской империи.

In the article are analyse organise measures of Russian autocracy and Russian orthodox church at the struggle with indination from ortodox's hope disunities and sectarian religious organizations on the base of historical-legal analyse complex normatively legal act, that respended social relations in the spiritual sphere of the Russian empire.

РУРСЬКА КРИЗА 1923-1924 РОКІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (постановка проблеми та історіографічний аспект)

У статті у концептуальному та історіографічному плані розглядаються малодосліджені аспекти рурської кризи 1923 року та її наслідки щодо руйнації Версальської системи

Ключові слова: криза, договір, реакція.

Рурська криза 1923 – 1924 рр. кардинально змінила віхи європейської політики. Вона стала драматичним випробуванням не тільки для двох великих європейських держав, Німеччини і Франції. Криза була пов'язана з окупацією франко-бельгійськими військами Рурської області Німеччини. Незважаючи на те, що формальною причиною окупації було примушення Німеччини до виконання репараційних статей Версальського договору і резолюції Лондонської конференції 1921 р., дії уряду Р. Пуанкаре переслідували стратегічні цілі. Йшлося про весь комплекс франко-німецьких відносин, серцевиною якого залишалися питання безпеки. Реалізація курсу на придбання «продуктивних застав» мала на меті не тільки примусити Німеччину до виплати репарацій. Як свідчать протоколи засідань уряду, меморандуми й пам'ятні записки окремих міністрів, доповіді й викладки експертів, публіцистичні матеріали [1; 2; 3; 4], акція в Рурі була перш за все спрямована на консервацію слабкого і неупорядкованого стану Німеччини, її економічного виснаження та усунення як потенційного суперника Франції на континенті.

Вступ іноземних військ на територію, суверенітет над якої належав німецькому уряду, фактично означав грубе порушення «свята святих» післявоєнної системи – Версальського договору. Це викликало зливу критики дій Франції з боку колишніх союзників, вибух пристрастей в Німеччині та інших країнах, що зазнали поразки у війні. Англійська «Обсервер» прямо вказувала, що рурська акція є продовженням старої політики французьких монархів, спрямованої на утвердження французької гегемонії на континенті. «Якби ми знали, – повідомляв редактор У. Гарвін у номері від 29 жовтня 1923 р., – що за промовама на захист Ельзас-Лотарингії приховується великого значення таємна думка, яка передбачає щось набагато гірше, ніж відновлення політики Людовика XIV і Наполеона, то entente cordiale (сердечної згоди. – **Б.А.**) ніколи б не було здійснено, й Англія зовсім по-іншому проводила б свій політичний курс».

Події в Рурі стали першим серйозним випробуванням для Ліги Націй. Створена з метою підтримки миру і міжнародного співробітництва організація, ідеологічним підґрунтям діяльності якої проголошувався пацифізм, виявила безсилля у врегулюванні франко-німецьких негараздів. Це стало початком краху ілюзій щодо можливостей світової громадськості запобігти новим військовим конфліктам і катастрофам.

Вторгнення в Рур поживило сепаратистський рух на рейнських землях, призвело до відкритих виступів нацистів та їх «пивного путчу» у листопаді 1923 р. у Мюнхені. Наприкінці жовтня 1923 р. у розпал рурської акції пряма підтримка

© Ачкаіази Борис Олександрович – доктор історичних наук, доцент
Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти.

французької воєнної адміністрації допомогла сепаратистам захопити Майнц, Дюссельдорф, Дуйсбург, Бонн, Вісбаден, Кобленц, Трир. Саме в цей час було утворено уряд «Рейнської республіки» на чолі з А. Дортемом, який вступив у контакт з французькими властями на предмет співробітництва в сфері промислової й торговельної діяльності.

Уряд Р. Пуанкаре намагався через здійснення політики «продуктивних застав» реалізувати стратегічні цілі в сфері франко-німецьких відносин: розчленувати Німеччину, закріпитися на рейнських землях, використати Рурський басейн як «заставу» для стягнення репараційних платежів і нормалізації фінансово-економічного становища країни, встановити військовий контроль над Рейном. У комплексі ці заходи мусили забезпечити національну безпеку в її найслабкішій ланці.

В історіографії оцінки дій Р. Пуанкаре в Рурі і реакція на них в лавах політичного світу мають суперечливий характер. До того ж вони суттєво змінювалися по мірі того, як франко-німецьке примирення після Другої світової війни перетворювалось на стабільний фактор європейської політики. Так, знавець історії Третьої республіки М. Бомон писав у 1960 р., що сутність рурської акції полягала в тому, щоб «нанести Німеччині удар у саме серце» [5]. Другий відомий історик Ж. Нер в книзі «Третя республіка», яка з'явилася вже після укладення Великого франко-німецького договору 1963 р., навпаки, намагався всіляко пом'якшити дії прем'єра. Він зауважив, що Р. Пуанкаре здійснив окупацію «мимо власної волі, будучи глибоко переконаним, що іншого шляху для Франції домогтися сплати репарацій не існує» [6].

Сучасні історики досить стримано пишуть про події 1923 р., пов'язані із окупацією Руру. Н. Руссельє в останній аналітичній статті, присвяченій Р. Пуанкаре, відзначав, що своїм рішенням окупувати Рур у січні 1923 р. він «ставив Францію у формальні рамки буквального виконання Версальського договору (санкції, які зобов'язували Німеччину розраховуватися по репараціях) без остаточного розриву з союзниками (прийняття плану Дауеса в кінці 1923 р.)» [7]. Про якісь інші цілі, пов'язані зі стратегічними інтересами чи безпекою, дослідник не згадує.

Проте ці дуже важливі аспекти залишаються найменш дослідженими в історіографії. Автор виходив з того, що вторгнення франко-бельгійських військ до Руру різко загострило ситуацію в центрі Європи. Ця акція погіршила і без того не упорядкований комплекс франко-німецьких відносин. Тогочасні експерти й політичні оглядачі в багатьох європейських країнах та США не виключали можливості розв'язання нової війни між двома країнами. Криза призвела до зростання впливу крайніх реакційних мілітаристських та шовіністичних сил в Німеччині, дала новий поштовх сепаратистському рухові. Політична і соціальна напруга, економічні негаразди й величезна інфляція зумовили зміну уряду в Німеччині, яка відбулася у розпад подій у серпні 1923 р.

З другого боку, рурська акція призвела до загострення політичної ситуації у самій Франції. Вона здійснювалася в умовах розгортання передвиборної боротьби, де питання зовнішньої політики, безпеки й франко-німецьких відносин посідали одне з провідних місць. Нормалізація ситуації, що склалася внаслідок рурської акції, стала основним рефреном кампанії 1924 р. Розвиток подій, реакція на дії уряду Р. Пуанкаре ззовні й всередині країни засвідчили вияв дуже небезпечних явищ, які серйозно загрожували міжнародним і стратегічним позиціям Франції.

Реакція в лавах французького політичного світу на окупацію промислового «серця» Німеччини була неоднозначною і змінювалася відповідно до динаміки подій. Можна виокремити дві фази: перша, з січня по серпень 1923 р., коли німецький уряд В. Куно (Партія центру) вдався до «пасивного опору», який мав наслідком погіршення ситуації і відставку канцлера. І друга: з серпня 1923 р. до Локарнської конференції 1925 р., пов'язаний з діяльністю урядів Г. Штреземана (Німецька народна партія) і В.Маркса (Католицька партія центру), які здійснили ряд заходів у бік нормалізації ситуації. У відгуках на події в Німеччині у французькому парламенті і політичному світі вже можна побачити грона майбутнього

«локарнського» курсу і протистояння, з яких випливала небезпека нового зіткнення з Німеччиною.

Із самого початку французької акції уряд В. Куно, відчуваючи підтримку громадськості і президента Ф. Еберта, під головуванням якого пройшло засідання кабінету, негайно заявив протест і наказав робітникам і службовцям Рурського басейну вдатися до «пасивного опору», який вже стихійно почався. Виходячи з обставин протидії сепаратистському рухові, який активізувався в умовах масових безпорядків, уряд заявив про державне субсидування учасників «пасивного опору», щоб компенсувати втрату заробітної плати. Все це вело до перенапруження бюджету та емісії паперових грошей. Інфляція набула неконтрольованого характеру.

Трохи пізніше до страйкарів-робітників приєдналися підприємці, а «Вугільний синдикат» перебрався з Гессена до Гамбурга. Всі репараційні поставки були припинені, а профспілкові об'єднання оголосили загальний страйк, під час якого вони користувалися фінансовою підтримкою берлінських властей. Кваліфікувавши окупацію життєво важливого району як грубе порушення умов Версальського договору, як акт агресії, Берлін відкликав із Франції свого посла. Це стало поштовхом до розгортання масового антифранцузького руху й перетворення опору з «пасивного» на активний у вигляді диверсій. 31 травня під час сутичок на крупнівських заводах загинуло 13 робітників. 26 травня за вибоком окупаційної адміністрації був розстріляний Л. Шлягетер, який висадив у повітря військовий ешелон. Ж.-Б. Дюрюзель наводить дані, за якими було вбито 20 і поранено 66 французів, а з німецького боку вбито 76 і поранено 92 особи [8].

Кабінет Р.Пуанкаре й французька адміністрація окупованих територій намагалися якомога швидше нормалізувати виробництво, щоб мати реальний ефект від «продуктивних застав». За підтримкою Бельгії та Італії було утворено «Управління залізниць», які стали експлуатуватися за допомогою французького і бельгійського персоналів, а також саперів. На шахти привезли французьких та бельгійських шахтарів. Навіть були запроваджені нові гроші, так звані, «франки управління». Із окупованої зони виселили 145 тис. німців.

У діях французького уряду відчувалась тенденція на ізоляцію окупованих територій. Були встановлені митні бар'єри, які відокремлювали Рур від решти Німеччини, введені обмеження на торгові операції з іншими землями.

Французька окупація викликала вибух націоналістичних пристрастей. Рурська криза стала сигналом до активних дій противників республіканського устрою Німеччини. У вищих ешелонах влади навіть обговорювалися питання введення в дію 48-ої статті конституції, яка надавала у відповідних обставинах великі повноваження президенту, зокрема, право розпуску рейхстагу, запровадження надзвичайного стану у країні і використання на власний розсуд збройних сил.

Весною 1923 р. в Баварії, поблизу Мюнхена, відбулася перша репетиція «пивного путчу»: тут пройшли військові маневри нацистів та їх прибічників, у яких брав участь А. Гітлер. У середовищі німецьких реваншистів існували розрахунки, що вибух протесту проти окупантів дозволить усунути коаліційний уряд і мобілізувати німців на боротьбу за знищення Версальського договору. Як свідчать факти, Р. Пуанкаре добре розумів загрозу загальноєвропейській і французькій безпеці з боку пангерманістських і нацистських сил. Проте логіка французького націоналізму диктувала використання силових примусових акцій для реалізації цілей, що подавалися як життєво важливі для стабілізації економічної ситуації в країні й забезпечення її безпеки.

Окупація Руру та фінансово-економічні негаразди, особливо розповсюдження інфляції, підштовхнули відцентрові тенденції місцевої влади у Німеччині. Наприкінці березня 1923 р. зібралися «Рейнські народні збори». Більшість делегатів «зборів» вбачала вихід із скрутного становища у випуску власної грошової одиниці на основі франків окупаційної адміністрації. Крім того, була ухвалена резолюція про створення «Рейнської ради», здатної замінити пруські адміністративні

органи й домовитися із франко-бельгійською адміністрацією. Один з відомих рейнських діячів д-р А. Дортен отримав доручення почати безпосередньо в Парижі переговори з представниками урядових, військових та політичних кіл Франції на предмет узгодження інтересів. Протягом травня він зустрічався з найбільш впливовими прихильниками рейнського руху – генералом Ш. Манже-ном, академіком М. Барресом, головним редактором монархічної «Аксійон фран-сез» академіком Ж. Бенвілем. На урядовому рівні А. Дортен мав аудієнцію з міністром визволених районів Л. Лушером. Р. Пуанкаре відмовився від офіційної зустрічі, проте дії французької адміністрації в Гессені свідчили, що всупереч домовленостям із союзниками, сепаратистський рух рейнських провінцій продовжував користуватися підтримкою французьких можновладців.

Руську кризу намагалися використати не лише великі магнати індустрії, політики, рейхсвер та урядовці двох країн для реалізації власних стратегічних цілей. Розрахунки на те, що зіткнення «імперіалістів» Франції й Німеччини підштовхнуть до революційного вибуху у центрі Європи, виношувалися і в лавах Комуністичного Інтернаціоналу, КПН і ФКП. Відбулися зустрічі представників керівних органів французької й німецької компартій, були проведені спільні мітинги й маніфестації. На одному з них, в німецькому Гессені, 10 січня 1923 р. виступив М. - Кашен, який закликав трудящих Франції, Німеччини і Бельгії з'єднати зусилля, щоб дати відсіч, як він довів, «змові капіталістичних урядів і магнатів індустрії розв'язати нову війну, жертвою якої, у першу чергу, став би робітничий клас цих країн» [9].

Лейпцигський з'їзд КПН, який відбувся в ці дні, звернувся з маніфестом до «міжнародного пролетаріату і робітників Німеччини». В ньому наголошувалося в дусі комуністичної фразеології, притаманній тому часу, що окупація Руру «була спровокована німецькими й французькими монополіями», і містився заклик до німецького і французького пролетаріату «розгорнути спільну боротьбу проти Версальського договору, проти терористичних організацій, створених підприємцями», і до «звільнення робітничого класу та усього трудового народу». Наголос робився на те, що перемога робітничого класу відкриє шлях до тривогого союзу з СРСР і закладе «нове підґрунтя у відносинах Німеччини з Францією» [10].

У СРСР післяверсальська Німеччина сприймалася як країна, що експлуатується Антантою. Перебуваючи на початку 1920-х років в Берліні, І. Майський, тодішній працівник інформаційного відділу НКЗС, писав про Німеччину як країну миролюбну й розброєну, яка порвала з кайзерівським мілітаризмом і скоротила «військові витрати до незначної цифри в 2–3 % від загального бюджету» [11]. До кінця 1923 р., за слушним зауваженням відомого спеціаліста І. Біска, «Веймарська Німеччина була для багатьох радянських сучасників країною, яка мусила продовжити світову революцію, почату Жовтнем» [12]. Так, Л. Троцький, вважаючи, що «із Руру спалахне полум'я революції» [13], вимагав послати у 1923 р. в Німеччину частини Червоної армії.

Експансія уряду Р. Пуанкаре в Рурі стала черговою демонстрацією сили у відносинах Франції зі своїм східним сусідом. У масовій свідомості німців окупація 1923 р. сприймалася як і аналогічні збройні акції 1920 і 1921 рр. Вона породжувала настрої протесту, підштовхувала радикальні сили до опору. В сучасній науковій літературі звертається увага на значення міжнародного фактора у трансформації політичного режиму в країні. В узагальнюючій праці московського історика А.Ю. Ватліна «Німеччина у ХХ столітті» висловлюється з цього приводу думка про необхідність розуміння претензій німецької нації, зокрема і періоду Веймара, на особливий шлях розвитку. За його оцінкою, Листопадова революція 1918 р. була «останньою із європейських революцій «тривалого ХІХ століття», яка усунула абсолютистські атавізми у політичній структурі індустріального суспільства, що вже склалися до цього часу». Виходячи з цього, він схильний кваліфікувати Веймарську республіку як «явище, що повернуте у минуле». Зовнішньополітичні випробування, у першу чергу Рур 1923 р., за слушним зауваженням автора, в кінце-

вому рахунку призвели до згорання нетривкої демократії і до успіху праворадикальних сил, налаштованих на реванш [14]. Висновки російського дослідника перегукуються із судженнями відомого німецького історика Г. Вінклера, який писав, що жоден з правих політиків не засвоїв так добре уроки 1923 р., як А. Гітлер. Після виходу із в'язниці, він реорганізував свою партію і взяв курс на «легальне оволодіння владою». Нацистський фіюер подавав себе як вартовий конституції, яку сам же намагався знищити. Такою тактикою, стверджує Г. Вінклер, він роззброїв демократичні партії, саму державу тощо. Навпаки, КПН продовжувала закликати до руйнування чинної конституційної системи і відкрито пропагувала громадянську війну. Це давало нацистам можливість подавати себе як фактор порядку, заявляти про готовність разом з поліцією і рейхсвером придушити насильницькі спроби зліва скинути владу [15].

1. ANF. 97 AP. Papiers Poincaré. 97 AP 44 694 (1922).
2. ANF. 94 AP 12 599 (1922–1924).
3. AMAEF. 149 AE – Z 87 198 (1922–1924) Ruhr.
4. AMAEF. 149 AE–Z 87 104 (1923) Ruhr.
5. Baumont M. La faillite de la paix (1918 – 1939). – P.: Plon, 1960.–P.141.
6. Нйї J. La Troisième République 1914–1940.–P.: Albin Michel, 1965.–P.46.
7. Roussellier N. Poincaré Raymond // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir. de J.– F. Sirinelli.–P.: Quadrige / PUF, 2003.– P.958–961.
8. Дюрюзель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.– К.: «Основи», 1995. – С.62.
9. L'Humanité. – 1923. – 13 Janvier.
10. Бабиченко Л.Г. Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы / Нов. и новейш. ист. – 1994. – № 2.– С.125 – 157.
11. Майский И.М. Современная Германия. – М.: «Зерно», 1924.–С.52-53.
12. Биск И.Я. Соблюдать историзм при изучении Веймарской республики // Вопр. ист. – 1988. – № 2.– С.179–181.
13. Троцкий Л.Д. Из доклада на VII Всеукраинской партийной конференции 5 апреля 1923 г. – В кн.: Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990.– С.241–245; його ж.– Что же такое перманентная революция? (Основные положения)– Там само. – С.284–288.
14. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке.– М.: Мысль, РОССПЭН, 2002.– С.43-45.
15. Winckler H.A. Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. – München, 1993.– S. – С.235.

В статье в концептуальном и историографическом плане рассматриваются малоисследованные аспекты рурского кризиса 1923 года и его влияние на падение Версальской системы.

АНДРІЙ ЖУК У ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНІЙ БОРОТЬБІ УСДРП 1908 - 1912 рр.

Висвітлюється партійна діяльність українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука протягом 1908 – 1912 рр. Показані шляхи розвитку УСДРП, запропоновані А. Жуком та його опонентами по партії.

Ключові слова: А. Жук, УСДРП, партійна боротьба.

Третьочервнева реакція значно ускладнила діяльність УСДРП, яка зазнала масових арештів. Більшість партійних керівників з метою уникнення репресій змушена була виїхати до Львова, де 4 липня 1908 р. вони створили Закордонну групу УСДРП¹. Серед них були В. Винниченко Д. Донцов, А. Жук, В. Степанківський та ін.

Яскравим представником львівської партійної групи виступав А. Жук. Народився 1880 р. у с. Вовчок Полтавської губернії. З 1899 р., працюючи в земській управі, бере участь у нелегальному українському політичному русі. Починаючи з 1901 р. – на військовій службі. Член РУП, УСДРП (входив до Центрального комітету), працював у партійній пресі. В 1906 р. був ув'язнений; наступного року змушений емігрувати до Галичини, де продовжував роботу в УСДРП, а з 1912 р. – був одним із фундаторів Українського інформаційного Комітету (з 1914 р. – СВУ). У Відні в СВУ – до 1918 р., був членом МЗС УНР. Згодом у закордонному центрі ЗУНР – як видавець і журналіст. 1930 р. повертається до Львова, де бере участь в українському кооперативному русі. З окупацією Львова радянськими військами емігрує до Відня, де і прожив до кінця свого життя.

В історіографічному плані дана проблематика частково висвітлена в працях В. Головченка, С. Адамовича, Л. Качмар, І. Гирича², які в силу свого дослідження мало приділяли уваги внутрішньопартійній суперечці в УСДРП. Звідси автор ставить за мету висвітлити місце А. Жука у внутрішньопартійній боротьбі УСДРП, показати позиції опонентів щодо вирішення найважливіших партійних питань.

На відміну від Російської імперії, Австро-Угорська гарантувала більше свобод та вільнодумства. Емігранти, у тому числі і А.Жук, ознайомившись із здобутками європейської соціал-демократичної думки, відкинули ті догматичні штампи, які використовували російські соціал-демократи і значною мірою керівники Центрального комітету УСДРП, а саме диктатуру пролетаріату тощо. І це, безумовно, породило інше бачення процесу відродження партії.

1909 р. став для А. Жука переломним, оскільки саме тоді він змінив світоглядні орієнтири. Про це ми дізнаємося з його спогадів: “Досі я був в полоні теорії класової боротьби, – згадував він, – непримиримости інтересів робітництва і буржуазії і пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей “теплий кожух не для нас шитий”, що інтернаціональними гаслами прикривається національна нетерпимість, шовінізм пануючих націй”³. Каталізатором цих змін служило студіювання у 1908 р. літератури про кооперацію.

А. Жук як член Закордонної групи УСДРП проявляв ініціативу у партійному

© Магурчак Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

відродженні. Життя диктувало нові підходи до розвитку партії. “Після реакції партійної організації занепали. Обставини життя змінились, треба змінити відношення до партійної програми і тактики. Становище повного партійного розброду тривати не може”⁴. Тому А. Жук із своїми однодумцями намагався скликати загальнопартійну конференцію у Львові 16 липня 1909 р. Зважаючи на те, що на неї прибули лише представники частини партійних організацій, було вирішено – вважати даний захід “приватною нарадою партійних робітників”. Серед порушених восьми питань дискусійними виявилися: сучасне становище в партії, справа об’єднання із українськими соціалістичними організаціями в Росії, ставлення до легальних культурно-просвітніх та економічних організацій. Відстоюючи легальні методи боротьби і діяльності партії, А. Жук вказував на те, що партія повинна брати активну участь у культурно-просвітніх та економічних інституціях. “Нещастям, а може, щастям для нас є те, – зазначав А. Жук, – що нам, у с. д., доводиться робити таку роботу, яку де інде веде буржуазна демократія”⁵. Особливу увагу він приділив кооперативам, зазначаючи, що кооперативні організації бувають різні, але вони допомагають працюючим боротися за свої соціальні права, а тому соціал-демократи зацікавлені в тому, щоб на такі організації впливати. Для цього не потрібно створювати партійних кооперативів, а проводити роботу вже з існуючими. Такий же підхід повинен застосовуватися і до просвітніх організацій. Виступаючи з рефератом з питання об’єднання із соціалістичними організаціями в Україні, він зазначав, що російські соціал-демократи копіювали західноєвропейські зразки, при цьому, не зважаючи на обставини російської дійсності, а українські колеги тільки брали готові заготовки у росіян. Тому і виникають партійні проблеми: ідейні та організаційні розбіжності. Щоб не дробити всі соціалістичні напрямки, які існували на той час, А. Жук запропонував об’єднатися в єдину соціалістичну партію. Такий заклик викликав гостру дискусію. Єдина на той час партія, з якою хотів би об’єднатись А. Жук, – УПСР, котра була ще не повністю сформована і потенційно склала б конкуренцію УСДРП. В. Головченко такий хід А. Жука підсумував так: “Саме цим, очевидно, і пояснюється прагнення секретаря ЗГ УСДРП досягти угоди з іще несформованою партією за умови розвалу у власній”⁶. Другим озвученим А. Жуком питанням були бібліотека й архів. Він звернув увагу на те, що в архіві мало матеріалу, і запропонував перевести уцілілі матеріали про історію партії до Львова на баланс Закордонної групи, а також поповнити бібліотеку різними виданнями.

Отже, підсумковими рішеннями наради, не без допомоги А. Жука, стали такі пункти: використання всіх легальних можливостей у партійній роботі на місцях; співпраця із демократичними партіями та просвітницько-економічними організаціями; заснування друкованого органу і видавництва, а також зміцнення ідейної єдності партії.

Крім того, А. Жук заперечував легальність діючого ЦК УСДРП, оскільки, на його думку, він майже два роки не існував, тому що значна частина партійців і членів ЦК була за межами Російської імперії в силу об’єктивних причин, а тому “не можна і виразного відношення мати до факту появи ЦК. Та обставина, що вища партійна інституція подає якісь ознаки життя, розуміється, факт радісний. Можна зрештою привітати сей факт, але ліпше всього прийняти його до відома і тільки”⁷. Сам факт заперечення існування ЦК викликав негативну реакцію в частини партійців, які вважали себе членами ЦК і негативно ставилися до А. Жука.

Зокрема, Л. Юркевич у статті “Наше відношення до буржуазної преси” зазначав, що “... на 2 з’їзді 1907 р. товариш Деде (В. Винниченко) виступив з резолюцією, яка категорично забороняла членам партії брати участь у буржуазній пресі. У непартійній пресі дозволялось писати лише з дозволу ЦК”⁸. Тим самим він дошкуляв А. Жукові, що той бере участь у “буржуазній” пресі. Також вважав його “ворогом сучасного ЦК”, при цьому визнавав, що А. Жука було обрано членом ЦК на III з’їзді УСДРП в 1907 р. і запрошував брати участь в його діяльності при умові, “коли Ви писано визнаєте легальність сучасного ЦК і законність всіх його

дотеперішніх постанов”⁹. Л. Юркевич не визнавав діяльність А. Жука як члена редакції ЦК, посилаючись на квітневу (1910 р.) постанову наради ЦК, в якій відсутнє його ім'я серед членів редакції. Другою причиною було те, що сама участь у редакції призвела б до загострення відносин з галицькими соціал-демократами, які в органі “Земля і Воля” критикували діяльність А. Жука, особливо за відхід від соціалізму, співробітництво із буржуазними партіями і товариствами¹⁰.

Очолована А. Жуком ЗГ УСДРП викликала невдоволення Л. Юркевича. Зокрема він зазначав: “Тут Ваша “група” вимагає собі організацію незалежності і хоче повних прав. Дивуюся їм. Ми проти і пропонуємо їм бути звичайною меншістю без права політичних виступів. Невже і Ви стоїте на тому, що й Ваша “група”?”¹¹.

Крім того, Л. Юркевич був причетний до крадіжки архіву УСДРП, який зберігався в А. Жука. Це яскраво ілюструє лист Л. Юркевича від 31 жовтня 1912 р. “... я ні трохи не соромлюся свого, як ти кажеш “грабіжу” архіву і мені і за вухом не свербить від твоєї погрози оголосити в пресі факт “грабіжу”¹². Політика А. Жука, на думку Л. Юркевича, зводилась до приєднання УСДРП до РСДРП і тим самим усунення від керівництва партією людей, які мають інше бачення.

Звинувачуючи А. Жука в тому, що він – компрометатор української соціал-демократії, відповідно повідомляв, що ЦК УСДРП прийняв рішення про ліквідацію ЗГ УСДРП і призупинення членства в партії, окрім нього, В. Немирича і В. Степанківського до скликання з'їзду партії. Звідси висновок: “...спільної хати у нас немає і не може бути”¹³. Такі припущення, звичайно, не відповідали дійсності, оскільки А. Жук не виступав за об'єднання з російськими соціалістами, а емоційність Л. Юркевича можна пояснити, крім розбіжностей щодо партійної платформи, ще й особистісними непорозуміннями, які накладалися на вирішення важливих партійних питань.

А. Жук відповів, що не змінив своїх поглядів на внутрішньоорганізаційні справи партії та не бере на себе відповідальності за діяльність тогочасного ЦК і залишає за собою право публічної критики, “оскільки обставини і інтереси робітничої справи, так як я її розумію, вимагають сеї критики”¹⁴. Також буде брати участь у діяльності львівської організації з функціями при умові, якщо вона визнає себе лише закордонною частиною ЦК; зробить заходи для організації частини ЦК в Україні; узгодження найважливіших кроків, які входять у компетенцію ЦК між обома частинами; визнання тимчасових функцій ЦК до скликання партійного з'їзду або конференції, які затвердять нові організації і склад ЦК; ЦК припинить боротьбу проти опозиційної частини в партії у своїх відозвах до робітників¹⁵.

Звичайно, такий перебіг подій не влаштовував ЦК. Яскраво це проявилось у листі М. Порша до А. Жука. Зокрема, М. Порш вважав думки А. Жука ворожими робітничтву і гостро критикував сам захід (партійну нараду), “її політичне значіння (наради) – нуль: ні одної змістової резолюції, ясної і дійсне соціал-демократичне, що показувала б поступ думки. Навпаки все має мізерну ціну, в порівнянні із всіма нашими здобутками в минулому. “Захват власти”, з нелегальної роботи ніякого хисту немає, “активна праця в легальних культурних і економічних інституціях” спільно з демократичними елементами, нарешті, з'єднання всіх українських соціалістичних партій (а яка з їх не вважає себе такою) і т.д. Це такі мелодії, яких дійсне не можна не вважати показником розкладу свідомості декотрих елементів в наших рядах, розуміється, не тільки тих, котрі ці погляди висловлювали, але ширших груп”¹⁶. Він також звинувачував А. Жука у підбурюванні “всіх організацій, розсилання відповідних листів. Взагалі то ЦК збирає справоздання, розсилає директивні листи. Повідомляє всіх про все, кричить на гвалт, чинить огляди”¹⁷. В підсумку М. Порш прогнозував, що такі “заходи гальмують справу ідейної консолідації, порушують її нормальний хід і навіть можуть призвести до “розколу” але Спілка”¹⁸.

Неприйняття М. Поршем кооперативного руху демонструє його стаття “Кооперативний націоналізм”¹⁹. У ній автор рішуче критикував “львів'ян”, особливо А. Жука. Приводом для критики став той факт, що у Львові в лютому 1909 р.

відбувся український просвітницько-економічний конгрес. На ньому із рефератом “Значення кооперації для нашого народу” виступив А. Жук²⁰. Він, зокрема, наголошував: в умовах запеклої національної боротьби кооперативний рух, який виникає з соціально-економічних причин, мусить набути характеру боротьби за національну незалежність України. І для того, щоб ця боротьба була успішною, потрібно об’єднуватися в національні економічні та культурно-просвітницькі організації, які будуть “становити необхідну силу, точку опори для успішнішого ведення національно-політичної боротьби аж до повної перемоги”²¹.

“Кооперація утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби до існування мільйонам голодного і безробітного тепер трудящого люду, спинить еміграцію ... Утворить внутрішній ринок для національної промисловості, потребує величезний ринок для національної літератури і мистецтва – цього найяскравішого показника національної культури”²², а це в свою чергу приведе до політичного руху. Для А. Жука кооперація як чинник у боротьбі за національну незалежність не була універсальним засобом і не може бути метою, а “тільки засобом до досягнення кінцевої мети змагань працюючих – усупільнення чи соціалізації всіх знаряддів і засобів продукції, поділу, послуг”²³.

У позиції А. Жука М. Порш вбачав відхід від класових інтересів та марксистських ідеалів. Він заперечував тезу А. Жука про те, що кооперативний рух повинен мати національний характер: “Чи подумав автор про те, що цим він віддає кооперацію до рук націоналістичної дрібної буржуазії, що це означає пошматування пролетарських кооператорів на національні, ворожі одна одній частини, що це логічно веде не до національного єднання, а до стирання класових меж”²⁴. Також М. Порш вважав перебільшеною тезу А. Жука про те, що кооперація організовує українців у націю. Принципово не виступаючи проти націоналізації народного господарства, М. Порш зазначав, що в тогочасних умовах це неминуче веде до економічного панування буржуазії. З цього погляду він відкидав кооперацію як економічну форму національної боротьби, хоча з 1912 р. сам активно працював у цьому плані.

Другим напрямком критики служила співпраця А. Жука з пресою, яку не сприймав М. Порш. Так, в листі до А. Жука у грудні 1909 р. він писав: “Так, я цікавлюся Вашими літературними працями, як цікавлюся роботою всіх інших наших опортуністів по “Радах”, “Селах”, “Ділах”, бо вважаю таку роботу більш небезпечною для нас, ніж буржуазну демократичну. Це ворог внутрішній”²⁵.

Відповідаючи на закиди А. Жука щодо відсутності реальної співпраці із партіями націонал-демократичного напрямку, М. Порш зазначав: “Ви звете мавпуванням наші переконання ... Коли наші погляди є мавпуванням в тому розумінні, що не ми перші їх вигадали, то і Ваші погляди нагадують теж один оригінал. Коли ми мавпуємо з соціал-демократів, то Ви мавпуєте з націонал-демократів. Не думаю, щоб перше мавпування було для марксиста нижчої якості, ніж друге!”²⁶.

На думку М. Порша, опозиційна частина партії вороже ставиться до загальнопартійних принципів, переслідуючи мету – знищити ЦК або звести до мінімуму його роль. Однак лідер УСДРП визнавав неминучим існування опозиції з огляду, по-перше, на “брак різких класових меж в нашому громадянстві, невиразність соціальної структури нашої нації, невелику кількість міського робітництва, більш відокремленого від інших буржуазних класів, числове панування в українському робітництві сільського пролетаріату, перейнятого дрібнобуржуазними ілюзіями, домінуючу роль в українському національному русі дрібно буржуазної інтелігенції”; по-друге, “це фактична співпраця різних політичних представників, в тім числі соціал-демократичних в організаціях української “буржуазної” демократії, яка стала можливою внаслідок організаційного й ідейного занепаду партії”²⁷.

Для оприлюднення власного бачення подальшої тактики та ідеологічних засад УСДРП за ініціативою А. Жука був створений альтернативний партійний орган – журнал “Праця”. Видання такого часопису А. Жук задумав ще в листопаді 1908 р., поставивши за мету відхід від класової парадигми і пропаганду ідеї української

самостійності – одного із найголовніших завдань українських соціал-демократів. Видання повинно було бути позафракційним. Саму ідею створення такого друкованого органу привітали навіть опоненти А. Жука, а саме Л. Юркевич. Але радив, щоб дане видання мало чітке партійне спрямування. При цьому він вважав необхідним, щоб його політика збігалася з ЦК УСДРП, тоді він допомагатиме йому²⁸. Такий радикальний перехід і зміна платформи, які запропонував А. Жук, природно, викликали невдоволення у більшості діячів УСДРП. Спочатку редактори “Праці” толерантно ставилися до внутрішньопартійної дискусії, але коли мова зайшла про партійну тактику, стратегію та ідеологію на майбутній період, поступово зайняли рішучішу позицію. Значною мірою вона була зумовлена міжособистісними стосунками між А. Жуком, з одного боку, та М. Поршем, Л. Юркевичем – з іншого. Саме про це повідомляв А. Жук у листі до В. Дорошенка: “Взагалі Порш легковажив собі Антоновича і Винниченка, а вони його ненавиділи за це і приписували йому неймовірні речі (ніби М. Порш був агентом царської “охранки”). Також покійний В. Садовський, з великого почитателя Порша, обернувся в його ворога, коли Порш в якійсь полемічній статті неделікатно з ним обійшовся”²⁹.

Крім того, зміна політичних орієнтирів А. Жука та його ініціативні кроки щодо модернізації партії викликали невдоволення у В. Винниченка, який вороже ставився до керівництва ЦК партії. Зокрема, він не сприймав закидів А. Жука про те, що соціалізм як політико-філософська течія не має підґрунтя в українському середовищі, особливо серед селянства, а останнє слід залучати до кооперативного руху. Будучи прихильником соціалістичних ідей, В. Винниченко поважав А. Жука, незважаючи на світоглядні розбіжності між ними. Відмінність полягала в тому, що для В. Винниченка “соціалізм і політика... нерозривні. Тільки я дивлюся на перший, як на ціле, а на другу, як на частину. Ви – навпаки”³⁰. Також він співчував А. Жуку, із помешкання якого був викрадений архів РУП, УСДРП, і засуджував ініціаторів, називаючи це аморальним вчинком.

Водночас А. Жук називав деякі публікації В. Винниченка у часопису “Вперед” демагогічними, при цьому закидаючи йому на “безбатченківство”. Критику останній вважав необ’єктивною і тим самим звинувачував А. Жука у співробітництві з його опонентами.

У політиці ЗГ УСДРП, очолюваній А. Жуком, В. Винниченко вбачав бажання “оголосити себе єдиним представником партії”, змінити соціал-демократичну платформу партії на націонал-демократичну і заявити, що “соціалізму тепер немає місця на Україні”. Якщо такі наміри наберуть серйозних рис, то пропонував “розійтись по своїх напрямках” і був переконаний, що соціал-демократичний осередок у партії буде збережений, оскільки “... в даний момент ми дужчі і матеріальними засобами, і вірою в чистоту та щирість наших переконань...”³¹.

Незважаючи на розбіжності щодо партійної політики, В. Винниченко підтримував видання першого числа “Праці”, органу ЗГ УСДРП. З огляду на те, що збірник був вузькопартійний, ніякої “єресі” в цьому, як вбачав М. Порш, В. Винниченко не помічав, а навпаки обіцяв подати кілька статей на теми “соціалістичної етики і богошукання”, оскільки вони “порушують філософський ґрунт робітника і селянина”.

На противагу львів’янам, М. Порш із своїми соратниками створив на початку 1910 р. у Львові офіційний партійний орган – “Робітник”, який відстоював традиційні форми діяльності партії. Він кваліфікував альтернативний партійний орган як “орган опортуністичних елементів в українській закордонній соціал-демократії”³². У свою чергу прихильники “Праці” критикували представників ЦК та його офіційний часопис. Так, В. Винниченко в листі до редакції “Праці” зазначав, що поява “Робітника” тільки викликає неприємне здивування й непорозуміння³³. Як бачимо, партія фактично опинилася на межі остаточного розколу.

Щоб дати відповідь на поставлені запитання “львів’ян”, М. Порш разом із Л. Юркевичем намагався провести 18 квітня 1910 р. у Києві конференцію. До цього заходу спонукали також і місцеві партійні організації. Незважаючи на те, що

М. Порш та його прибічники провели не загальнопартійну конференцію, а тільки приватну нараду, її рішення свідчило, що опоненти А. Жука на деякий час зуміли перехопити ініціативу у партійному відродженні і продовжували власну лінію в партії. Це яскраво проілюструвало видання нового партійного часопису “Наш Голос”, у якому провідні позиції надійно утримували прихильники ЦК.

Саме на сторінках “Нашого Голосу” відбулася публічна дискусія між А. Жуком та Л. Юркевичем, які представляли протилежні партійні напрямки. Зокрема, А. Жук у своєму відкритому листі під псевдонімом Андрієнко критикував брошуру Л. Юркевича “Доклад УСДРП Росії міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі”, яка була надрукована в липні 1910 р. Автор листа наполягав на легальних методах діяльності партії, що принесе їй більше користі, а також усьому українському рухові; закликав відмовитись від боротьби із опозиційною частиною партії; центральний орган партії не представляє більшості серед однопартійців. Відповідь Л. Юркевича зводилась до того, що “ніякі умови не можуть оправдати несоціалістичних виступів...”³⁴.

Однак у травні 1910 р. було обрано новий склад об'єднаного ЦК і відповідно – редакції центрального органу, до ЦК увійшли Д. Донцов, В. Дорошенко, Д. Піщанський, Л. Юркевич і В. Степанківський. Відсутність А. Жука свідчила, що його особа викликала найбільші дискусії.

Отже, А. Жук, будучи за своїм духом прагматиком і реформатором, намагався змінити курс УСДРП, модернізувавши фактично всі найголовніші постулати партії. Однак цим задумам не судилося збутись. Відверту ворожість щодо пропонувананих шляхів проілюстрували дискусії між А. Жуком, з одного боку, та Л. Юркевичем, М. Поршем і В. Винниченком – з іншого. Фактично позиція А. Жука призвела до загострення і розколу в партії та поступового відходу останнього від соціал-демократичних догм.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.174 –176.

2. Головченко В. Від «Самостійної України» до союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х. : Майдан, 1996. – 190с.; Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.; Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ століття. – Л. : Астролябія, 2002. – 155с.; Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – №3 (24). – С. 8 – 45.

3. National Archives of Canada (далі НАС). – The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 1. – File. 5.

4. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк.78.

5. Народа членів УСДРП // Праця. – Л.,1909. – Ч. 1. – С. 12.

6. Головченко В. Вказана праця. – С. 112.

7. ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп. 2. – Спр. 47. – Арк. 184.

8. Там само. – Спр. 48. – Арк. 203.

9. Там само. – Арк. 79.

10. Там само. – Арк. 77.

11. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum 4. – File. 4.

12. Там само.

13. Там само.

14. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 80 зв.

15. Там само. – Арк. 80-80 зв.

16. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 4. – File .7. Лист М. Порша до А. Жука від 15 грудня 1909 р.

17. Там само.

18. Там само.

19. Порш М. Кооперативний націоналізм // Слово. – 1909. – 26 апріля.

20. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр.47. – Арк. 16зв.

21. Там само. – Арк. 17.

22. Ільченко А. Значіння кооперації для нашого народу // Національне відродження і кооперація. – К., 1919. – Вип. 1. – С. 44.

23. Там само. – С.45.
 24. Порш М. Кооперативний націоналізм // Слово. – 1909. – 26 априля.
 25. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 4. – File.7. Лист М. Порша до А. Жука від 15 грудня 1909 р.
 26. Там само.
 27. Чацький М. (М. Порш) Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. – Львів, 1910. – С.13.
 28. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum.4. – File.4. – Лист Л. Юркевича до А. Жука від 8 липня 1908 р.
 29. Гирич І. Вказана праця. – С. 42.
 30. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum.4. – File.12.
 31. Там само. Лист Винниченка В. до А. Жука від 25. 09. 1912 р.
 32. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп.1. – Спр. 2033. – Арк. 37.
 33. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр. 53. – Арк. 94.
 34. Б/п. Відповідаємо на головнище в сьому “письмі” // Наш Голос. – Ч.1. – Падолист. – 1910. – С. 52.

Освещается партийная деятельность украинского общественно-политического деятеля Андрея Жука в течение 1908–1912 гг. Показаны пути развития УСДРП, предложенные А. Жуком и его оппонентами по партии.

Ключевые слова: А. Жук, УСДРП, партийная борьба.

Party activity lights up Ukrainian public-political figure Andriy Zhuk beetle during 1908-1912 The rotined ways of development of USDRP are offered A. Zhukom and his opponents for parties.

Key words: A. Zhuk, USDRP, party fight.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

НЕСКОРЕНІ

(СВІДЧЕННЯ В'ЯЗНЯ КОНЦТАБОРУ ДАХАУ)

(Підготовка до друку, передмова та коментарі А. Морозової)

Уперше оприлюднені свідчення в'язня Дахау В. Демиденка про концтабір у 1942 – 1945 рр.

Для більшості людей в усьому світі такі назви, як Освенцім, Дахау, Бухенвальд, Треблінка, Маутхаузен, символізують нацистську систему концтаборів.

Нев'янучою славою вкриті імена чернігівців, що боролися з ворогом у підпіллі військових, трудових та концентраційних таборів, у партизанських загонах окупованих країн далеко за межами Батьківщини. Серед них Григорій Шаллар, Володимир Демиденко, Володимир Товстоліс – колишні в'язні концтабору Дахау, відомі сьогодні не тільки на Чернігівщині.

До 1943 р. Дахау був табором знищення. А з 1943 р. тут було створено багато майстерень і заводів боєприпасів. З часом табір усе більше перетворювався на трудовий. Але умови утримання в'язнів не змінились – вони мали працювати так само тяжко й так само недоїдали, і якщо раніше помирали від побоїв, то зараз – від голоду та виснаження.

З Штуттгофа, Бельзена, Освенціма, Маутхаузена та інших таборів до Дахау часто приходили ешелони. Багато в'язнів перебували в дорозі по 2-3 тижні без води та їжі. Саме зі Штуттгофа прибув до Дахау Володимир Демиденко.

Народився він 22 серпня 1925 р. у м. Чернігові у робітничій родині. Рано залишився без батька, який помер у 1938 році. У рідному місті закінчив 8 класів і мріяв про подальше навчання та трудову діяльність, але розпочалася Велика Вітчизняна війна. Сестрам пощастило евакуюватися до Чкаловська, а він з матір'ю залишився в окупованому місті.

28 квітня 1942 р. серед тисяч інших юнаків і дівчат Володимир був примусово вивезений до Німеччини, у м. Данциг. Однак юнак не скорився долі. У червні того ж таки року він утік, але був затриманий на території Польщі й відправлений до гестапо в м. Диршау. Після неодноразових допитів 28 липня хлопця відправили до штрафного концтабору Штуттгоф, де піддали нелюдським тортурам. Він потрапив до групи в'язнів, які були відібрані для знищення в газових камерах концтабору Дахау.

З трьохсот в'язнів, яких завантажили у вагон, до табору дійшло ледь живими лише 90, та й тих направили до лазаретів для медичних експериментів.

Людське життя в таборі нічого не вартувало. Пайки, що призводили до голодної смерті, тяжкі умови проживання, нестача одягу, відсутність елементарної медичної допомоги, нелюдські знущання – все це переслідувало головну мету – знищення людей «неарійського» походження.

У жахливих умовах юнак не лише не зламався, але й разом з В. Товстолісом з Чернігова, Г. Кустодом з Тули та В. Коротковим з Маріуполя став зв'язковим Братерської співдружності військовополонених – підпільної організації, що разом з німецькими борцями Опору готувала повстання в Мюнхені. Вони розповсюджували в таборі листівки з інформацією про становище на фронтах, заклика-

© Морозова Анна Валеріївна – к. і. н., головний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

ми до в'язнів не коритися фашистам, вірити в перемогу над ворогом. В. Демиденко та В. Товстоліс, які працювали в трудових командах, ризикуючи життям, доставали у місцевого населення продукти харчування¹.

14 квітня Г. Гімлер направив комендантам таборів Дахау та Флоссенбюрг телеграму: «Про передачу не може бути мови. Табір має бути негайно евакуйований. Жоден в'язень не повинен потрапити живим до рук ворогів»².

26 квітня 1945 р. опівдні більшу частину в'язнів вивели на апель-плац. О дев'ятнадцятій почався марш смертників. Конвоїри із собаками супроводжували колони (кожна налічувала близько тисячі чоловік). Люди скидали дерев'яне взуття, що натирало ноги, залишали на дорозі ковдри та шинелі. Ледве брели, падали без сил. Шлях від концтабору через Мюнхен, Штамберг, Бадтельц і до Тегемзес, згадує В. Демиденко, був устелений тисячами трупів тих, хто вже не міг рухатися самостійно, – їх на ходу добивали есесівці³.

29 квітня фашисти погнали радянських в'язнів на захід до річки Аммер. Вони планували загнати їх на кілометровий міст через річку та висадити його у повітря.

У той час, як гітлерівці заганяли в'язнів на міст, пролунав умовний сигнал, і групи захоплення, підготовлені підпільниками заздалегідь, напали на конвоїрів і роззброїли їх. Група, до якої входили В. Демиденко та В. Товстоліс, обеззброїла шістьох охоронців і знешкодила дроти, що були з'єднані з вибухівкою на мосту. В. Демиденко був поранений, але разом з іншими в'язнями зустрів на протилежному березі Аммера американських солдатів⁴.

Згодом Володимир потрапив до радянської зони окупації й після фільтрації був призваний до лав Радянської армії. Але у 1949 році його знову запросили на співбесіду до органів НКДБ, під час якої він і розповів про концтабір Дахау.

Нюрнберзький процес над головними нацистськими воєнними злочинцями, безумовно, засудив поведження з в'язнями концтаборів як прояв «особливої нелюдськості», як «результат плану здійснення вбивств». Але тих, хто вижив і повернувся на Батьківщину, очікувала трагічна доля. Ганебна дискримінація колишніх в'язнів продовжувалася кілька десятиліть. У більшості випадків колишні в'язні нацистського рейху не зуміли, не встигли розповісти про себе, про свої муки. Історична наука в неоплатному боргу перед тими, хто загинув у концтаборах, й тими, хто вижив. Тому запропоновані свідчення – не лише розповідь про концтабір Дахау, але й нагода вклонитися тим, хто пройшов крізь це пекло. Свідчення записані слідчим й підписані В. Демиденком. Текст переданий за сучасними правилами орфографії із збереженням стилістичних особливостей автора.

1. Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини (Чернігівці у русі Опору за кордоном та іноземці-антифашисти в підпіллі та партизанських загонах Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 33.

2. Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в 3 тт. – Т. 3. – М.: «Юридическая литература», 1966. – С. 582.

3. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 1. – Спр. 32728. – Арк. 2.

4. Юр'єв Б. Далеко від Батьківщини... – С. 33.

О концлагере Дахау

1. Концлагерь Дахау находился в Баварии, недалеко от г. Мюнхен. Расстояние от Мюнхена до лагеря примерно было равно 15 – 17 км. В 3-4 км от лагеря находился небольшой город Дахау на реке Ампер. С лагеря Дахау видимы были горы Альпы. Обычно их видимость была в ясный день. После видимости гор на следующий день обязательно шел дождь.

В ноябре месяце 1942 г. меня с этапом отправили из штрафного концлагеря Штуттгоф в концлагерь Дахау, где я находился с 19 ноября 1942 г. по 28 апреля 1945 г.

2. По приезде в концлагерь Дахау в живых из этапа осталось всего человек 80 – 90. Человек 150 – 200 было выгружено из вагонов трупов. За весь путь следования не было получено никакого питания. В это время был уже холод. Одежды никакой

не было, за исключением легких брюк и пиджачка. Белья и обуви никто не имел, за исключением того, что некоторые имели долбаные колодки. В числе отправляемых были русские, поляки, чехи и очень мало заключенных немцев. Впоследствии из состава людей, которые были еще по приезду живы, многие умерли в лагере Дахау от поноса, тифа и туберкулеза.

По приезду нам в бане выдали новые лагерные номера. Мой лагерный номер в Дахау 40286. Так как мы были полностью и окончательно замучены и поизбиты, то никто стоять на ногах не мог. При проверке в бане и при санобработке нас ложили на веса и взвешивали. Вес каждого достигал от 30 до 38 килограмм. Несмотря на то, что взвешивались взрослые люди. У каждого глаза были косые. В локтях и коленях при движении создавался скрип костей. Сзади на так выглядевшем человеке можно было счесть все позвонки, спереди – все ребра. Сидеть было невозможно и приходилось валяться лежа, ибо на заду вместо мяса выпирались две кости.

С бани нас отвезли на инвалидный в то время блок № 23. На блоке № 23 я пробыл с ноября 1942 г. по апрель 1943 г. Работать с блока № 23 не направляли¹. В блоке было четыре (штубы) комнаты. В блоке все почти валялись на 3-этажных (бежах) кроватях из дерева, которые стояли вплотную без промежутков, образуя ряды в виде 3-этажных нар. Целый день орал во всю глотку (штубовой) старший комнаты, чтобы проверяли, нет ли вшей. На стенах всюду висели рекламы:

1. Едня вошь твоя смерть (польски).
2. Одна вошь твоя смерть (русски).
3. Айне ляуз дайн тод (немецки).

При обнаружении вшивости человека стаскивали с нар, раздевали догола и зимой в открытом (вашпрауме) умывальнике купали холодной водой. После чего редко кто выживал. На блоке № 23 знал двух земляков, которые были тоже в таком же состоянии. Они непосредственно находились в этом лагере, попав не с этапа, а из тюрьмы. У них номера были с 30-й тысячи. Фамилии их Школьный Николай и Школьный Алексей. Место жительства – р-н Седнев Черниговской обл. Кроме того, в этом блоке был товарищ, который прибыл также из концлагеря Штуттгоф – Свинцов Николай. Его адрес Черниговская обл., р-н Бобровицкий, с. Марковцы. Следующий товарищ из Штуттгофа, который был на блоке № 23, Арбузов Борис. Его местожительство – г. Чернигов, ул. Лесковицкая, дом № – дома не знаю.

3. В конце апреля 1943 г. из блока № 23 начали направлять в рабочие команды. Меня направили в команду (кабель-команда). Расстояние, где работала команда, было очень близкое от лагеря, но в ногах чувствовалась слабость, и мне приходилось с трудом доходить. В этой команде знал Петрушина Анатолия, который работал также, как и я. Работать приходилось по-всякому. Если никого за спиной не было, то один и тот же кабель целый день взад и вперед развертывали и обратно завертывали. Итальянцы, которые работали в этой команде, обычно трясясь от холода, или стояли недвижимыми, или развертывая кабель, а потом обратно его завертывая, напевали: «Ван ненты мандшара, дан ненты равруары (Если нет чего кушать, то и работы нет). В феврале 1944 г. я из команды выбыл и попал в лазарет на блок № 1, где пробыл до июля 1944 г. По выходе из лазарета всех русских перевели на один в основном блок № 6. Будучи в лазарете русских, которых гоняли на работы, перевели с блока № 23 на блок № 21 и часть на блок № 19, который в 1942-1943 и в начале 1944 года был блоком исключительно, в котором жили русские. По выходе из лазарета попал в рабочую команду, которая работала в г. Дахау. Работа была по спиливанию деревьев и резанию их на дрова. Работая в этой команде, имел товарища из г. Киев Башкунов Митя (улицу не помню, но жил он где-то возле яйцебазы в г. Киев) и Сергея Зверева из г. Орел (улицы не знаю). Имел также товарища, который прибыл из концлагеря Шлесенберг в Дахау. Фамилия его Товстолес Владимир, адрес г. Чернигов, ул. Челюскинцев, дом № 5. В настоящее время он учится в Одесском институте мукомольной и элеваторной

промышленности. С этим товарищем был вместе освобожден и находился в одном сборном пункте по репатриации в г. Лянсберг на реке Лех (Бавария).

4. Концлагерь Дахау имел всего 30 блоков (бараков). По одну сторону (лагерштрассе) лагерной улицы были блоки 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30, по другую сторону блок лазареты 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, карантин блок 15, 17, блоки № 19, 21, 23, 25, 27, 29 по состоянию конца 1944 г. и начала 1945 г. были заселены вновь прибывшими в огромном количестве французов, греков, итальянцев.

Блок № 2 по состоянию на апрель 1945 г. В блоке № 2 жили исключительно заключенные-немцы. Все они большинство работали капами (бригадирами команд), ординунс-динстами (дежурными по лагерю) и прочими лагерными администраторами.

Блок № 4 по состоянию на апрель 1945 г. В блоке № 4 жили тоже самое немцы. Большинство из них были бригадиры и жили немцы, которые работали в особых командах при учреждениях СС.

Блок № 6 по состоянию на апрель 1945 г. В блоке № 6 находились исключительно все русские, за исключением блокового (старшего барака), который был немец, блок-шрайбера (писаря), который был поляк, штубовые (старшие коммат) было 3 немца и один австриец. Народ блока работал на разных транспортных и валовых работах. Были транспортные команды по 10-11 человек. Работа этих команд заключалась в таскании двухосных прицепов на ременных шлеях. Впереди двое управляли дышлом прицепа, а остальные тянули на ремнях повозку. Таких команд насчитывалось в блоке около 7. В блоке № 6 были команды, которые работали на огородах. Название команд огородничества следующие: Плантаж, Лингоф, Гетнерай 1, Гетнерай 2. В блоке № 6 имелись команды, которые работали на строительстве бараков. Наименование этих команд следующее: Баулагер 1, Баулагер 2. В блоке № 6 имелись команды, которые работали в складах. Наименование команды Штофлагер. Кроме того, имелся ряд команд маляров, ассенизаторов и прочих, которые были более мелки по своей численности.

Блок № 10 по состоянию на апрель 1945 г. В этом блоке находились все заключенные, которые работали на столярной фабрике В.Б. По национальностям здесь находились в основном поляки, немцы, русские, чехи, австрийцы, испанцы и прочие.

Блок № 8 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок полностью был заселен рабочей командой, которая работала в г. Мюнхен на паровозном депо. Он населен был разными национальностями.

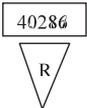
Блок № 12 по состоянию на апрель 1945 г. В блоке № 12 находились в основном только поляки. Других национальностей не было². Работали они по Шнайдерай (наливочные команды) командам.

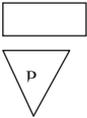
Блок № 14 по состоянию на апрель 1945 г. На блоке № 14 жили в основном немцы. Все они работали на кухне, в пекарне, в каптерках, банях. Комната № 4 блока № 14 была заселена русскими, которые работали в кибель-команде. Эта команда развозила обед по блокам и собирала потом пустые бочки. Возили на ременных шлеях двухосный прицеп-площадку. Состав этой команды был исключительно из советских офицеров, которые попали в плен. Из состава этой команды было расстреляно 4 сентября 1944 г. 40 человек. Из числа расстрелянных хорошо знал Григория Шарлак³, который жил в г. Чернигов. Встретившись в лагере и разговорившись, он спросил мою фамилию, когда я ему ответил, он мне сказал, нет ли у тебя сестры. Я ответил, что есть. Он сказал, что ее хорошо знает. Он мне рассказал, что был летчиком. Во время выполнения боевых заданий был сбит под Лодзею в Польше. Когда он выпрыгнул из горящего самолета, то, приземляясь, почувствовал, что ранен в ногу и не мог смотреть, ибо обгорел. Их направили в военнопленный лагерь Масбург. Когда их заставили работать на авиационном заводе, то они в день смерти В.И. Ленина попали все механизмы станков кислотой. В результате чего их отправили с Масбурга в концлагерь Дахау. Он очень просил, чтобы, если я останусь жив, сообщить его жене.

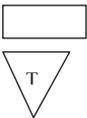
Блок № 16 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок был заселен исключительно поляками. Поляки работали на одних и тех же работах, что и русские. Вообще в состав большинства команд входили люди разных национальностей.

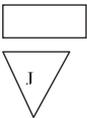
Блок № 18 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок также, как и блок № 16 представлял собою то же самое. Блок № 20 по состоянию на апрель 1945 г. Блок № 20 был заселен чехами и словаками. Работали они в разных командах, также как и русские, поляки и другие.

Блок № 22 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок в основном заселяли немцы. Кроме того, на нем были поляки и частично югославы. Заключенные этого блока, в отличие от остальных блоков, носили ниже лагерного номера зеленые, черные или фиолетовые (вынкеля) треугольные нашивки. Большинство заключенных всего лагеря носили ниже лагерного номера красные (вынкеля) треугольные нашивки. На каждом (вынкеле) треугольнике штамповались черным цветом буквы.

1. Буква R обозначала, что русский

2. Буква P обозначала, что поляк

3. Буква T обозначала, что чех

4. Буква J обозначала, что югослав.

5. Вынкеля без буквенного обозначения носили только немцы, люксембургцы и австрийцы.

Многие из немцев имели право ношения волос, кожаной обуви и иметь часы. Люксембургцы абсолютно все носили волосы. Остальные заключенные концлагеря Дахау стриглись под машинку. Русских и итальянцев стригли особо, простригая через всю голову от лба до затылка полосу шириной в машинку. Обувь носили на деревянном ходу.

Лагерный треугольник (вынкель) был разных цветов: красный – означал политзаключенный; черный – саботаж; зеленый – хулиганство; малиновый – евангелисты; фиолетовый – эмигрант. Некоторые заключенные-немцы носили ниже номера еще полоску одинакового цвета с вынкелем. Это означало, что заключенный находится второй раз в концлагере. Номера и вынкеля пришивались на полосатой одежде. На пиджаке – на груди с левой стороны, на брюках – ниже правого кармана.

Блок № 24 по состоянию на апрель 1945 г. На блоке № 24 жили в основном югославские народы: словенцы, сербы, хорваты, албанцы. Работали они так же, как и русские в разных командах.

Блок № 26 по состоянию на апрель 1945 г. На блоке № 26 жили попы немецкие, австрийские, бельгийские, голландские, югославские. Все они работали так же, как и остальные заключенные лагеря.

Блок № 28 по состоянию на апрель 1945 г. На блоке № 28 жили тоже самое

попы, но только польские. Работали также в рабочих командах.

Блок № 30 по состоянию на апрель 1945 г. На этом блоке жили вновь прибывающие из тюрем в лагерь.

Блок № 1 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок представлял собой лазарет, в котором лежали после тяжелых хирургических операций с наркозом и с всякого рода ранами⁴.

Блок № 3 по состоянию на апрель 1945 г. Этот блок представлял собой лазарет, в котором лежали заключенные, зараженные малярией немцами для экспериментов⁵.

Блок № 5 по состоянию на апрель 1945 г. На этом блоке заключенных замораживали⁶.

Блок № 7 по состоянию на апрель 1945 г. На этом блоке лежали заключенные, имеющие температурные заболевания.

Блок № 9 по состоянию на апрель 1945 г. На этом блоке лежали тифозно-больные, а также чесоточно-больные.

Блок № 11 и блок № 13 по состоянию на апрель 1945 г. На этих блоках лежали туберкулезно больные заключенные.

Блок № 15 и блок № 17 по состоянию на апрель 1945 г. Эти блоки представляли собой карантинные блоки, в которых находились заключенные разных национальностей и прибывшие из тюрьмы.

Блоки № 19, 21, 23, 25, 27, 29 по состоянию на апрель 1945 г. Эти блоки с марта 1945 г. с общей зоны лагеря были выгорожены проволочным ограждением. В них находились ежедневно прибывавшие за последние месяцы этапы французов, итальянцев, греков.

5. Всего в концлагере Дахау было 30 блоков (бараков). Все блоки были одноэтажны. По размерам и окраске блок от блока ничем не отличались. Блоки были расположены в двух рядах параллельно. Между двумя рядами блоком находилась (лагерштрассе) лагерь-улица. Ширина этой центральной улицы примерно была равна 20 м. По краям этой улицы росли параллельно двумя рядами тополи примерно высотой в 10 м. Эта улица кончалась в районе блоков № 29 и № 30, а в районе блоков № 1 и № 2 переходила в двухстороннюю площадь. Бараки были окрашены в светло-зеленый цвет (салатовый). Каждый барак имел по 4 (штубы) комнаты №№ 1-2-3-4. Старший барака во всех блоках всегда жил в комнате № 1. Блок разделялся на два крыльца⁷ (подъезда). В первом крыльце^a (подъезде) находились комнаты № 1 и № 2, во второй половине блока – комнаты № 3 и № 4. Каждая комната имела переднюю и спальный зал. В передней раздавали обед или ужин. В передней находились, но не во всех блоках, столы, на которые можно было ставить миску с обедом. В спальном зале находились 3-этажные деревянные кровати, плотно поставленные одна к одной, образующие целые ряды в виде 3-этажных нар.

6. В летнее время в концлагере Дахау в 4³⁰ раздавались свистки – это означало подъем. По подъему блоковой и штубовой залезали на нары спального зала или толкали или руками начинали поднимать спящих. Заправка нар одеялами была убийственной. Если блоковому или штубовому что-нибудь не нравилось по части заправки, то он кричал как козел и всех подряд колотил. После заправки нар всех гнали в умывальник, где обязательно должен был намочить холодной водой в первую очередь стриженую голову и уши, а потом все тело. После «мытья» в комнаты втаскивали бачки (кибеля) с кипятком, заваренным перепаленным зерном, но без сахара и сахара. Кипяток разрешали наливать сколько угодно самому заключенному, но его почти никто не пил, ибо все боялись, чтобы с него не опухнуть. Хлеба утром не давали. В 4⁵⁰ с штуб всех выгоняли на улицу, которая находилась между своим и соседним блоком. В 5⁰⁰ выстроенные блоки начинали двигаться на площадь для проверки (Цельяпель). Начинали двигаться поочередно блоки. Сначала шел блок 30, затем 28, потом 26 и т. д. Блока другого нечетного⁸ ряда на площадь на проверку не выходили. В лазаретах счет вели по лежачим на

койках. А в карантинных блоках проверка происходила у данного блока. Проверка как утренняя, так и вечерняя ни в коем случае не отменялась, даже если шли сильные проливные дожди. Измокший народ весь дрожа гнали работать по командам. Выстроенные на площади блока начинали проверять. К каждому блоку для проверки был закреплен офицер СС (блокфюрер). Блоковой давал команду смирно (штильштанд), потом (мицен аб) шапки снять, и выстроенный блок по 10 человек в ряд начинал обходить и считать (блокфюрер) офицер СС. Когда все блокфюреры проверили блоки, они рапортовали старшему офицеру СС (рапортфюреру). Когда рапортфюрер принял рапорта от (блокфюреров), он докладывал непосредственно еще старшему офицеру СС лагерфюреру, а иногда и самому коменданту лагеря. После всего в рупор раздавалась команда (арбайте команды формирен лёс лёс) рабочие команды быстро строиться. В 5-30 начинали по порядку выходить под конвоем через ворота лагеря рабочие команды. К 6-00 выходили уже последние команды из лагеря. Перед входом в ворота капо (бригадир) команды давал команду (мицен аб) шапки снять. Пройдя за ворота метров 20, (капо) бригады давал команду (мицен ауф) шапки надеть. Команды сопровождали солдаты СС. Винтовки или автоматы несли в руках на изготовке. Среди охраняемых команду эсэсовцев всегда был офицер (командофюрер). Если навстречу команды попадался какой-нибудь офицер с чисто белым или плетеным погоном, то капо снова давал команду «мицен аб», а когда он уже далеко зашел и остался позади команды, капо снова давал команду «мицен ауф». Работать начинали в 6⁰⁰ – 6²⁰ в зависимости от время ходьбы до места работы. В 12⁰⁰ команды, близко работавшие от лагеря, возвращались в лагерь на обед, а команды, далеко работавшие, утром брали и несли с собой бачки с баландой. При входе рабочих команд в ворота лагеря повторялись те же самые команды капо, при выходе то же самое. Обед продолжался с 12⁰⁰ до 13⁰⁰. В 13⁰⁰ приступали снова к работе. Обед был следующий. Норма – 0,75 л баланды, иногда к баланде давалось 2–3 картошины в лушпаях. За неделю можно было съесть 7 разноцветных обеда. В неделю варили: 2 раза белая капуста с водой почти без соли, 2 раза синяя капуста тоже с водой без заправки, 1 раз красная пополам с белой вареная морковь, 1 раз зеленого цвета трава (шпинат) вроде щавеля на воде с солью. В воскресенье варили суп с крупы и при вариве видимо на кухне котлы смазывались каким-то тавобом (?), чтобы котлы не заржавели. В порции крупяного супа можно было найти, выпив всю воду из него, 1 ложку крупы. Окончание работ было в 18-00 – 19-00. Возвращаясь с работы, команды на площади расформировывались, и люди из команд здесь же строились по своим блокам. В 19⁰⁰–19³⁰ начиналась проверка в том же порядке, что и утренняя. После вечерней проверки блоки поочередно уходили с площади по своим баракам. По приходу в барак с поверки начинался примерно с 20⁰⁰ до 21⁰⁰ ужин. Ужин был следующего порядка. К ужину выдавали порцию хлеба. Хлеб давался 4 раза в неделю 1,2 кг булка на 5 человек и 3 раза в неделю на 4 человека. Последние месяца март, апрель⁹ 1945 года эту же булку выдавали на 7-8-11 человек. В неделю 3 раза на ужин выдавали по 0,75 л (кнор-супа) жидкого концентратного супа. Этот суп зачастую был зеленый, немного крахмальный, похож на жабью икру! Во вторник вместо супа к хлебу давался чай (кипяток, заправленный какой то травой, которую называли хорбатой) и грамм 25 кусочек без всякого жира (с выделением при сжатии воды) колбасы. В четверг на ужин выдавали 3-4 картошки в лушпаях и 15 грамм маргарина. Чаю (хорбаты) было полно, но никто не пил, боясь с нее опухнуть. В субботу на ужин выдавали всегда смердючий сыр по кусочку грамм 25 и 15 грамм маргарина. Чай также привозили. В воскресенье на ужин выдавали чай. К чаю давали 1 ложку повидла и 25 грамм колбасы без всяких жиров. В понедельник, среду и пятницу на ужин выдавался суп¹⁰. После ужина проверили, во всех ли пришиты лагерные номера, имеют ли простриженную полоску на голове. Потом гнали в умывальник снова обмочить голову холодной водой и помыть ноги. В 22⁰⁰ раздавался снова свисток, что означало отбой. В 22⁰⁰ всех загоняли на нары. Заключенные (гефтлинги) концлагеря с одежды имели зимой:

1. Тонкие полосатые кальсоны (синие с белой полоской),
2. Тонкую нижнюю рубашу (синяя и белая полоски),
3. Брюки полосатые простые немного толще белья (полоска синяя и серая пошире, чем в белье),
4. Пиджак одного и того же материала и цвета, что и брюки,
5. Долбанные колодки из дерева или тряпочные ботинки (кдюмпы) на деревянном ходу,
6. Мицен (шапка) вроде матроски без лент и полоски, под цвет пиджака и брюк,
7. Мантиль (полосатая шинель без всякой подкладки, за исключением того, что возле воротника было чуть-чуть подшита тонкая подкладка).

В летнее время мантиля, начиная с марта месяца, отбирались.

Полосатую форму одежды носили все команды, работавшие за пределом лагерной зоны. Вместо полосатой одежды для работавших в зоне лагеря выдавалась гражданская, награбленная немцами, одежда. На спине у пиджака этой одежды сначала писали масляной краской две буквы KL (концлагерь), потом стали эти буквы у пиджака вырезать и нашивать полосатую латку. В результате KL были из полосок цвета полосатой одежды. На брюках ниже карманов вырезались также две полоски. Видя эти буквы KL на спинах, заключенные немцы говорили (кайне ляуз): это пиджак без вшей. Поляки, югославы, русские расшифровывали, что KL значит концлагерь. В спальном зале в штубах была большая теснота. Спать можно было только боком вплотную один к одному. Обогрева как зимой, так и летом, никакого не было. В передней имелись коричневые или зеленого цвета кафелевые печи. Но их не топили. Изредка ими пользовались для своего варева блоковой да штубовые. Остальных и не подпускали к печи. Обогрев спального зала был собственным паром. От избытка народа летом было сильно душно, а зимой казалось бы нормально, но всегда чувствовалась вонь. Многие блоки имели чудовищные одеяла. Это были не одеяла, а целые бумажные матрасы размерами длина 5 м, ширина 2,5 м. Из-под такого одеяла приходилось вылезать только по команде, ибо одному не в силах было его приподнять. Хождение по чужим блокам запрещалось, но вообще ходили по лагерю всюду. При встрече с солдатом или офицером в лагере обязательно нужно было снимать шапку. Нередко бывало, когда внутри лагеря офицерня СС заставляла заключенных распахнуть пиджак и выворачивать карманы. После обыска получаешь в зад ногой или рукой по лицу и слышишь команду (индии блок) марш на свой блок. Бывало и иначе: ни с того, ни с этого подзовёт какой-нибудь офицер и спросит, куда идешь. Потом скажет (номер гоф) твой номер, а себе запишет в блокнот. Пройдя некоторое время, блокшрайбер во всю глотку орет, ища этот номер. Найдя человека, у которого записали номер, шрайбер грозно говорит, что завтра утром пойдешь на штрафрапорт. Это означало, что попадешь под арест в стоячий бункер или дадут (фюнгф инд цванциг им арш) 25 по заднице. Штрафрапорт в концлагере Дахау зачастую был в субботу. На штрафрапорте было еженедельно по 40 – 50 человек. Тех, кому должны бить в зад, бычьими плетьюми строем вели в баню. В баню приносили специальный для того, чтобы бить по заду станок (пок). В этом станке заключенный привязывался ремнями через спину, ноги задвигали две планки и таким образом двигаться было невозможно, а зад был в натяжке. При этом проверяли, не одел ли кто двое брюк или не подложил ли кто полотенце. После порки заключенных заставляли целый час то вставать, то приседать с вытянутыми руками. Офицер, следящий за приседанием, все время орет во всю глотку (лос гибай) продолжай.

7. Крематория находилась в лесу за зоной лагеря. С лагеря ее можно было видеть от 28–30 блоков. Из леса была видна кирпичная труба прямоугольной формы, которую можно заметить от 28–30 блока. Гарь и дым часто ветром направлялся в зону лагеря.

8. В ноябре месяце 1942 года в концлагере я имел номер 40286. В апреле 1945 г. в лагере встречались заключенные, имеющие номера 113 000, 115 000 и даже встречались со 152-й тысячей. Более высокие номера встречались у итальянцев, французов.

9. Концлагерь Дахау охранялся эсэсовцами. Все они были немцы. Последнее время апрель месяц 1945 команды выводились немцами СС и среди них в охране находились поляки, хорваты, мадьяры и русские. В команде, где я работал, русских охранников не встречал. Возможно, что кто-нибудь из русских также ходил в охрану нашей команды, но заключенные были лишены всех прав и вряд ли какой осмелился спросить у охранника, кто он такой по национальности.

12. В концлагере Дахау никаких формирований и агитации по части записи в армии СС или полицию я не замечал и ничего не слышал, за исключением того, что числа 24–27 марта 1945 г. из лагеря были завербованы человек приблизительно 400 «чистокровных» немцев. В числе этих завербованных был и блоковой русского блока № 6, которого звали Вили, фамилию не знаю.

4/II – 1949 г.

Демиденко

Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 1. – Спр. 32728. – Арк. 17–28 об., 30.

Коментарі:

1. Слово *направляли* закреслене і зверху написано *гоняли*.
2. Речення закреслене й зверху написано *Кроме того здесь жили и русские, чехи, немцы*.
3. Йдеться про члена підпільної організації Братське співробітництво військовополонених Григорія Шаллара (про нього див. *Юр'єв Б.* Далеко від Батьківщини (Чернігівці у русі Опору за кордоном та іноземці-антифашисти в підпіллі та партизанських загонах Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 33–34).
4. У концтаборі Дахау за період з середини 1941 р. до кінця 1942 р. було проведено близько 500 операцій з метою навчання студентів-медиків. Більшість цих в'язнів померли або на операційному столі, або від ускладнень після операцій (Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8 тт. – Т. 5. – М.: «Юридическая литература», 1991. – С. 569).
5. Понад 1200 осіб було піддано дослідям з малярією за персональним наказом Гімmlера в період з 1941 по 1945 рік (Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8 тт. – Т. 5. – М.: «Юридическая литература», 1991. – С. 516 – 569).
6. Проводилися експерименти щодо з'ясування дії холодної води на людей. В'язнів утримували у ванній з холодною водою до непритомності. Близько 300 в'язнів було використано для цих експериментів. Більшість з них померли, а ті, хто залишився в живих, – божеволіли. Тих, хто залишався живими, направляли до відділення для інвалідів, де їх згодом також знищували. (Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8 тт. – Т. 5. – М.: «Юридическая литература», 1991. – С. 570 – 571).
7. Слово *крыльця* закреслене й зверху написано *половины*.
8. Слово *нечетного* вписане між рядків.
9. Слова *март, апрель* вписані між рядків.
10. Лікар Блаха, який також був в'язнем Дахау, свідчив на Нюрнберзькому процесі: «Я гадаю, що приблизно дві третини в'язнів табору страждали на тяжку форму виснаження й не менше 25 % усіх померлих у таборі були люди, які загинули просто від голоду. Німецькою це називали «голодним тифом». Крім того, найпоширенішою хворобою в таборі був туберкульоз, який також виникав на цьому ґрунті, тобто на ґрунті недоїдання. Від цієї форми туберкульозу особливо багато помирало радянських в'язнів» (Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8 тт. – Т. 5. – М.: «Юридическая литература», 1991. – С. 580).

Впервые публикуются свидетельства узника Дахау В. Демиденко о концлагере в 1942 – 1945 гг.

The evidences of the Dachau's prisoner V. Demidenko about this concentration camp in 1942 – 1945 are publishing at first.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

**Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). –
Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”,
2009. – 352 с.**

Останнім часом в українській історіографії помітно зріс інтерес до земств – виборних органів самоуправління самодержавної Росії, котрі не вписувалися в державну структуру СРСР і тому за радянських часів у кращому разі замовчувалися або ж безпідставно трактувалися як щось архаїчне, малоефективне в господарсько-соціальному плані, глибоко вороже трудящим. Між тим, і це добре відомо фахівцям, у дореволюційні часи вони оцінювалися як значне досягнення, вагомий результат доби Великих реформ, реальний шлях до формування громадянського суспільства. Саме такий підхід притаманний і сучасним науковцям, хоча треба відзначити при цьому, що й вузькі місця та недоліки земського руху теж ретельно досліджуються.

Проте, на наш погляд, вивчення цього цікавого феномену відбувається дещо однобічно: увага дослідників зосереджується в основному на різноманітних аспектах конкретно-практичної діяльності земств – формуванні освітньої мережі, створенні системи закладів охорони здоров'я, заснуванні земської статистики, а також їхній участі у політичній боротьбі ліберально-демократичних кіл проти самодержавства. Як не дивно, самі земці часто випадали з поля зору. Принаймні на чернігівському регіональному рівні довгий час не було здійснено жодної спроби відтворити земський рух через системне дослідження біографій його лідерів та активістів.

Тому рецензоване видання є вагомим внеском і у вивчення історії земства в цілому, і в біографістику України, і в з'ясування деяких малодосліджених аспектів краєзнавства. Важко не погодитися з автором передмови професором О. Коваленком, який підкреслив: “Слід віддати належне авторові цієї книги О. Я. Рахну, – скориставшись просопографічним методом, він не просто реконструював життєписи кільканадцяти провідних діячів Чернігівського земства, а й створив, по суті, їхню колективну біографію” [С. 3]¹.

Власне біографічним нарисам передують значний за обсягом, насичений добре впорядкованим фактичним матеріалом та забезпечений переконливими висновками розділ, присвячений аналізу історії Чернігівського земства від часу його заснування у 1865 р. до 1918 р., коли ця інституція була скасована. Автор не приховує свого захоплення досягненнями земців і цілком слушно вважає, що вони були здобуті завдяки зусиллям керівників (голів) губернської земської управи та “лівого крила” гласних земського зібрання [С. 29].

Із 13 персоналій, які стали об'єктом дослідницького інтересу, 9 якраз і виконували обов'язки голови управи (від першого, хто обіймав цю посаду, К. Троцини, – до останнього О. Свечина), решта – видатні діячі українського національно-визвольного (О. Русов й І. Шраг) та земсько-ліберального (О. Ліндфорс й І. Петрункевич) рухів. Автор рецензованої книги моделює їхні біографії досить розлого, переконуючи читачів, що чернігівські земці заявили про себе не тільки на терені громадської діяльності, вони були непересічними яскравими особистостями. Про декого з них уже захищені дисертації, написані монографії, інші ще чека-

¹ Тут і далі посилання на рецензовану книгу.

ють на своїх дослідників. Крізь призму конкретних життєвих стежок героїв даної книги подалу відкривається світ наших попередників...

Проте у невеликій за обсягом рецензії ми змушені абстрагуватися від особистих рис, неповторних доль громадських діячів, щоб проаналізувати деякі важливі, на нашу думку, риси колективного портрета земської верхівки Чернігівщини, у якій вилилися нариси автора.

Що ж об'єднує героїв даної книги, окрім ревного служіння земським інтересам? Усі вони, за винятком двох осіб – О. Русова (його батько вислужив особисте дворянство, але нащадки вважалися “обер-офіцерськими дітьми”, згодом О. Русов теж здобув вищеназваний статус [С. 150, 152]) та І. Шрага – були вихідцями із дворянських родин, причому діапазон конкретно-майнового статусу був досить значний: від дрібнопомісних дворян до аристократів. Були серед них і нащадки українських шляхетсько-козацьких родин.

У книзі О. Рахна добре показано, що представники названої вище суспільної верстви уміли працювати у колективі, підпорядковуватися достатньо жорстким вимогам щодо участі у земській практиці, більше того, цілеспрямовано й свідомо ставили громадські інтереси над своїми власними. Повчальним у цьому сенсі є приклад голови земської управи, полковника у відставці, багатого поміщика О. Свечина. За доби революції 1905 – 1907 рр. його нерухомість у Городнянському повіті дуже постраждала від нападу селян. Але “після розгрому економії та садиби в Тупичеві, – зазначає автор, – О. О. Свечин розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам. Він також звернувся з проханням до юриста М. М. Могилянського взяти на себе захист обвинувачених у цій справі селян, заплативши йому значний гонорар у сумі 500 крб.” [С. 332]. Проте, хай навіть не за таких драматичних обставин, земська робота вимагала багатьох жертв, бо охоплювала значне коло, на перший погляд, одноманітних і нудних обов'язків, одначе чітко визначених у відповідних артикулах Положення про земство. О. Рахно, характеризуючи земських діячів, неодноразово підкреслював, що вони не обмежувалися тільки цією сферою громадської діяльності, а брали участь у багатьох інших благодійних та культурно-просвітницьких товариствах і комітетах.

Отже, кращі представники дворянства змалку були привчені до службового порядку, дисципліни, самозречення в ім'я високих цілей. Можна припустити, що і в земствах інших губерній актив формувався переважно із дворян. А це створює певні підстави для перегляду традиційної оцінки правлячої еліти в Російській імперії: напередодні 1917 р. вона далеко не вичерпала свій державотворчий і громадянський потенціали.

Високий освітній ценз теж позитивно характеризує і керманічів, і актив Чернігівського земства. Із 13 осіб – усі вони мали вищу (і першокласну, до слова сказати) освіту – 9 чоловік закінчили, вчилися або здали екстернат в університетах, два були військовими, один закінчив Ніжинський юридичний ліцей і один – Петровську сільськогосподарську академію (під Москвою). Ця обставина свідчила не тільки про високий фаховий рівень, солідну ерудицію, але й про здатність належним чином оцінювати й використовувати можливості земства, не замикаючись тільки на вирішенні конкретних завдань, уміти бачити перспективу розвитку краю. Саме такий підхід, очевидно, й засвідчував поступовий характер Чернігівського земства. Така слава у масштабах усїєї імперії була цілком заслуженою, нею по праву пишалися, підтримували її, намагалися не втратити “обличчя”. Особливо чітко й наочно поступовість була помітною в заходах культурно-освітнього плану. Ф. Уманець мав репутацію представника консервативного крила, але при цьому дбав про відкриття сільських бібліотек, “стояв біля витоків створення Чернігівської вченої архівної комісії”, “доклав чимало зусиль для облаштування Музею українських старожитностей, створеного на базі колекції, які заповів Чернігівському губернському земству В. В. Тарновський”, саме за його головування “управа внесла на обговорення доповідь І. Л. Шрага “О допущении преподавания в народных школах на местном народном языке” [С. 228 – 233].

Автор, очевидно, уникав педалювати питання щодо політичних поглядів і вподобань голів управи та її провідних представників корпусу гласних. Зрозуміло, що вони не були революціонерами у класичному розумінні, тобто руйнівниками існуючого ладу (це добре показано у мемуарах І. Петрункевича). Але й покірними, зорієнтованими тільки на кар'єру служакками значна частина земців теж не була. Вони уміли відстоювати свої переконання, відповідати за свої вчинки, які викликали осуд і репресивні заходи з боку правлячих кіл. Так, О. Карпінський не побоявся порушити клопотання про повернення із заслання гласного І. Петрункевича і взагалі “обмеження адміністративної сваволі по відношенню до представників земського та міського самоврядування” [С. 55]. Проте політичні розбіжності в їхньому середовищі не носили фатального характеру. Інакше земські діячі тільки б те й робили, що ворогували один з одним, а вони ж, як відомо, здобули собі славу не сварками, а справами. Щоправда, за умов революції 1917 р. політична визначеність стала обов'язковим складником іміджу громадського діяча, тому вже згадуваний О. Свечин навіть вийшов з партії народної волі на знак протесту проти політики кадетів в українському питанні [С. 336].

Аналізуючи зміст книги О. Рахна, варто згадати про тих представників дворянських кіл, котрі тільки опосередковано присутні на її сторінках. Ключовим словом до усвідомлення феномену чернігівських земців є обрання. Усіх їх обирали у відповідності з процедурою, артикульованою у Положенні про земство. Отже, особи, котрі мали активне виборче право, очевидно, добре уявляли, кого вони хочуть бачити гласними земських зібрань. Насамперед враховувалися не зв'язки, майновий статус чи непотизм, а ділові якості, організаторські здібності, репутація та авторитет у повіті. Шлях до губернського земства лежав, як правило, через повітове зібрання. Таким чином, до органів місцевого самоврядування попри окремі помилки і невдалі кандидатури, від яких ніхто не застрахований, все-таки потрапляли кращі з-поміж представників даної верстви.

Кожний нарис, окрім ґрунтового викладу біографії земського діяча, скомпонованої на основі ретельного вивчення джерельної бази, має додаток у вигляді списку праць персоналії, фрагментів їхніх робіт (якщо вони були), літератури про неї і невеликих за обсягом документів та матеріалів дотичного характеру.

Щодо недоліків рецензованого видання, то нам здається не зовсім вдалим обраний автором жанр “нарисів”. З одного боку, він виглядає доречним, адже йдеться про різних осіб, проте усіх діячів об'єднує в єдине ціле не тільки територіальний чинник, але й громадське служіння в одній інституції. І цей аргумент є вирішальним, адже й книга називається “Чернігівські земці”. Тому форма монографії, на нашу думку, більше відповідала б змісту роботи. Добре скомпонована вступна частина передбачає і належним чином розроблені висновки. Окрім того, бажано було б подбати про іменний та географічний покажчики.

Сподіваємося, що робота над опрацюванням джерел особистого походження учасників земського руху на Чернігівщині і підготовка біографічних матеріалів не завершиться даними “нарисами”: будуть досліджені визначні постаті повітового рівня, речники селянства, когорта тих земських представників, за якими закріпилася слава ретроградів і реакціонерів.

Дана книга справляє приємне враження і ретельністю підібраних документальних матеріалів, і достовірністю та ґрунтовністю укладених історико-біографічних нарисів, і гарним оформленням. Сподіваємося, що це тільки перша ластівка, і згодом побачить світ узагальнююча праця про чернігівських земців та їхню діяльність на користь рідного краю.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Кралюк П. Шестиднев, або Корона дому Острозького: Роман. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 320 с.

Будемо відвертими – мабуть, немає науки, кон'юнктурнішої за історію. Адже кожен правитель прагне переінакшити її на власний смак, нехтуючи очевидними фактами. І завжди знаходяться новітні придворні міфотворці, ладні вірнопіддано догодити своєму амбітному патронуві. Інколи це виходить навіть не бездарно, однак безсоромно брехливо.

Власне, з історичними романами у незалежній Україні сутужно. Їх настільки мало, що обдарованих літераторів, здатних писати такі книги, варто заносити в Червону книгу й створювати для них бодай якісь людські умови – нехай живуть!

Тому треба віддати належне Михайлові Слабошпицькому (можна написати – Лізі українських меценатів та видавництву „Ярославів Вал”, але, зрозуміло ж, хто це все придумав) за засновану в 2009-ому серію „Українська Кліо”. Маємо вже справді цікавий роман Василя Шкляра „Чорний ворон” („Залишенець”). А тепер – і проникливу, багатовимірну, по-філософському глибоку прозу Петра Кралюка.

Некоронований король України-Руси, найбагатша людина Речі Посполитої – князь Василь-Костянтин Острозький, відчуваючи наближення смерті, замовляє слугі – малярові Івану – свій портрет. Причому художник мусить намалювати князя впродовж шести днів. Митець мерщій береться до роботи, а „монарх”, позуючи йому, пригадує все своє звияжне і водночас таке стражденне життя.

Нерідко подумки Іван сперечається з князем, засуджуючи сумнівні діяння можновладця (безперечно, дошкульні й іронічні „коментарі” маляра – одна з родзинок книги): „Ми багаті (аж занадто), щедрі (теж занадто). І – дурні. А тому бідні. Віддаємо своє за безцінь. Такими нас бачать у Польщі, Німеччині, у Влохах. І кепкують над нами, русинами. Чи урозуміємо це колись, княже, і станемо недурними?”.

Або: „Так, милостивий князю, щоби лишитися в пам'яті прийдешніх, мучеником стати потрібно. Або пролити багато крові. Ще краще – одне і друге содіяти. Тоді тебе не забудуть – напевне! Та не хочу я кров лити, ні страждань приймати. Хочу просто жити. Творити красу. Її дав Бог! Хай забудуть мене. Але зостануться у церквах мальовані мною ікони, лишиться і цей портрет. Щось оповідатимуть людям вони... Щось казатимуть”.

Розповідь заворожує. Тут і гостросюжетний політичний детектив (на що тільки не здатні можновладці заради ще більшого багатства та слави!), похмура (але не нудна!) середньовічна містика, давні чарівні легенди, життя справді видатних людей (причому автор, як і його персонаж – маляр Іван, майстерно змішуючи різні фарби, створює незвичні напівтони, несподівано поєднує романтичний стиль із дотепною іронією), велике та вірне кохання й водночас – неймовірні пригоди вродливої авантюристики, масштабні батальні сцени з карколомною зміною подій та облич...

І – неквапливий потік свідомості виснаженої життям, самотньої людини, – така собі сповідь перед нами, нащадками: „Мені – за вісімдесят. Мало хто доживає до таких літ. Іноді видається, що я прожив декілька життів – добрих, поганих, щасливих, просто ніяких. Давно померла моя дружина Софія, народивши перед кончиною сина Олександра. Тепер і його нема. Відійшли у вічність інші діти – дві дочки, Катерина та Гальшка; син Костянтин. Лише найстарший живе. При хрещенні нарекли його Іваном, але тепер усі Янушем кличуть. Маю що згадувати. Можу годинами сидіти в задумі. А перед моїми очима бовваніють лики різних людей. Деякі змаліли, розмилися. Призабулися й діяння людські. Та можна до-мислити їх, побачити такими, як хочеться. То мій світ. І я у нім судія”.

Династія князів Острозьких відіграла важливу роль в історії українських земель епохи Середньовіччя. Саме вони, наголошує автор, після розпаду Київської

Русі, а пізніше загибелі Волинсько-Галицької держави, виступили продовжувачами давньоруських політичних і культурних традицій. Перший відомий представник династії – Данило з Острога – боровся з експансією польського короля Казимира Великого на територію Галичини, використовуючи при цьому допомогу татар. „В принципі, нічого тут дивного немає, – зазначає Петро Кралюк у науковому дослідженні, яке супроводжує „Шестиднев...”. – Його попередники, галицько-волинські правителі, не раз вдавалися до татарської допомоги, воюючи з поляками. Тому варто відмовитися від одномірно-примітивного стереотипу „монголо-татарського іга”. Руські князі не лише воювали з татарами, а й були їхніми союзниками – вільними чи невільними”. Цілком згодний із Вами, пане Петре!

Запам'яталася й зворушлива легенда, наведена в романі. Коли у Данила та його дружини помер коханий син Дмитро, в похованні княжича брало участь 120 священників на чолі з єпископом, а над могилою батьки поставили велику круглу вежу (очевидно, це відголос будівництва вежі-донжону, яка й нині є окрасою Острозького замку; адже деякі дослідники вважають, що вежа побудована в XIV ст., тобто в часи, коли княжив Данило). Згідно з легендою, князь зробив багаті внески у вибудовану ним Микільську церкву, а його дружина молилася по монастирях. Нарешті Господь пожалів нещасних батьків: княгині явився янгол і сказав: „Не плач, Василю, душа вашого хлопчика житиме з вами на землі, але лише до тих пір, поки ви, батьки, будете кожну ніч, перед світанком, молитися на його могилі”. І справді, молячись на могилі, вони чули голос свого сина.

Старший син князя – Федір – успадкував по батькові Острог і був захисником Вільна (столиці Великого князівства Литовського) від військ хрестоносців. Також він брав участь у Грюнвальдській битві, обороняв українські землі від татарських наїздів. В останні роки життя Федір Острозький відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі, вів праведне життя, став схимником і був похований у дальніх печерах обителі. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. Колишній звияжний воїн став святим.

На Острозі князем лишився Василь, молодший син Федора, прозваний Красним (бо гарним був із лица): „Пригадується оповідка (давню її чув, здається, ще в дитинстві) про князя Василя. Почав він будувати собор на Галиновій горі в Острозі. Та жадібний був. Свої скарби в землю ховав – аби ніхто не знайшов. Грошей на собор не вистачило. Збудував лише одну стіну – північну. Та й ту перетворив у мур оборонний. Розгнівався бог на Василя. Зробив так, щоб князь забув, де ховав скарби. Шукав їх Василь, шукав, а не знаходив. Тоді зібрав духовенство, наказавши йому, аби воно обійшло хресним ходом замок. Помогло це. Знайшли скарб, почали копати. Уже й докопалися. Під заступом почули дзвін золота. Однак зненацька налетів вітер (та що вітер – справжній буревій), смерчі крутилися над землею – і засипали скарб і копачів, що відкопували його. З того часу раз на рік, у той день, коли вітер засипав нещасних копачів, вони оживають. І намагаються відкопатися. Тоді на Галиновій горі чути стук, шум від розкопування землі. Десь опівночі копачі доходять до поверхні. Та пізно вже. Настає нова доба. Й земля знову поглинає нещасних...”

Батько головного персонажа роману – Костянтин Іванович Острозький – належав до найвидатніших полководців і політичних діячів минулого. Він виграв велику кількість битв, деякі з яких мали міжнародне значення. Польський ренесансний хроніст М. Стрийковський називав його „другим Ганнібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським.., мужем світлої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності”. Сім років Костянтин Острозький перебував у московському полоні, але втік, скориставшись першою ж можливістю; повернувся в Україну і знову отримав гетьманську булаву. Упродовж багатьох наступних років він воював зі „степом”, здобувши блискучі перемоги над переважаючими силами татар. А 8 вересня 1514 року, під Оршею, завдав нищівної поразки величезному війську Московії.

До кінця життя князь К. І. Острозький залишався гетьманом Великого князівства Литовського. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522-ому – троїцьким воєводою. „Це були найвищі пости у владній ієрархії князівства, котрі могли займати лише католики, – наголошує автор. – Те, що їх, всупереч наявним правилам, отримав православний, свідчило про неабиякі здібності й здобутки князя”.

Костянтин Іванович уперше одружився у віці майже п'ятдесяти років (ніколи було раніше через державно-політичні справи, військові битви та полон). Тетяна Гольшанська подарувала своєму чоловікові лише одну дитину – хлопчика Іллю. А коли дружина померла, князь узяв шлюб удруге. У той час йому було більше шістдесяти років. Дружиною Костянтина Івановича стала княжна Олександра Слуцька.

Ось як про це розповідається у легенді в інтерпретації Йосипа Новицького: „Якось м. Слуцьк оточили татари. Ні князя, ні родини його не було в місті, війська мало, та і те в паніці. І ось дочка князя Олександра, яка випадково залишилася тут, сама організує захист і посилає гінця до князя К. І. Острозького за допомогою і за іконою князів Острозьких (Межирицької Божої Матері), яка завжди допомагала князям Острозьким у битвах. Сили небесні вмиг принесли ікону повітрям, і княжна прогнала втричі більшу рать татарську. З'явився князь і, здивований розумом та героїзмом князівни, тут же запропонував їй одружитися з ним”.

Ймовірно, в лютому 1526 р. Олександра народила сина Василя (пізніше, вже по смерті батька, він узяв його ім'я – Костянтин). „Відразу ж після кончини Костянтина Івановича виникли непорозуміння між Іллею та матір'ю малолітнього княжича Василя щодо успадкування маєтностей Острозького князівства, – розповідає Петро Кралюк. – Покійний князь залишив після себе величезні володіння, які розкинулися на території Волині, Білорусі й Литви. Розгорілася домовна війна, що супроводжувалася навіть військовими сутичками. Насамкінець більшість володінь Острозьких опинилися в руках Іллі”.

Але той прожив недовго. Одружився з придворною дамою Беатою Костелецькою (за чутками – позашлюбною дочкою польського короля). Однак на пишному весіллі, в Кракові, на лицарському турнірі королевич Сигізмунд Август (хоч і не відзначався талантом вояка-наїзника) вибив Іллю з сідла (можливо, князь піддався навмисне, аби вислужитися перед королем). Впавши з коня, Ілля тяжко захворів і незабаром помер. Утім, дехто був переконаний, що саме молода дружина спеціально звела чоловіка в могилу, змусивши його написати заповіт.

Ілля пішов із життя, так і не дочекавшись первістка. А за три місяці Беата народила Гальшку (Єлизавету), яка стала однією з найбагатших наречених у Польщі та Великому князівстві Литовському. Змагання за її руку призвело до кривавих сутичок і стало матеріалом для численних легенд.

У романі детально описані дивовижні пригоди невгамовної Беати та її нещасної доньки. Тому не переказуватиму – почитайте. Як на мене, це – чи не найцікавіші сторінки книжки! Любовно-авантюрні пристрасті за участю віроломної красуні Беати ані на йоту не поступаються історіям, які принесли гучну славу класикам французької, англійської, російської, польської та інших літератур.

Фактично все життя Василь-Костянтин Острозький змушений був боротися за спадок батька. Врешті-решт він переміг і став найзаможнішою людиною Речі Посполитої. Але чи можна назвати його щасливим? Рано втративши кохану дружину, князь більше не брав шлюб – зберігав вірність покійній Софії. Він пережив майже всіх своїх дітей, крім старшого сина Івана. Був палким захисником православ'я від церковної унії, однак двоє його власних синів – Іван (Януш) та Костянтин – стали католиками.

Саме наприкінці XVI – на початку XVII ст. відбувається поступовий перехід українських князів та шляхти з православ'я на католицизм. Але чи була винна в цьому лише Люблінська унія? Звісно, урядові кола Речі Посполитої проводили

прокатолицьку політику. Однак чи мала б ця політика поважні наслідки без підтримки руськими можновладцями? Адже останні, про це йдеться і в романі „Шестиднев...”, були майже абсолютними господарями в своїх володіннях.

„В українській історіографії часто релігійні конверсії трактувалися як результат насильства з боку католиків. Насправді ж, руських князів та шляхтичів ніхто не силував до цього, – наголошує Петро Кралюк. – У більшості випадків то була справа їхнього особистого вибору. Маючи змогу бути в Польщі та країнах Західної Європи, вони знайомилися з надбаннями західноєвропейської (переважно католицької) культури, яка ввібрала в себе елементи Ренесансу. Католики пропонували кращу систему освіти, ніж православні, у них були розвинуті книговидавництво, театр, образотворче мистецтво, скульптура, архітектура. У такій ситуації православні князі й шляхтичі віддавали перевагу католикам перед православними. Звісно, були й інші причини – політичні, міркування кар’єрного росту тощо. Проте культурний чинник відігравав чи не найголовнішу роль”.

Усвідомлюючи небезпеку культурної експансії католиків, Василь-Костянтин Острозький, незадовго після Люблінської унії, засновує Острозьку академію (близько 1576 р.), закладає в Острозі одну з найбільших тогочасних друкарень в Україні, видає Острозьку Біблію (1580-1581), при його дворі формується гурток учених-полемістів, які дискутували з католиками.

„В.-К. Острозький намагався створити такий модернізований варіант руської (української) культури, – зазначає автор, – яка б, залишаючись православною в основі своїй, ввібрала досягнення культури західноєвропейської і могла б дієво протистояти наступу католицизму”.

Ще один персонаж роману – „цар Наливай” – козацький ватажок Семерій (Северин) Наливайко, якого Петро Кралюк називає чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця XVI ст. Про нього склали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку XVII ст. називали наливайківською.

У „Шестидневі...” розповідається, як родина Наливайків перебралася в Острог під покровительство В.-К. Острозького. Старший брат Семерія – Даміан (Дем’ян) – навіть зробив блискучу кар’єру при дворі князя, ставши однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Потім Северин Наливайко подався на Січ, а згодом, здобувши належний козацький вишкіл, повернувся в Острог, де служив у надвірному війську князя.

„Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 році, – зазначає автор. – Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нерестрових козаків. На чолі козацьких загонів С. Наливайко у 1594-1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав’я, які контролювалися турками. Робилися ці походи при домовленостях із австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися римським папою”. Знав про це й схвалював такі походи і Василь-Костянтин Острозький, – наголошується в „Шестидневі...”, – адже вони стримували експансію татар і турків на землі України.

Однак восени та взимку Семерій зі своїми „свавільними козаками” „осідав на лежах” (переважно на Поділлі, Поліссі й Білорусі), грабуючи місцевих шляхтичів. Зрозуміло, це викликало обурення у можновладців Речі Посполитої. Врешті-решт Наливайка разом з іншими козацькими ватажками схопив польний гетьман Станіслав Жолкевський і привіз до Варшави. Семерія довго катували – прагнули отримати компромат на В.-К. Острозького, який у той час різко виступав проти короля й церковної унії; однак бранець не виказав князя.

Чи не найбільш хвилюючі, зворушливі сторінки роману – прощання Василя-Костянтина з Семерієм. Князь таємно відвідує козацького ватажка у в’язниці: „Підходжу до Наливая. І враз обіймаю його – як рідного. Сина? Не чекав він такого. І я не чекав. Триває це якусь мить. „Кріпися, Семерію”, – кажу на прощання. Більше нічого не можу сказати. На мої очі навертаються сльози. Та Наливай

уже не бачить їх... Він майже не знав батька свого. А я батьком йому не став. Зате Наливай учинив, як вдячний син”.

С. Наливайка стратили 1597 р. на ринку у Варшаві, відрубавши голову, а потім четвертували тіло. У польській мемуарній літературі з'явилися повідомлення, що Семерій наказував себе іменувати царем Наливаєм і ніби під час страти йому на голову надягнули розпечену залізну корону.

Але в романі цього немає: „Кат штовхнув смертника, мовляв: іди до лобного місця. Але той не йде. Просить ката розв'язати руки. Кат дивиться на сторожу. Що чинити? Йому дають знак. Хай так буде – остання воля. Кат звільняє руки Семерія від пут. Той розправляє їх – наче птах. Ось він зараз полетить – далеко, на свою Волинь, Подолію, Україну, Дике поле. По-гу-ля-є! Та не буде цього. Не буде. Наливай смиренно несе правицю до лоба, хреститься. Він – раб божий. І все у волі Бога. Щось шепоче. Може, читає молитву. Кат спокійно жде. Хвилина більше, хвилина менше – яка різниця. Семерій роздивляється навколо – ніби когось шукає. Хочеться крикнути: „Се-ме-рі-ю-ю-ю!”. Та з горла виривається лише глухий хрип. Все! Відтята голова котиться долівкою. І бризкає червона кров. Кат розрубє тіло на кавалки, які висітимуть у різних частинах Варшави – на пострах, чи на радість”.

Серйозним ударом для Василя-Костянтина Острозького став конфлікт із низовими (запорозькими) козаками в 1592-1593 рр., який зрештою вилився в збройне повстання під проводом козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Вирішальна битва відбулася 2 лютого 1593 р. біля містечка П'ятка на півдні Волині. Козацьке військо зазнало поразки. Але ні В.-К. Острозький, ні його син Януш не чинили репресій. Однак ця подія стала знаковою, започаткувавши конфлікт між старою аристократичною Руссю і Руссю новою – козацькою.

Хоч „загалом Василь-Костянтин позитивно ставився до козацтва, – доводить Петро Кралюк. – Козаки служили в його надвірному війську. Вони мали змогу відносно вільно діяти на Київщині, де він був воеводою, і навіть у його маєтках. Зрештою, В.-К. Острозькому козацтво було потрібне як сила, що стримувала татарські напади. Сергій Леп'явко, який спеціально досліджував перші збройні виступи козаків, так писав про їхні відносини з князем: „Все своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські й татарські інформатори ще з часів короля Баторія. Ще перед знаменитим набором реєстру 1578 року розслідування королівської комісії прямо засвідчило, що найбільше козаків виходило з його маєтків”. Принаймні, в генезі козацтва В.-К. Острозький відіграв не менш важливу роль, ніж... засновник Запорізької Січі князь Д. Вишневецький”.

Василь-Костянтин прагнув підкреслити особливий статус князів Острозьких. Так, він замовив пишний скульптурний надгробок у ренесансному стилі для свого батька, похованого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. На надгробку Костянтина Іванович зображений із короною. На замовлення Василя-Костянтина придворні поети створюють панегірики з красномовними натяками на його монархічне достоїнство. А в Острозькій Біблії вміщено передмову, де князь ніби порівнюється з римським імператором Костянтином.

Розповсюджується версія, що предком Острозьких був король Данило Галицький. І саме його корону наприкінці роману тримає в руках Василь-Костянтин, позуючи художнику. Але... Картину завершено, й старий князь раптово помирає. Митець, непомітно від слуг, забирає корону з собою. Не для наживи – сподівається, що настане час і її одягне достойна людина. Бо син князя – „покатоличений” Януш – не гідний такої реліквії.

За кілька років маляр Іван приїжджає до Острозького замку і переконається в своїй правоті, побачивши як несподівано змінився портрет Василя-Костянтина: „Той самий лик, та одежа. Але корони вже не було. Замість неї князь байдуже перебирав золоті монети. Образливо стало... Януш, певно, наказав перемалювати картину. Для чого це він зробив? Не хотів, щоби батько його постав як монарх. І сам не хотів ставати руським монархом. Досить було йому крісла першого світсько-

го сенатора Польщі. Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі! Але нащо князя Островського малювати з монетами в руках, наче якогось лихваря? Чи, може, маляр, якого запросили десь із Польщі і якому довірили переробити портрет цей, захотів позбиткуватися над руським князем? А ти, Януше, це проковтнув. Навчилися ми ковтати образи. Вже й не помічаємо цього... Невдовзі по справі тій закликали мене у Костянтинів, аби я церкву святої Трійці там розписав. І просили намалювати Костянтина Костянтиновича, князя Острозького, яко фундатора храму цього. Я почав малювати. Душу хотів відвести. Малював князя ще міцним, дужим. Та чомусь фарби лягали так, що біля нього зобразив я смертне ложе, на якому лежить його син. А князь у глибокій скорботі перебуває. Гарно, казали мені, змалював ти князя і княжича Олександра. І те – як отець печалиться за сином своїм. Я не перечив. Та коли малював князя біля смертного одра, то чомусь не про Олександра думав – про Наливая. І переносив риси лица Семерія на образ сина, над яким скорбить отець. А в своєму убогому домку я ховав корону. Якби жив Наливай, віддав би йому королівський вінець. Направду, цей чоловік достоен був бути руським монархом. Зараз достойних не бачу. І чи побачу колись?.. Але – вірю!”.

Ви ще заздрите нинішнім можновладцям? Прочитайте цей роман...

Сергій ДЗЮБА